T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRKLERDE SOSYAL HAYATA DAİR UYGULAMALAR VE GELENEKLER (İSLAMİ DEVİRLERE KADAR)

TUĞBA MEMİŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. İbrahim ONAY

Çankırı – 2021

T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRKLERDE SOSYAL HAYATA DAİR UYGULAMALAR VE GELENEKLER (İSLAMİ DEVİRLERE KADAR)

Tuğba MEMİŞ

ORCID: 0000-0001-9076-5047

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. İbrahim ONAY

Çankırı – 2021

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ v
TEZ KABUL VE ONAY vi
ÖNSÖZ vii
ÖZET viii
ABSTRACT ix

1. GİRİŞ 1

2. ESKİ TÜRKLERDE DOĞUMA İLİŞKİN GELENEK VE UYGULAMALAR 5
2.1. Türk Toplumunda Neslin Sürdürülmesine İlişkin Tutum 5
2.1.1. Doğum aşamasında görülen inanç ve sosyal gelenekler 6
2.1.2. Umay-ayısıt inancı 6
2.1.3. Türk mitolojisinde olağanüstülük atfedilen doğumlar 10
2.2. Eski Türk Toplumunda İsim ve Ünvan Kullanımına Dair Sosyal Gelenek ve Uygulamalar 11
2.2.1. Çocuğun er adı alma süreci 12
2.2.2. Ad verme yaklaşımları 14
2.3. Çocuk Yetiştirmeye Dair Sosyal Gelenek ve Uygulamalar 15
2.3.1. Çocukların eğitim alması 16
2.4. Evlat Edinme Sürecinde Sosyal Gelenek ve Uygulamalar 19
2.5. Eski Türk Toplumunda Evlilik ve Düğüne İlişkin Sosyal Gelenek ve Uygulamalar 21
2.5.1. Türk toplumunda evlilik için uygun koşullar 22
2.5.2. Düğün gelenekleri 23
2.5.3. Başlık, kalın ve harcamalar 25
2.5.4. Mücadeleci yaşam tarzının evlilik geleneklerine yansıması 27
2.5.5. Gelinler aileye katılırken uygulanan gelenekler 28
2.5.6. Türk toplumunda görülen evlilik türleri 29
2.5.7. Levirat 30
2.5.8. Türk kadınının evlilikte hukuki durumu 33

2.6. Türk Toplumunda Kadınlar 35
2.6.1. Kadınlara karşı işlenen suçların cezalandırılması 35
2.6.2. Türk kadınının ahlâki özellikleri 36
2.6.3. Türk toplumunda kadının sorumlulukları ve aldığı görevler 37
2.6.4. Türk toplumunda kadının hukuki durumu 39
2.6.5. Türk mitolojisinde kadın 42
2.7. Türk Ailesi 44
2.7.1. Türk ailesinin yapısı 44
2.7.2. Türk ailesinde yaşlıların durumu 48
2.8. Aile Fertlerinin Giyimine Dair Geleneksel Uygulamalar 50
2.8.1. Erkek giyimi 51
2.8.2. Kadın giyimi 55
2.8.3. Saç şekilleri 57
2.9. İslam Öncesi Türklerde Yemek Kültürü 60

3. İDARİ VE ASKERİ HAYATA DAİR SOSYAL GELENEK VE UYGULAMALAR 73
3.1. Türk Toplumunda Savaşçılığa Ilişkin Sosyal Gelenekler 73
3.1.1. Türklerin savaşçılık özelliğini destekleyen etmenler 76
3.1.2. Savaşlarda teşkilatlanmaya ilişkin gelenekler 80
3.1.3. Türk savaşçılarının şeflerine bağlılığı 81
3.1.4. Kan akıtmadan öldürmek 82
3.1.5. Türk mitolojisinde savaşçılığa ilişkin gelenekler 83
3.2. Yönetime Dair Sosyal Gelenek ve Uygulamalar 84
3.2.1. Türk hükümdarlarının Tanrı'nın oğlu olması 84
3.2.2. Türk kağanlarının ülke üzerindeki tasarrufu 87
3.2.3. Savaşçılık ve yönetime ilişkin kehanetlerde bulunulması 90

4. TÖRENLER VE TÖREN NİTELİĞİNDEKİ UYGULAMALARA İLİŞKİN GELENEKLER 94
4.1. Ant İçme Töreni 95
4.1.1. Kafatasından kan içme 97
4.1.2. Antlaşmaya sadık kalınması 99
4.1.3. Demirin şahit tutulması 101
4.1.4. Kargış ant ilişkisi 102

4.2. Şölen-Toy 103
4.2.1. Hunlarda şölen-toylar 103
4.2.2. Köktürklerde şölen, toy 107
4.2.2.1. Ergenekon'dan çıkış-bahar bayramları 108
4.2.2.2. Kutlu atalar mağaraları-mezar ziyaretleri 110
4.2.3. Uygurlarda şölen ve toy 112
4.2.4. Oğuzlarda şölen ve toy 114
4.2.5. Türk kurultaylarında orun- ülüş 114
4.3. Törenlerde Kurban ve Adak 115
4.3.1. Kanlı kurbanlar 115
4.3.2. Kansız kurbanlar 121
4.3.3. Başıboş kurbanlar 122
4.3.4. Kutsal tabiat varlıkları ve bunlara sunulan kurbanlar 123
4.3.5. Doğa olaylarının anlamlandırılmasına ilişkin gelenekler ve doğa olayları karşısında sunulan kurbanlar 125
4.3.6. Gök cisimlerine dair inanç ve gelenekler 127
4.4. Tahta Çıkma Töreni ve Hükümdarlık Gelenekleri 129
4.5. Av Törenleri 132
4.5.1. Sürgün avları 134
4.5.2. Avlarda totem sayılan hayvanlar 139
4.5.3. Bireysel avlar 140
4.6. Elçi Karşılama Törenleri 142
4.7. Yağmalı Toy 145
4.7.1. Savga 146

5. TÜRK SOSYAL GELENEK VE İNANÇLARINDA YASAKLAR 148
5.1. Hakanın Tabu Olması 148
5.2. Doğaya ve Yer-Sulara İlişkin Tabular 149
5.3. Günlük Hayata İlişkin Tabular 153
5.3.1. Havanın kararması 153
5.3.2. Demire ilişkin tabular 153
5.3.3. Eşiğe ilişkin tabular 154
5.3.4. Ateşe ilişkin tabular 154

6. ÖLÜME DAİR SOSYAL GELENEK VE UYGULAMALAR 158

6.1. Ölüm 158
6.2. Eski Türk Toplumunda Ölüme İlişkin İnançlar 158
6.3. Mezarların Gizlenmesi 162
6.4. Ata Mezarlarının Kutsallığı ve Ziyaret 163
6.5. İnsan Kurban Etme 165
6.6. Yuğ Törenleri 169
6.6.1. Ölüm ve defin arasındaki süreç 172
6.6.2. Cenaze merasimleri 173
6.6.3. Ölüm ve evlilik ilişkisi 178
6.6.4. Yas kıyafetleri 179
6.7. Cenazelerin Defni 180
6.7.1. Ölüyü terk etme 181
6.7.2. Kemiklerin saklanması 182
6.7.3. Ölünün yakılması 183
6.7.4. Ölünün gömülmesi 186
6.7.5. Ölünün mumyalanması 189
6.7.6. Tullama 190
6.7.7. Arınma merasimi 191
6.8. Mezar Taşları ve Heykeller 191
6.8.1. Balballar 192
6.8.2. Ölüyü temsil eden heykeller ve mezarların niteliği 193

SONUÇ 197
KAYNAKÇA 199
ÖZGEÇMİŞ 210

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *[Eski Türklerde Sosyal Hayata Dair Gelenekler ve Uygulamalar (İslami Devirlere Kadar)]* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

27/08/2021

İmza

Tuğba MEMİŞ

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tuğba MEMİŞ tarafından hazırlanan *Eski Türklerde Sosyal Hayata Dair Uygulamalar ve Gelenekler* başlıklı bu çalışma, *06/08/2021* tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliği* ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Tarih Anabilim Dalı'nda* Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	: Doç. Dr. İbrahim ONAY	İmza: ……..
Üye	: Doç. Dr. Kürşat KOÇAK	İmza: ……..
Üye	: Doç. Dr. Ahmet GÖZLÜ	İmza: ……..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../..../ 202.. tarih ve ..... sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun POLAT

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

[Eski Türklerde Sosyal Hayata Dair Uygulamalar ve Gelenekler (İslami Devirlere Kadar)] isimli bu çalışmanın amacı Eski Türklerde sosyal hayatı meydana getiren uygulama ve gelenekleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alarak bu gelenek ve uygulamaların hangi inançlar neticesinde ortaya çıktığı ve birbiriyle olan ilişkisi hususunda değerlendirmeler yapmaktır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam *Doç. Dr. İbrahim ONAY'a* ve eğitim hayatım boyunca yetişmemde katkısı olan tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Çalışmamı tamamlamam konusunda moral ve motivasyonumu üst düzeyde tutmama yardımcı olan başta annem olmak üzere tüm aile üyelerime şükranlarımı sunarım.

27/08/2021

Tuğba MEMİŞ

ÖZET

Tezin Başlığı : Eski Türklerde Sosyal Hayata Dair Uygulamalar ve Gelenekler (Başlangıçtan İslami Devirlere Kadar)
Tezin Yazarı : Tuğba MEMİŞ
Danışman : Doç. Dr. İbrahim ONAY
Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı
Tezin Türü : Yüksek Lisans
Kabul Tarihi : 06/08/2021

Bu tez çalışmasında, Türk topluluklarının henüz İslamla tanışmadığı dönemlerde sosyal hayatlarında ne gibi gelenek ve ritüellere sahip olduğunu araştırmak ve bunların Türk sosyal yaşamındaki yerini tespit etmek amaçlanmıştır.

Çalışmanın hazırlanması sürecinde dönemin mevcut sözlü ve yazılı yerli kaynakları, duvar resimleri ve heykeller üzerine yapılmış çalışmalar ve yabancı kaynakların çevirilerinden faydalanılmıştır.

Çalışmada içerik analizi yöntemi ile kaynaklardan hareketle tespit edilen bilgiler tutarlılık bakımından incelenerek bir araya getirilmiş ve farklı başlıklar altında değerlendirilerek içerik meydana getirilmiştir. İlk olarak birincil kaynakların kullanımı tercih edilmiş olup farklı bakış açısı ve değerlendirmelerin tespiti için de ikincil kaynaklar kullanılmıştır.

Çalışmanın neticesinde tüm Türk topluluklarında ortak gelenek ve ritüeller olduğu gibi coğrafya değişiminden kaynaklı ya da başka kültürlerle etkileşim neticesinde meydana gelmiş farklı uygulamaların da varlığı dikkat çekmektedir. Çok eski devirler itibariyle varlığı tarihi kaynaklarca tespit edilmiş geleneklerin büyük kısmının günümüzde de kimi Türk toplulukları arasında yaşaması, Türk toplulukları için geleneğin oldukça kuvvetli olduğunun bir göstergesidir. Aynı zamanda eski Türklerin sosyal hayatının bir parçası olan gelenek ve uygulamaların büyük kısmının Türk hakanları tarafından da tatbik edilmesi, bu geleneklere hem halkın hem de yönetim kesiminin oldukça bağlı olduğunun göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Gelenek, Sosyal Hayat, Ritüel.

ABSTRACT

Thesis Title : Social Life Practices of Archaic Turks (Till İslamic Era)
Author : Tuğba MEMİŞ
Supervisor : Assoc. Prof. İbrahim ONAY
Department : History Department
Thesis Type : Master's Thesis
Date : 06/08/2021

This thesis aims to investigate the variety of traditions and rituals of Turkish communities' social lives before being familiar with Islam and to determine their place in today's Turkish social life.

During the preparation of the research, we used the available oral history and written references of the time also resources of other languages, and studies on wall paintings and sculptures.

In this study, the information determined from the sources has been examined and collected in terms of consistency by the method of content analysis. There are multiple headings for the content evaluation. In the first place, it is preferred to review primary sources. Secondary sources are used to identify diverse perspectives and evaluations.

As a result of the study, it is significant that there are common traditions and rituals in all Turkish communities, as well as the existence of different customs emerging from the geography changes or interaction with other cultures. The fact that most of the traditions whose existence was confirmed by historical sources in ancient times still live among some Turkish communities is an indication that the tradition of Turkish communities is quite strong.Simultaneously, the custom of many traditions and rules that are part of the social life of the ancient Turks by the Turkish khans shows that the people and the government are thoroughly committed to these traditions

Keywords: Archaic Turks, Traditions, Social Life, Ritual.

1. GİRİŞ

Tarih, insandan ve insanın oluşturduğu kültürden[1] bağımsız düşünülmesi mümkün olmayan bir disiplindir. Milletlerin kendine has kültür aktarımının gerçekleşmesi de olgusal bir süreç gerektirdiğinden kültür ile tarih biliminin kimi durumlarda birbirlerinden faydalanması kaçınılmazdır.

Bu tezde daha önceki akademik çalışmalara sınırlı biçimde konu olmuş İslam öncesi Türklere ait gelenek ve uygulamalar mümkün olduğunca bütüncül bir bakış açısıyla ele alınacaktır. Bu sayede bahsi geçen âdetlerin[2],varsa, birbiri ile olan bağlantıları da ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Türk topluluklarının tarih sahnesine çıkışları itibariyle pek çok farklı kültür ve dinden etkilendiği; din değişiminin de dil, dolayısıyla kültür üzerinde büyük farklılıklar meydana getirdiği açıktır. Türk yaşamı, kültürü ve halk inançlarının en sade, dış kültürlerden en az etkilenmiş olduğu ve kavmî yapının belirgin biçimde ön plana çıktığı bir dönem olması; günümüzde de ufak değişikliklerle varlığını sürdüren bu geleneklerin temellerini İslam öncesinde aramamız gerektiği sonucunu doğurmuştur. Bu çalışmada incelenecek olan Türklerin İslamı kabul ettiği döneme kadarki süreç, inançların geleneklerden net biçimde ayrımının yapılamadığı bir süreç olup bu dönemde inançların sosyal hayatı ve gelenekleri şekillendirdiği görülmektedir.

Türk toplumunda geçimin genel manada hayvancılık gibi uğraşlarla sağlanıyor olması, konar göçer bir yaşamın benimsenmesini de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle bozkır kültürünün[3] hâkim olduğu Türk yaşantısı, her an saldırılara ve tehditlere açık olup hızlı davranmayı gerektirmiştir. Yaşam tarzından kaynaklanan bu durum; çalışmamızda normal şartlar altında belki de sosyal gelenekler içinde sayılmaması gereken savaşçılığa dair geleneklerin, Türk toplumunun her ferdinin

---

[1] "*Belirli bir topluluğa ait sosyal davranış ve teknik kuruluşlar kültürü meydana getirmektedir."* (Bkz. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 16.)

[2] Eski duruma dönmek, geri çevirmek, bir şeyi tekrarlamak, üst üste yaparak alışkanlık hâline getirmek anlamlarına gelen avd kökünden türemiş âdet aynı zamanda gelenek ve örf anlamlarına da gelir. (Bkz. Hayreddin Karaman, Adet Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi,* cilt: I, İstanbul 1988, s. 369-373.)

[3] Toplulukların kendi içindeki kültür belirtilerinden ziyade yaşayış tarzı, düşünce ve genel görüşüne uygun kültürü benimsediği bilinir. Yaklaşık 35 asırlık hayatı bozkır coğrafyasında geçmiş olan Türk topluluğunun kendine has kültürü de, yaşanılan sahadan ötürü "Bozkır kültürü" olarak adlandırılır. (Bkz. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 206.)

birer savaşçı olduğu düşüncesiyle, Türk sosyal hayatının bir parçası olarak sayılmasının doğru olacağı fikrini beraberinde getirmiştir.

Sadettin Gömeç, Türk tarihinin İslam öncesi dönemiyle ilgili bilgilerinin temel olarak a) sözlü kaynaklar, b) arkeolojik buluntular, c) yazılı kaynaklar olmak üzere üç yoldan elde edildiğini ifade eder.[4] Sözlü kaynaklar, belli bir kültürel geçmişe sahip olan toplumların en ilkel süreçleri olan destan dönemlerinde meydana gelmiştir. Bu dönemlerde yaşanmış olayların, hayatı algılama biçiminin de etkisiyle sözlü gelenek yoluyla aktarılması neticesinde ait olunan millete has gelenek, yaşam tarzı ve dünya görüşünü en ilkel biçimiyle yansıtan ve geç dönemlerde yazıya geçirilecek sözlü metinlerin meydana geldiği bilinmektedir. Üzerinde durulan İslam Öncesi Dönemin Türkler açısından destanlar hususunda oldukça zengin olduğunu söylemek mümkündür. Esasen bozkır topluluklarından biri olan ve Türklükleri konusunda kuvvetli iddialar bulunan İskitler itibariyle ilk örnekleri görülmeye başlanan ve sözlü gelenek yoluyla nesiller boyu aktarılagelen bu eserlerin tarihin daha yakın devirlerinde kayda geçirilerek Türk tarihinin en eski dönemlerine ışık tuttuğu bilinir.

Diğer bir sözlü gelenek ürünü olan Dede Korkut Hikâyeleri ne kadar İslami unsurlar barındırıyor da olsa bu hikâyelerin temellerinin atıldığı dönemin hikâyelerin yazıya geçirilmesinden çok daha önce olduğu bilinmektedir. Bu hikâyeler, Türk dilinin en önemli eserlerinden biri olmasının yanında bir ferde ait olmayıp Türk milletinin ortak kültürel varlığını ortaya koyan bir mahiyette olmasıyla önem arz eder. Türk edebiyat tarihinin ilk detaylı tasnifini yapan Mehmet Fuat Köprülü de Dede Korkut Hikâyelerinin Türk edebiyatına ait eserlerin tümüne karşı dahi ağır basacak derecede kıymetli olduğundan bahseder.[5] Bu nedenle Türklerin sosyal geleneklerine mahsus değerli bilgiler veren bu hikâyeler de çalışmada başvurulacak temel kaynaklardan biri olacaktır.

Tarihî araştırmalarda devrin yazılı kaynakları olsa dahi döneme ait heykeller, resimler, mezar yapıları ve buluntuları ait olduğu devrin önemli birer kaynağı konumundadır. Bunlar hangi dönemin ürünleri ise o döneme dair aracısız bilgi verme özelliği taşıyan varlıklardır. Türk tarihinin İslam öncesi devrinden kalan duvar

[4] Saadetin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 20, sayı: 31, 2000, s. 51.
[5] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. X-XI.

resimleri, balballar, heykeller, kurganlar ve kurganlardan çıkan buluntulardan yola çıkılarak bahsi geçen döneme ait giyim kuşam, sosyal hayat, defin yöntemi ve dönem insanının ölüm konusundaki fikirleri hakkında bilgi sahibi olunmuş ve bu bulgulardan yola çıkılarak akademik alanda pek çok çalışma yapılmıştır.

Türklerin bu döneme ait yazılı kaynaklarından bahsedilmesi gerekirse İslam öncesi Türk yaşamı, kültürü, dünya görüşü ve inancını yansıtan Türk yazılı metinleri elbette mevcuttur. Özellikle Orhun Abideleri, ait olduğu Köktürklerin gelişmiş bir dil, edebiyat ve kültüre sahip olduğunun göstergesidir. Türk bilim insanları içinde bu yazıtlarla ilgili ilk detaylı çalışmaları gerçekleştiren Muharrem Ergin, bahsi geçen eserleri "Türklüğün şehadet parmağı" olarak niteleyerek bu yazıtların okunmasının her Türk için millî bir ibadet niteliğinde olduğundan bahsetmiştir.[6]

Türk ulusunun kavmî duygularının yoğun olduğu, günümüzdeki Türk geleneklerinin temellerinin atıldığı, dış etkilere en az açık olduğu bu dönemle ilgili sınırlılık oluşturan durum Türklerin kendilerine ait yazılı eserlerin az sayıda olması veyahut mevcutsa dahi bu eserlere henüz ulaşılmamış olmasıdır. Uygurların benimsedikleri Maniheizm ve Budizm dinlerinin etkisinde vücuda gelmiş yazılı kaynaklar da millî kaynaklar olarak düşünülebilir ancak bu kaynakların bahsi geçen dinlerin yoğun etkisi altında yazılmış olması neticesinde millî özellikler taşıyan âdet ve geleneklere ulaşılma hususunda sınırlılıklar yaşanması muhtemeldir. İslam Öncesi Dönem kaynaklarının yanı sıra İslamiyete geçiş sürecinde yazılmış eserlerin de önemli birer kaynak konumunda olduğunu söylemek gerekir. Bu eserler İslam Öncesi Devirlerin dünya görüşü, yaşayış biçimi, âdet ve ritüellerini yansıtması bakımından önemlidir. Özellikle Divânü Lugâti-t Türk adlı eser, hem yazıldığı dönemin Türk topluluklarının yaşamları hakkında bilgi vermesi hem de çok daha önceki devirlere ait olan ve sözlü gelenek yoluyla oluşturulmuş eserlerin derlemesini yapması bakımından döneme ışık tutan kaynaklardan biridir.

İslamiyetin benimsendiği devirlere dek ve sonrasında her ne kadar yazılı eserlere sahip olunsa da bunlar yaşam tarzı gereği sistemli tutulmuş kayıtlar değildir. Bu açıdan eski Türk topluluklarına dair en net bilgilere kronolojik biçimde Çin kaynaklarında rastlamaktayız. Binlerce yıllık geçmişe sahip olan Türk ulusunun İslamiyet Öncesi Döneme ait tarihini başka milletlere ait kayıtlardan öğrenmek durumunda olmak, elbetti ki bu kayıtların tarafsızlık hususunda zayıf yönleri

[6] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2009, s. XXIV.

olduğunu akla getirebilir. Ancak bahsi geçen dönemin siyasi tarihini kaydederken Türklere ait kültürel hususlara da değinen Çin kaynakları çalışmamızda incelememiz gereken başlıca tarih kayıtları olacaktır. Çin kaynaklarının Türklerle alakalı bilgi verdiği kimi bölümlerinin daha çok yönetim sınıfıyla alakalı olması, kaynaklarda bahsi geçen bilgilerin halk için de geçerli olup olmaması hususunda soru işareti oluşturmaktadır.

Türk ülkelerini gezen Arap müelliflerin eserleri için de tarafsızlık konusunda sorun teşkil eden kimi durumlar söz konusudur. Birinci ağızdan kaydedilen bu eserler kaleme alınırken Türklerin müslüman olmadığı göz önünde bulundurulursa gerçekten uzak bilgiler veren yazarların olduğu yüksek bir ihtimaldir. Çünkü birbirine çok yakın dönemlerde kaleme alınan bazı eserlerde kimi zaman Türk topluluklarına dair birbirine oldukça zıt bilgiler verildiği görülmektedir.

Kökeni üzerinde çok net ifadeler kullanılmayan İskitler, Massagetler, Sauramatlar gibi toplulukları bilim camiasında Türk kabul edenler olduğu gibi başka kökenlere bağlayan araştırmacılar da mevcuttur. Bu çalışmada bahsi geçen göçebe toplulukların Türk kabul edildiği düşüncesi ile hareket edilmiştir.

Altay Türklerinin eski inançları en canlı biçimde yaşatan Türkler olduğu düşüncesiyle bu Türk topluluklarının günümüze yakın dönemlerdeki gelenekleri de çalışmada kısmen yer alacaktır. Türk kökenli oldukları yönünde iddiaların kuvvetli olduğu toplumlardan başlanarak davranışların, ritüel ve geleneklerin Türkler için hangi inancın neticesinde meydana geldiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2. ESKİ TÜRKLERDE DOĞUMA İLİŞKİN GELENEK VE UYGULAMALAR

2.1. Türk Toplumunda Neslin Sürdürülmesine İlişkin Tutum

İnsan hayatının üç büyük eşiğinden biri olan doğum, yaşamın başlangıç evresidir. Aileyi tamamlayan bir unsur olarak çocuk, toplum için oldukça mühimdir. Eski Türkler için soysuz ve yalnız kalmak en ürkütücü durumdu, eski Türk yazıtlarında yazıt sahiplerinin soyu ile övündüğü görülmektedir.[7] Böylece; çoğalmak, soyunu sürdürebilmek, toplum tarafından desteklenen bir durum olup Türk aileler için bir nevi görev niteliğinde kabul edilmiştir. Bu durum çeşitli tasvir ve benzetmelerle de tarif edilmiştir.

Ögel'in çalışmasında belirttiği üzere; Köktürkler için soyağacının kütüğü oğul idi, kardeşler ise aile ağacının yaprakları konumunda idi.[8] Üstelik baba ve oğul arasındaki bağ, yalnızca neslin devamını sağlamaya yönelik olmanın dışında farklı manevi değerlere de hizmet etmekteydi. İslam öncesi ve İslam'a geçiş sürecindeki Türk sosyal hayatını ve geleneklerini en iyi yansıttığı düşünülen Dede Korkut Hikâyelerinde *"Baba adını yürütmeyen hoyrat oğul baba belinden ineceğine inmesin daha iyi, ana rahmine düşünce doğmasa daha iyi. Baba adını yürüten devletli oğul daha iyi."* denilerek neslin devamının sağlanmasının hayati öneminden bahsedilmiştir.[9] Yine bu hikâyelerde Bayındır Han'ın düzenlediği şölende yere ak, kızıl ve kara otağlar kondurulduğu, oğlu ya da kızı olmayanın kara otağda kara koyun yahnisi ile ağırlanması talimatının verildiği görülür, çocuğu olmayanın Allah tarafından karalandığı, Oğuz toplumunda da buna uygun hareket edileceğinin bildirildiği görülmektedir.[10] Başka bir hikâye olan Kam Püre oğlu Bamsı Beyrek'te Kam Püre Bey'in çocuğu olmadığı için Tanrı'nın kendisini lanetlediğinden ve soyunu devam ettirecek kimsenin kalmayışından yakındığı görülmektedir.[11]

---

[7] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Millî Eğitim Basımevi, cilt: I, İstanbul 1971, s. 28.
[8] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 23.
[9] Mustafa Necati Sepetçioğlu, *Dedem Korkut'un Kitabı*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 34.
[10] Sepetçioğlu, a.g.e., s. 37
[11] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 54.

2.1.1. Doğum aşamasında görülen inanç ve sosyal gelenekler

Aile ve çocuk, Türk töresince toplumun temelidir; doğum öncesi, doğum sırası ve sonrasında yerine getirilmesi gereken töreler, çocuğun ve ailenin Türk toplumundaki önemini ortaya koymaktadır.[12] Çocuğun doğumu ve belli aşamalardan geçerek büyümesi sürecinde gerçekleştirilmediğinde eksiklik duyulacağına ya da bir takım sorunlar yaşanılacağına inanılan uygulamalar var olmuş ve mevcut inançlar tesirinde yerine getirilmiş kimi eylemlerin daha sonraki dönemlerde Türk toplumunda sosyal birer gelenek hâline geldiği görülmektedir.

2.1.2. Umay-ayısıt inancı

Türk kültür tarihi bakımından ismini duyduğumuz ve varlığından haberdar olduğumuz bir değer olan Umay, Divitçioğlu'nun belirttiğine göre çocukların sağlığı ve kadınların doğurganlığı ile ilgilenen bir ruh ya da ilahe olarak düşünülmüştür.[13] Eski Türklerin dini yaşamları bahsi geçtiğinde Umay'ın da bu yaşamın önemli bir parçası olarak zikredildiği bilinir. Köktürk Dönemi yazılı eserleri olan Orhun Yazıtlarında Umay da dahil olmak üzere iki kutsal tabiat varlığından bahsedildiği görülmektedir. Umay'ın; bu metinlerin iki yerinde, mukaddes yer-suların bir yerde göze çarptığı; bir yerde ise bu kutsal varlıkların her ikisinin de zikredildiği görülmektedir.[14]

İncelediğimiz dönem göz önüne alındığında bazı dinlerin ve etkileşim kurulmuş kimi milletlerin bir takım inançlarından etkilenildiği de görülür. Bahsi geçen Umay, Türklerin ilâhelerinden midir yoksa din veya etkileşim yoluyla başka kavimlerden mi gelmiştir? Umay'ın Farslara ait 'Homay-homa' larla ilişkili olduğu düşünülebileceği gibi Hintlilerde aynı adı taşıyan bir ilâheyle ilişkili olması da muhtemeldir. Ancak Umay'ın, Türklerin millî ilâhesi pozisyonunda çok eski devirler itibariyle Şamanist Türkler de dahil olmak üzere varlığını son dönemlere dek sürdürmüş olması bu tanrıçanın Türk tarihindeki yerinin belirlenmesi hususunda oldukça mühimdir.[15]

Schmidt'in değerlendirmelerine göre de Umay, muhakkak ki dişi ve kutsal bir varlıktır. Zira Orhun Abidelerinde Kağan'ın eşinin Umay'la kıyaslandığı şu ifadeden anlaşılır: *"Umay'a benzeyen anam hatun"*. Gök-Türklere ait bir başka metinde ise

[12] Osman Kibar, *Türk Kültüründe Ad Verme,* Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 23.
[13] Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, Alfa Basım Dağıtım, İstanbul 2016, s. 93.
[14] P.W.Schmidt, "Tukuelerin Dini", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: XIV, 1966, s. 73.
[15] Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınları, cilt: 1, Ankara 1998, s. 397.

Umay'ın, Gök ve Yer-sular ile birlikte düşmanları gaflete düşürüp yendiği ifadesi geçmektedir. Yine de bahsedilen metinler içerisinde geçen birkaç ifadeden yola çıkarak Umay'ın özellikleri konusunda detaylı bilgi elde etmek pek mümkün değildir.[16] Fakat bu konuda farklı değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Çinli Türkologlar, Umay'ın döllenen ve doğurabilen kadın tanrıça anlamına geldiğini ileri sürmüştür.[17] Köktürklere ait Kudirge Kurganı'nında[18] ellerini önüne doğru kavuşturarak oturmuş bir şahıs ve atlarından inmiş üç süvarinin kadının karşısında diz çökerek eğildikleri bir tasvir[19] görülmektedir, bunun Rus bilginlerce Umay kültü ile alakalı olduğu iddia edilmiştir.[20] Umay'ın dışında kadın ve doğumla ilişkili olduğu düşünülen başka tanrıların varlığı da ileri sürülmüştür. Yine de bunların Umayla ilişkisi konusu da ayrıca değerlendirilmiştir. İnayet'in çalışmasında belirttiği üzere yeni doğum yapan kadınlar ve yeni doğmuş olan bebeklerin koruyucusu olarak bilinen tanrılar, Umay ve Gök'ten ayrı bir Tanrı olduğu düşünülen Öd Tengri'dir.[21]

Doğumla ilişkili olduğu düşünülen başka tanrıların da zikredilmesine rağmen Umay kültünün cocuk ve doğumla olan ilişkili ve kuvvetli bağının, Türk tarihinde köklü bir yer edindiği ve varlığını uzun dönemler boyunca devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Türk toplumunda da diğer toplumlarda olduğu gibi nesilleri devam ettirmek adına kadının çocuk sahibi olabilmesi oldukça önemliydi. 11.yüzyıl da dahil olmak üzere kısır ve çocuğu olmayan Türk kadınlarının Umay Ana'ya tapınarak çocuk istedikleri bilinmekteydi.[22] Kaşgarlı Mahmut; Umay'ı, kadının çocuk doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne olarak tanımlamıştır. Buna "çocuğun ana karnında eşi " denir. Kadınların bu nesneyi uğurlu saydıkları da görülür buna göre: *"umayka tapınsa ogul bolur = birisi buna hizmet ederse çocuk doğar"* savı bunu doğrular

[16] P.W.Schmidt, a.g.m.,s. 73.
[17] Alimcan İnayet, "Divânü Lugâti't-Türk'te Doğumla İlgili Örf Âdet ve Ritüeller: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*", II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri*, TDK Yayınları, Ankara 2009 s. 3.
[18] Kudırge Kurganı'ında rastlanılan eserler arasında MÖ I. asırdan Köktürkler Dönemi'ne kadar tarihlenmiş parçalar bulunmuştur. Kurganın bulunduğu alanine, özellikle Köktürkler Dönemi'nde önemli bir kültür merkezi olduğu anlaşılır. Bu kurganda takılar, at koşumları, savaş aletleri ve bazı tasvirler bulunmuştur. (Bkz. Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 142.)
[19] Bahaeddin Ögel,bahsi geçen tasvirde Ruslar tarafından Umay olduğu ileri sürülen şahsın, erkeklerin de küpe takmasından hareketle, erkek olabileceğini de dile getirmiştir. Bu şahsın çevresinde tasvir edilen kişilerin de boyut olarak büyüklü küçüklü betimlenmesi, rütbe ve statü farkından kaynaklanmaktadır. (Bkz. Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 142)
[20] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 142.
[21] Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi,* (Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul, s. 148.
[22] İnayet, a.g.e., s. 6.

niteliktedir.[23] Günümüze yakın dönemlerde de Türk coğrafyasında bahsi geçen bu nesne aracılığıyla kısır kadınlara doğurganlık kazandıracağı düşünülen ritüeller gerçekleştirilmekteydi.[24] Fakat artık Umay kültünün farlı tarif ve isimlerle anılır hale geldiği, onun fonksiyon ve işlevlerinin başka güçlere de atfedilebildiği anlaşılmaktadır.

Böylece Türklerin çok eski tarihlerden beri Umay ismiyle andıkları dişi Tanrıça, yakın tarihte Ayısıt olarak anılmaya başlanmıştır. Yakut Türklerinde çocuğu olmayan kadınların Ayısıt'a; kendisine çocuk vermesi için dua ettikleri, hamile kadınların doğumları yaklaştığında evlerinin etrafı ve odalarını temiz tutmaya çalıştıkları, komşu çocuklarını, hayvanları ve yavrularını doyurarak onlara şefkat gösterdikleri bilinmektedir. Bu eylemler Ayısıt geldiğinde herkesin tok ve güler yüzlü olması anlayışıyla gerçekleştirilmekteydi. [25]

Ayısıt'ın, dişi ruhlardan biri olup bu ruhun bereket ve mutluluk getirdiğine; dişi hayvanları, hayvan ve insan yavrularını korumakla görevli olduğuna inanılmaktaydı. Çocuğa can vermek için dağınık biçimde bulunan hayat unsurlarını bir araya getirerek kut oluşturduğu; kut'u da anne karnındaki bebeğe üfleyerek ona can verdiği düşünülmekteydi.[26] İnanışa göre bir kadın doğum yapacağı zaman Ayısıt; tarla, çiçek, yemiş perilerini de yanına alarak kadının başına gelir ve perilerinin her birine bir hizmet emreder, son olarak ise Süt Gölü'nden getirdiği damlayı çocuğun ruhuna damlatır.[27] Ayısıt, inanışa göre lohusa kadının yanında üç gün kalırdı.[28] Lohusa olan kadını, şerlik ve karanlık ilahlarının bastığı düşünülür, bu durumda Erlik Ata'ya kurban kesilmesi gerektiğine inanılırdı.[29]

Manas Destanı'nda çocuk sahibi olmak isteyen Çakıp'ın; evleneli on dört sene olmasına rağmen çocuklarının olmamasını, eşi Çıyırdı'nın mezarlık ve yatırları ziyaret etmeyip kutlu pınarlarda gecelememiş olmasına bağladığı ve eşine çocuksuz kadının meyvesiz ağaç olduğunu söylediği görülmektedir.[30] Bahsi geçen ifadeden hareketle pınarların çocuk sahibi olma konusunda kutlu yerler olduğu düşüncesinin

[23] Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lûgatî't-Türk, (Çev:Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, cilt: I, Ankara 2006 ,s. 123.
[24] İnayet, a.g.e. s. 7.
[25] Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 27.
[26] İnan, *Eski Türk Dini Tarihi,* s. 26.
[27] Gökalp, *Türk Töresi*, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 1976, s. 79.
[28] Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1991, s. 254.
[29] Yusuf Ziya Yörükan, *İslamiyetten Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2017, s.79.
[30] Abdulkadir İnan, *Manas Destanı*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1992, s. 6.

hâkim olduğu görülmektedir. Anadolu'da buna benzer biçimde varlığını sürdüren bir inanca göre pınarların[31] ruhları vardır ve bunlar pınar izisi adıyla bilinir.[32] Pınarbaşlarındaki ağaç dallarına bez, salıncak gibi nesnelerin bağlanması da İslam öncesi Umay kültünün izleri şeklinde düşünülebilir.[33]

Umay ve Ayısıt'la ilişkili olduğunu gördüğümüz, neslin devamı ve çocukların korunmasına yönelik fonksiyonlar için eril güçlerin de rol aldığı durumlar söz konusu olmaktaydı. Örneğin Altay Türkleri; bir çocuk dünyaya geleceği zaman Bay Ülgen'in, oğlu Yayık'ı bu iş için görevlendirdiğini düşünürlerdi.[34]

Türklerin demiri kutsal bir madde olarak kabul etmesi de doğumun sorunsuz gerçekleşmesi için demirde bulunduğuna inanılan kutsal güçten faydalanma adına bir takım geleneklerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Roux, demirciler ile şamanlar arasında bulunduğuna inanılan bağın Türk toplumları için çok eskiye; Hiung-nu Dönemi'ne dayandığını ifade etmektedir.[35] Muhtemelen bu inanç ve anlayışın bir gereği olarak Kırgızlarda bir evde doğum olacağı zaman demirci eve davet edilir ve demir dövülür; bu sayede doğumun kolay geçeceğine inanılırdı.[36] Kazakistan Türkleri, günümüzde de al ruhunun[37] demirciden korktuğuna inanmaktadır.[38] Anneye zarar veren kötü ruhların varlığına inanıldığı gibi yeni doğmuş çocuklara zarar veren ruhlar olduğuna da inanılmaktaydı. Bunun için de kovuç ve ısrık[39] adı verilen, çocuğun tütsü ile efsunlanması ritüelleri gerçekleştirilmekteydi.[40]

---

[31]Anadolu'da yeni evlenmiş gelinlerin pınarları toplu biçimde gezme gelenekleri bulunmaktadır. (Bkz. Bahaeddin Ögel Türk Mitolojisi, cilt: 2, s. 359)

[32] Ögel, *Türk Mitolojisi,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, cilt: 2, Ankara 1995, s. 359.

[33] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 43.

[34] Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, s. 77.

[35] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 64.

[36] Fuzuli Bayat, *Anahatlarıyla Türk Şamanlığı,* Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 69.

[37]Tüm Türk dünyasında kötü ruhlar içinde değerlendirilen Albız, Albastı, Al karısı gibi birbirine benzer biçimde ifade edilen bu ruh; doğum yapmış lohusa kadınlar için bir tehlike olarak düşünülmekteydi. Bu kötü ruhun; demirden, silah sesinden ve şamandan korktuğu dile getirilmiştir. Al rengin temsil ettiği ruhlar, Türklerde çok eski devirlerden beri var olmuş ancak geçmişte iyi ruhlar olarak telakki edilmiştir. Geçen zaman içinde bu ruhların kötü ruhlar olarak sayılmaya başlandığı, içinde al kelimesi geçen kimi olumsuz ifadelerin türediği görülmüştür. (Bkz.Abdulkadir İnan, Türk Mitolojisinde Kötü Bir Ruh, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, sayı:1, İstanbul 1933, s. 160-165)

[38] Bayat, *Anahatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 69.

[39] Divânü Lugâti't Türk'te pek çok farklı konuya temas edilmiş olup bunlardan biri de halk hekimliğidir. Divan'da büyüsel tedaviler içerisinde yer alan kovuç ve ısrıkla alakalı da bazı bilgiler verilmektedir. Buna göre bu iki eylem cin çarpmasını tedavi etmekte idi. Isrık, cin çarpmasına ya da nazara maruz kalan çocukların yüzlerine yapılan tütsü ve 'ısrık'sözcüklerinin tekrar edilmesi ile gerçekleştirilen tedavi yöntemidir. Kovuç ise yine cin çarpmasına uğrayan kişinin yüzüne soğuk su çarpılarak öd ağacı ile tütsülenmesi ve 'kovuç' sözcüğünün tekrar edilmesi suretiyle yapılan tedavi

2.1.3. Türk mitolojisinde olağanüstülük atfedilen doğumlar

Türkler, bozkır kültürünün hakiki temsilcisi olarak özgün bir kültürün yaratıcısı idiler. Bu kültür, gerek maddi gerekse manevi değerleri bakımından esaslı ve özel bir kültür çeşidi idi. Burada insanın, toplumların ve devletlerin ortaya çıkışı bir takım olağanüstülüklerle tasvir edilmekteydi.

Destan Dönemi yaşayan milletlerin ilkel dönemlerini yansıtan metinlerde olağanüstü doğum anlatıları ile beraber kutsal sayılan hayvanlardan çoğalma olayları da sıklıkla görülmektedir. Türk milletinin bir parçası olan toplulukların kendilerine ait anlatılarında kurttan türeyiş motifi göze çarpmaktadır. Köktürklerin türeyişini ve Ergenekon'dan çıkışını anlatan destan, Türk'ün dünyaya hakim olması ve ardından düşmanları tarafından bozguna uğratılmasından bahseder. Düzenlenen bu baskından kimse kaçamamış yalnızca bir çocuk kurtulmuştur. Düşmanlar da bu çocuğun bacakları ile kollarını keserek onu bir bataklığa atmışlardır. Tanrı, Türk ırkının yok olmasını istemediği için bu çocuğa yiyecek getiren bir dişi kurt yollamıştır. Bu sayede yaşamı kurtulan çocuk, anlatıya göre bu kurtla birleşmiş ve on erkek çocuk doğurmuştur. Bu çocuklardan biri kendine Börü (Aşina) soyadını almış, diğerlerinin başı olmuştur. Bu çocukların kaçırdıkları kızlarla evlenmeleri neticesinde Köktürklerin çoğalmaları[41] efsanevi bir biçimde anlatılmaktadır. Bunların dışında dönemin mevcut kaynakları konumundaki destan ve hikâyelerde kahramanların normal çocuklardan farklı olarak doğduğu ve onlara göre farklı özellikler gösterdiği görülmektedir. Buna göre Türk Mitolojisinde kahramanların; annenin karnını yırtarak doğma, şarkı söylerken doğma, elinde kan parçasıyla doğma, annesinin karnında gereğinden daha uzun kalma gibi alametler de gösterdikleri görülmektedir.[42] Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca rivayetinde de Oğuz'un doğuşundaki fevkaladelikler anlatılır.[43] Buna gore;

> *"Yine güünlerden bir güin Ay Kağanın gözü parladı, doğum sancıları başladı (??) ve bir erkek çocuk doğurdu. (r) Bu çocuğun yüzü gök; ağzı ateş (gibi) kızıl; gözleri ela; saçları ve kaşları (z) kara idi. Perilerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının (o) göğsünden ilk sütü emdi (to) ve bir daha emmedi. Çig et, çorba ve şarap (11) istedi. Dile gelmeğe başladı; kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi; beli*

---

yöntemidir. (Bkz. Adem Masattas, Dîvânu Lugâti't Türk'te Halk Hekimliği Büyüsel ve Rasyonel Tedavi Yöntemleri, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, sayı: 9/4, s. 1348-1353.

[40] İnayet, a.g.m., s. 8.

[41] Sadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s. 206.

[42] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 4-6.

[43] Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 49.

(13) kurt beli gibi; omuzları samur omuzu gibi; göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudu baştan aşağı (15) tüylü idi…."[44]

Şeklinde normal şartlarda karşılaşılması imkansız özelliklerin Oğuz Kağan özelinde tasvir edildiği görülmektedir.

Geçiş sürecinin en önemli eserlerinden olan ve eski Türk kültür ve yaşayışı hakkında önemli bilgiler veren Dîvânu Lugâti't-Türk'te, çocuğun içerisinde dünyaya geldiği torbanın kap[45] olarak adlandırıldığı ve çocuğun bunun içersinde doğması durumunda uğurlu sayıldığından bahsedilmiştir.[46] Özellikle avucunda kan pıhtısı ile doğmuş olma durumu, destan ve efsanelerde Türk kahramanlarını normal çocuklardan ayırmaktadır.[47] Zira 12. Yüzyılda dünyaya gelen Cengiz Han doğduğu zaman sağ elinde saka kemiği büyüklüğünde pıhtılaşmış kan tuttuğu aktarılmaktadır.[48]

Türk kültürünün önemli eserlerinden biri olarak görülen Manas Destanı'nda da Manas'ın doğumu konusunda bu türden fevkaladelikler görmek mümkündür. Ögel'in çalışmasında belirttiğine göre Manas, annesinin karnında on iki ay durmuştur. Bu şekilde olgunlaşarak dünyaya geldiği mesajı verilmeye çalışılmıştır. Doğuşta gösterilen bu üstünlükler, onun han olma belgesi niteliğindedir.[49] Yine Manas'ın gök tulum içinde[50] ve elinde bir *"kan pıhtısı"* tutarak doğduğu anlatılmaktadır.[51] Metinlerde bu alameti gösteren çocukların güçlü bir savaşçı ve kahraman olacakları inancı hâkimdir.[52]

2.2. Eski Türk Toplumunda İsim ve Ünvan Kullanımına Dair Sosyal Gelenek ve Uygulamalar

Ögel'in işaret ettiği üzere bir çocuğun doğması Türkler için çok büyük bir mutluluk kaynağı sayılmaktaydı.[53] Bununla birlikte göçebe toplulukların üyesi olan bireyler

[44] W. Bang, G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936, s.11
[45] Rahimde ceninin etrafını çeviren zar. Çocuk bu zarla beraber doğarsa bu durum onun kutlu olacağının işaretidir. (Bkz. Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't Türk, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, s. 398.
[46] İnayet, a.g.m., s. 4.
[47] Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 175.
[48] Manghol-un Niuça Tobça'an, *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 1986, s.19.
[49] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 2.
[50] İnayet, a.g.m., s. 4.
[51] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 498.
[52] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 498.
[53] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, cilt: I, Ankara 1991, s. 453.

için isim verme, çocuğun dünyaya gelişiyle ilgili ilk aşama olarak görülmekteydi.[54] Çocuğa isim verilmesi, ait olunan milletin kültürüyle oldukça sıkı bağlantısı olan bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır.[55] Türk kültür tarihi bakımından isim konusu değerlendirildiğinde bazı dönemlerde çeşitli lakapların ve unvanların da isim olarak kullanılabildiği süreçlerin yaşandığı anlaşılmaktadır.

Kaynakların belirttiğine göre Hun toplumunda herkes bir isme sahipti ve bu isim kullanılırdı ancak lakap kullanılmazdı.[56] Fakat Tu-kuelerde ünvanların isim olarak kullanıldığı bilinmekteydi. Örneğin Tonyukuk, kıyafeti kirli anlamına gelir ve yemek sonrası eller kıyafete silindiği için giysi ne kadar kirliyse kişinin yediği yemekler de o kadar iyidir. Yani bu durum bir zenginlik göstergesi olup unvanın daha sonradan isim olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir.[57] Uygurlarda da ünvan kullanımının oldukça geliştiği görülmüştür.[58]

2.2.1. Çocuğun er adı alma süreci

Bir çocuğun dünyaya gelerek toplumun bir parçası olmasının önemli sayılması gibi yeni doğan çocuğun isim alması da oldukça önemliydi. Çocuğa ad verme konusunda Türklerin bağlı olduğu bir takım gelenekleri olduğu görülmektedir. Türk töresine göre çocuğun isim ya da ünvan alabilmesi, ülkesi ve millet için yararlı bir iş yapmasına bağlıydı.[59] Böyle bir durum yaşanana dek yani erkek çocuk bir başarı gösterip ona uygun bir isim almayı hak edene dek atsız 'adsız' olarak bilinirdi.[60] Ancak bu bilginin aksine doğumdan sonra ergenliğe ulaşıncaya dek erkek çocuklarına geçici isimler verildiği Roux tarafından dile getirilmiştir. Roux, çocuğun başarısı sonucunda elde ettiği adın ise er adı olarak bilindiğini ifade etmiştir.[61] İsmi olan gençlerin er adı aldıklarına dair bilgiler Türk yazıtlarında da geçmektedir.[62] Yensiey civarındaki yazıtlardan birinde kitabe sahibinin ağzından küçüklük adının

[54] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1996, s. 27.
[55] Tülay Çakmak, "Hsiung-nu Kişi Ad ve Unvanlarının Eski Çince Yazı Çevrimi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* sayı: 21 Erzurum 2003, s. 1.
[56] *Han Hanedanı Tarihi Hiung Nu Monografisi,* (Çev: Ayşe Onat, Konuralp Ercilasun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 1.
[57] Jean Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, (Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan), İstanbul 2002, s.250.
[58] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 250.
[59] Sadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları,* Berikan Yayınları, Ankara 2012, s. 81.
[60] Kibar, a.g.e., s. 35.
[61] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 259.
[62] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 262.

Çubuş İnal, yiğitlik adının ise Kümül Öge olarak yazılması[63], Türklerde bu şekilde isim verme geleneğinin oldukça köklü olduğunun göstergesidir.

Üstelik Türk ve Moğol topluluklarında ad verme en önemli törenlerden biridir.[64] Türklerde ad verme geleneğine ilişkin olarak Anadolu masallarında da karşılaştığımız, tanınmayan bir dervişin ad vermesine sık rastlanır yine Dede Korkut'un ad verme ritüelleri bu geleneğe benzer en güzel örneklerdir, Altay Türklerinde ise gök sakallı bir ihtiyarın çocuklara isim verdiği görülür, yiğitlik ve kahramanlık gösteren erlere ise tören eşliğinde ad verildiği bilgisine ulaşılır.[65] Dede Korkut Hikâyelerinde Bay Püre'nin oğlu yiğitlik gösterip düşman kanı döktükten sonra Dede Korkut'un:

"Bunun adı boz aygırlı Bamsı Beyrek olsun
Adını ben verdim yaşını Allah versin."

diyerek çocuğa Bamsı Beyrek adını verdiği görülür.[66] Yine Dede Korkut Hikâyelerinde bu âdetin başka bir örneği, Kazan Bey Oğlu Uruz'un esir düşmesini anlatan bölümdedir. Kazan Bey'in sırasıyla kardeşi ve dayısının kan döküp ganimet elde ettikleri için ad aldıklarını; oğlunun ise on altı yaşına gelmesine rağmen ad alamadığını söylediği görülmektedir.[67]

Çocuklara, gösterdikleri mücadelelere ilişkin isim verilmesinin önemli bir örneği yine Dede Korkut Hikâyelerinde karşımıza çıkmaktadır. Dirse Han'ın oğlu, Bahadır Han'ın büyük boğasıyla boğuşmuş ve boğayı alt ettiğinden Dede Korkut tarafından çocuğa Boğaç ismi verilmiştir. [68] Buna göre kimi zaman çocuğun aldığı adın, mücadele ettiği hayvanın ismi ile ilişkili olduğu da görülmektedir.

Reşideddin'e ait Oğuz Kağan Destan'ında da Oğuz'un adını alışı şöyle anlatılır:

> *"Turkler doğan çocuğa, hemen ad vermezlerdi,*
> *Bir yaşına girmeden,ona ad seçmezlerdi.*
> *Büyük toy yapılırdı, eski Türk adetince,*
> *Öyle ad seçilirdi,çocuğun kudretince.*
> *Kara-Han atlar kesti, yurdum şen olsun diye,*

[63] Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, cilt: I, İstanbul 1983, Sy 57.
[64] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 259.
[65] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 14.
[66] Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 59.
[67] Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 98.
[68] Sepetçioğlu, *Dedem Korkut'un Kitabı*, s. 41.

Çağırdı hep Türkleri,bir ad bulunsun diye.
Oğlancuk birden bire,"Adım Oğuz'dur!" Dedi,
Beklemedi kimseyi, kendi adını verdi."[69]

Benzer uygulama ve geleneklerin çeşitli Türk topluluklarında uzun zaman yaşatıldığı da anlaşılmaktadır. Örneğin Eski Yakutlarda çocukların gerçek adı yay çekip ok attıktan sonra verilmektedir.[70] Yenisey ve Altay Türklerinin destanlarından hareketle başarı göstermemiş kimi insanların özel isimleri olmadığı ve sadece mensup bulundukları kabilenin adını taşıdıkları anlaşılır.[71]

2.2.2. Ad verme yaklaşımları

Eski Türklerin çocuklarına isim verirken kendi tasavvurları gereği belli yaklaşımlarla hareket ettikleri bilinmektedir. İsimlerin, ismi taşıyan kişiyle bağlantılı olup onun ruhundan bir şeyler taşıdığı düşünülür ve çocuklara ad verilirken bu yaklaşımla hareket edilirdi. Altay halklarının genelinde bu anlayışla aynı doğrultuda kişinin adı ile ruhu arasında bir bağlantı olabileceği üzerinde durulmuştur.[72]

Diğer kavimlerde olduğu gibi eski Türklerde de çocuğa ad konurken ismi verilen varlığa benzemesi arzusuyla genellikle yırtıcı kuşların, güçlü hayvanların isimlerinin tercih edildiği görülmekteydi.[73] Çocuğa arslan ya da şahin gibi güçlü hayvanların ismi verilerek çocuk ile hayvan arasında güçlü bağlar oluşturulmak istendiği görülmektedir.[74] Durkheim, bu görüşü destekler biçimde ilkel dönemlerde isimlerin yalnızca bir sözcük olmayıp varlığın bir parçası olarak düşünüldüğünü ifade eder.[75] Türk kültüründe çocuğa ad vermeyle ilgili geleneklerde bir ismin bazen taşıdığı anlam itibariyle hem kıza hem de erkeğe verildiği görülmüştür.[76]

Çocuklara isim verilmesi sürecinde zararlı olacağı düşünülen bir takım varlıklardan çocuğu koruma gibi amaçların yönlendirmesi ile hareket edildiği de görülmektedir. Çocuklara isim verilirken cinlerin, ruhların ve tabiat kuvvetlerinin çocuğun hayatına müdahelede bulunabileceği de düşünülürdü.[77] Çocukların uzun yaşaması için: Toktasın, Dursun; bir dahaki sefere erkek çocuk istediklerinde: Kız-Yeter, Oğul-gerek; çocuğun ebeveynlerinin umudunu gerçekleştirebilmesi ümidiyle Baybolsun;

[69] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 158.
[70] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 173.
[71] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 173.
[72] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlari*, s. 247.
[73] Kibar, a.g.e., s. 21.
[74] Roux, *Orta Asyada Kutsal Btki ve Hayvanlar*, s. 249.
[75] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 247.
[76] Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 40.
[77] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 22.

çocuğun kötü ruhları korkutabilmesi amaçlı: Börüberdi, Katlıboğa; çocuğun kötü ruhlar tarafından alınmaması için çocuğu değersiz gösterme amaçlı: Köpek, Barak; yine bu anlayışa benzer biçimde kötü ruhlara çocuğun sevilmediği mesajını için Murdar Sank; kötü ruhların yanıltılması için sevilmeyen kavim isimleri Orus, Kalaş; Tanrı ismini kapsayanlar Tengri-Berdi, Kuday-Berdi; çocuk için iyi dileklerde bulunma amaçlı Bekböl, Efendibula; çocuk uzun yaşasın diye: Yüzyaşar, Binyaşar; karakter özellikleri iyi olması için: Alper, Bilir; güzelliği herkesçe malum nesne isimleri olarak: Bulat, Elmas; bedenle ilgili hayvan ve bitkilerin özelliklerini yansıtan isimler Selvi, Elif gibi isimlerin verildiği bilinmektedir.[78] Bu geleneğe örnek olarak Manas Destan'ında Manas'ın babası Çakıp, çocuklarına isim verme amaçlı bir toy düzenlemek ister. Akbalta, çocuklardan birinin isminin Manas olduğunu ancak bunun Çin, Moğol ve Kalmuklar tarafından bilinmemesi gerektiğini, ad toyunda çocuğun isminin Devcindi olarak ilan edilmesini söyler. [79] Bu isim verme anlayışında bahsi geçenlerden çocuğu değersiz gösterme isteğinin etkileri görülmektedir.

2.3. Çocuk Yetiştirmeye Dair Sosyal Gelenek ve Uygulamalar

Bebeğin dünyaya gelmiş olduğu toplum ve yaşam biçimi hâliyle çocuğun yetişme biçimini de etkilerdi. Bozkır toplumlarında yeni doğan bebek zorlu iklim ve yaşam şartlarına karşı direnebilmek durumunda idi. Örneğin Hun toplumunda yeni doğmuş bebekler karın içerisine atılmasının ardından sıkıca kundaklanırdı; çocuk yaşamını devam ettirebilirse bir kahraman gibi karşılanır, ölürse yerini yeni doğacak bebekler alırdı.[80]

Çocukların yetiştirilmesi esnasında ise farklı uygulamalar söz konusu idi. İskitler Dönemi'nde hükümdar, birine ölüm cezasını uygun gördüğünde suçlu ile birlikte varsa erkek evlatlar da öldürülür ancak kız çocuklarına zarar verilmezdi.[81] Benzer biçimde Hunlarda da aile üyelerinden biri suç işlediğinde bu yalnızca çocuğun değil; tüm ailenin suçu olarak görülürdü.[82] Kırgız Türklerinde de bir çocuk hırsızlık yaptığı takdirde başı kesilerek babasının boynuna asılırdı.[83] Babası ölene dek bu kelleyi

[78] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 23.
[79] İnan, *Manas Destanı*, s. 7.
[80] Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 310.
[81] Heredot, *Tarih*, (Çev: Burcu Uzunoğlu), Panama Yayıncılık, Ankara, s. 322.
[82] Gumilev, *Hunlar*, s. 97.
[83] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 231.

boynundan çıkaramazdı.[84] Bu bilgiler; eski Türk toplumunda çocuğun, yetiştiği ailenin özelliklerini alacağı düşüncesinin hâkim olduğunu göstermektedir. Bu anlayışla suç işleyen kişinin cezasının bireysel olarak verilmekten ziyade çocuğu yetiştiren aileye de verildiği ya da babanın suç işlediği durumlarda oğlunun da aynı potansiyeli göstereceği konusunda genel bir kabul olduğu görülmektedir.

2.3.1. Çocukların eğitim alması

Türklerin yaşam tarzı gereği toplumda savaşçılık ve askerlik büyük yer tutardı, bunlara dair eğitimler ise çok küçük yaşlarda ailede başlardı.[85] Türk toplumlarında çocuklar çok küçük yaşlardan itibaren ata binmek, kılıç kullanmak, ok atmak gibi savaşçılığa dair hazırlığın yanı sıra sosyal yaşam kurallarını da öğrenmek durumundaydı.[86] Zira savaşçılığın günlük hayatın bir parçası olması, eğitimin bu alan üzerinde yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Uzun bir süre Çin topraklarında hâkimiyet sürmüş olan Choularda (M.Ö 1050-247) başında yaşlı alpler ve hükümdarın bulunduğu bir okul, hükümdarın oğlu ve gençleri savaş konusunda yetiştirirdi. Savaş arabalarını kullanmayı, ok atmayı, genel manada silah kullanabilmeyi öğrenen gençler aynı zamanda dans ederek destanları canlandırma hususunda eğitim alırlardı.[87]

Hunlarda da kurallı ve disiplinli bir toplum hayatı mevcuttu, buna bağlı olarak aileler çocuklarını; kabileler de askerlerini iyi yetiştirmeye zorunlu idiler.[88] Hunların eğitimi ne şekilde tatbik ettikleriyle ilgi fazla bilgi olmamakla beraber geleneksel yöntemlerin kullanılmış olduğu kuvvetle muhtemeldir.[89] Kaynakların anlattığına göre Hunlar, erkek çocuklarını koyuna bindirip ellerine ok vererek farelere, kuşlara attırırlar, biraz daha büyüdüklerinde tavşan ve tilki avlamaya başlayan bu çocuklar avlanmayı öğrenmiş bulunurlardı.[90] Yine henüz annesinin yardımından yeni kurtulmuş bir Hun çocuğunun eğerlenmiş atının yanı başında olduğu Sidonius tarafından ifade edilmiştir.[91]

---

[84] Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* (Çev: Nimet Uluğtürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 69.
[85] Ahmet Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 81.
[86] Kürşad Koca, Serdar Uğurlu, "Dede Korkut Hikayelerinden Hareketle Türk Kültüründe Erkek Evlat Olarak Oğul Kavramı", *Akademik Bakış Dergisi,* sayı: 22, 2010, s. 3.
[87] Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş,* Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s.121.
[88] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Buluntularına Göre),* s. 46.
[89] Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 64.
[90] *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu Monografisi,* s. 1.
[91] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 232.

Bunların yanında Hunların sert ve disiplinli yetişmesi için kendi çocuklarına acımasızca davrandığı, çocukların süt çağlarında dahi yaralanabilecek eylemlerde bulunulduğu, yüzlerine aldıkları yaralar neticesinde de yetişkinliklerinde sakaldan mahrum kaldıkları ifade edilmiştir.[92]

Türk kültürü bakımından çocukluk evresi: çadır işleri, hayvancılık, eşya yapımı, silah yapımı, yemek, içki spor, müzik gibi konularda bilgi ve beceri kazanma çabası ile geçiyor; aileler taşıdıkları her türlü beceriyi çocuklarına da aktarma amacı taşıyorlardı, bu eğitim ise On İki Hayvanlı Türk Takvimine[93] göre giyim kuşam, tuvalet eğitimi ve basit yazı eğitimini içermekteydi.[94] Yine fiziksel eğitimin yanında ahlakî eğitimin de Türkler için önemli yer tuttuğu görülürdü. Aile ahlakı; akraba, komşu, yardıma muhtaca el uzatmayı, gereksiz konuşmamayı, ata âdetlerini bozmamayı gerektirmiştir.[95] Sakaoğlu'nun işaret ettiği üzere Hunların eğitim disiplini dört ilke üzerine kurulu idi. Bunlar adalet, iyilik, eşitlik, insanlıktır.[96] Bunlar aynı zamanda Türk töresinin değişmez hükümleriydi.[97] Kısaca Türk toplumunda çocuk eğitilirken çocuğun topluma fayda sağlayabilecek nitelikte yetişmesi ilk sırada önem arz ederdi.

Çocuğun yetişmesinde ailenin rolünü ortaya koyan bir kayda göre Çin İmparatoru Vu'nun Yun-şu Dönem'inde Hunlara bağlı Hun-t'o beyinin oğlu Kim-çit-ti, mensup olduğu boy Han Hanedanlığı'na tâbi olunca Çin Sarayı'nda at bakımıyla ilgilenmeye başlamıştı. İmparator, bu çocuğun asil hâli karşısında onu tanımak istemiş ve sonrasında onu yakınından ayırmamıştır. İmparator; Kim-çit-ti ve kardeşinin annelerinden aldığı asalet ve terbiyeye hayranlık duymuş, gencin annesi hayatını kaybettiğinde Kan-suan Sarayı'na bu kadının resmini yaptırarak astırmış ve resimle

[92] Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 230.
[93] Eberhard, Hunlara ait kutsal şehrin 'Yatan ejderin beldesi' olarak adlandırıldığını ve muhtemelen ejderin çok eski devirlerde kült konusu oluğunu; bundan hareketle de Hunların bir hayvan sistemine sahip olmalarının oldukça yüksek bir ihtimal olduğunu ileri sürer. Hunların sürekli devreden günlerinin bulunması Eberhard'a göre oldukça gelişmiş bir kültü esas alan bir takvim sistemine işaret etmektedir. (Bkz. Wilhelm Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, (Çev. Nimet Uluğtürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 77.)
[94] Necdet Sakaoğlu, *Sosyo- Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi,* Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 346.
[95] Sakaoğlu, a.g.e., s. 347.
[96] Sakaoğlu, a.g.e., s. 346.
[97] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 180.

karşılaştığında İmparatorun göz yaşlarıyla resmin önünde saygıyla eğildiği aktarılmıştır.[98]

Yine Çin'e ait tarih vesikalarında 4. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Çin'de bir hanedanlık kuran Hun beyi Liu Yuan'ın[99] devletinde 13 ila 25 yaş arasındaki gençlerin Çinli ve Türk öğretmenlerden çağın en ileri eğitimini aldıkları bildirilmektedir.[100] Benzer biçimde Tang Devri kayıtları da, Çin imparatoru Ch'ang-an'a müzik eğitimi almaya gelen Türk öğrencilerden bahseder. İmparatorun karşıladığı bu 14-15 kişilik öğrenci grubunun yaklaşık 8-9 tanesinin kız öğrenci olduğu nakledilir.[101] Çin kaynaklarında rastlanılan diğer bir bilgiye göre 835 senesinin mayıs ayında Uygurlar, Çinli konçuy T'ai-ho tarafından hediye edilen ok atabilen atlı yedi kız ile iki Sha-t'o çocuğunu İmparatora sunmuşlardır.[102] Bu bilgiler, Türk çocuklarının eğitilmesi esnasında kız çocuklarının da erkeklerle eşit haklara sahip olduğunu göstermektedir. Uygur Türklerinde yöneticilerin çocukları okulda eğitim görür, okuma yazmanın yanı sıra şiir, beyit gibi edebî hususlara da hâkim olurlardı.[103] Cüveyni'nin naklettiğine göre Cengiz Han, okuma yazma bilmedikleri için Tatar kavimlerine, çocuklarının Uygurlardan yazmayı öğrenmelerini emretmiştir[104]

Aile içinde genel olarak erkek evlatların yetişmesinden baba; kız evlatların yetişmesinden ise anne sorumlu idi.[105] Eski Türklerde Ataç sözcüğü "babasına çeken oğlan" ve "babacığım" anlamlarına gelirdi. Türkler babadan oğula pek çok şeyin aktarıldığını düşünürlerdi, *"Ata oğlu ataç doğar"* ve *"Ata orunu oğulka kalır"*

---

[98] Jacob Maria De Groot, *Hunlar ve Türkistan,* (Çev: Ahmetcan Asena), Pan Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 122.

[99] Çin sarayında büyüyen Liu Yuan, Han Shu ve Shih Chi'yi detaylarıyla bilir ve yorumlardı. Zekası ve yetenekleri küçük yaşlardan itibaren çevresindekileri etkilemiş ve imparatorun da güvenini kazanmıştı. Hun bölgesinde meydana gelen isyanlar üzerine Çin Sarayı tarafından 'İktidar Sahibi General' unvanını aldı. Bir süre sonra isyan ettiği söylentileri üzerine tüm görevlerinden istifa etti. Çin İmparatorunun etkisinin azalması ve nüfuzunun zayıflaması üzerine tekrar bağımsızlıklarını kazanmaları gerektiği söylemlerinin de etkisiyle Hun büyükleri bir araya gelerek Liu Yuan'ı ch'an-yü seçtiler. Çin boyunduruğunda yaşayan Hunlar, Çin hanedanının taht kavgası nedeniyle birbirlerine düştüğü bu dönemin büyük Hun ch'an-yü'sü Hu-han-yeh'nin gerçekleştirmek isteyip tamamlayamadığı işin vaktinin geldiğini düşünmekteydiler. (Bkz. Tilla Deniz Baykuzu, Merkezi Çin'de Kurulan Hun Devletleri: I İlk Chao (Han) Devleti, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 6, sayı: 12, 2004, s. 1-8.)

[100] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s. 29.

[101] Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler,* (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 101.

[102] Tsai Wen-Shen, *Li Te Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar 840-900*, Doktora Tezi, Taipei 1967

[103] Gökalp, *Türk Töresi*, s. 17.

[104]Alâaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarihi Cihangüşâ*, (Çev: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 85.

[105] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s. 37.

(babanın şerefi oğula kalır) ifadeleri bu anlayışın yansıması niteliğindedir.[106] Hunlarda baba ve oğul bir arada kubbeli bir çadır içerisinde yaşarlardı.[107] Küçük oğul, Türk mitolojisinde ve töresinde önemli bir rol oynuyordu. Küçük oğlan, baba ocağını devam ettiren bir *(Ot-Tegin)* olduğu gibi babasının malına sahip çıkan da o idi.[108] Aile içerisinde erkek çocuğun eğitilmesinden babanın sorumlu oluşuna dair örnekler yine Dede Korkut Hikâyelerinde karşımıza çıkar. Kazan Beğ, oğlunun baş kesmeyip, kan dökmeyip, ganimet almadığından hayıflanırken oğlu Uruz; bu eksikliklerini babası tarafından eğitilmemiş olmasına bağlamaktadır.[109]

Tüm bunların dışında aile büyüklerinin de aile içinde ve çocuğun yetişmesinde söz sahibi olmasına ilişkin olarak Bulgar Türklerinde erkek çocuğuna babasından çok dedesinin bakma hakkı olduğu ve erkek çocuğu kimi zaman dedesinin aldığı[110] bilgisi mevcuttur. Türk topluluklarında çocuk ile aile ilişkisi bu kadar mühimken İbni Fadlan bu durumun aksine Türklerin genelinde erkek çocuklara buluğ çağına kadar bakıldığını, sonrasında eline yay ve ok vererek evinden çıkararak çocuğun kendi çaresine bakması istenildiğini ifade etmiştir.[111]

Divânu Lûgati't Türk'te de çocuk eğitimine ilişkin pek çok ifade göze çarpmaktadır. Bu ifadelerin kimi zaman çocukların hatalı davranışlarından hareketle doğan eylemlere dair olduğu görülür. Kulak çekme ya da başka cezalandırmalar ile çocukların haşarılıklarının önüne geçilmeye çalışıldığı görülmektedir. 'Oğul ikdildi' ifadesinin ise çocuğun terbiye edilmesi anlamına geldiği aktarılmıştır.[112]

2.4. Evlat Edinme Sürecinde Sosyal Gelenek ve Uygulamalar

Türk kültürü bakımından evlat edinme sürecine dair de uygulanması gereken bir takım gelenekler olduğu bilinmektedir. Evlat edinmeye ilişkin geleneklerin meydana gelmesinde inançların oldukça büyük bir etkisi olduğu görülür. Zira kabile teşkilatının bulunduğu topluluklarda yabancı bir şahsın kabileye kabul edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle yabancı kabilelerin erkek çocukları genellikle evlatlık

---

[106] Güler, *İlk Yazılı Metinlerde Aile Unsurları*, s. 73.
[107] Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt: I, Ankara 2015, s.359.
[108] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 596.
[109] Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 98.
[110] İbni Fadlan, *İbni Fadlan Seyahatnamesi,* (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 30.
[111] İbni Fadlan, a.g.e., s. 52.
[112] Merve Beştaş, Zekerya Batur, Divânu Lûgati't Türk'te Çocuk Dünyası ve Çocuk Eğitimi, *Turkısh Studies Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, 2011, s. 255.

alınamaz ancak kız çocuk alınabilirdi. Evlatlık alınan çocuk, babalığının soyadını taşırdı. Bu anlayışa göre evlatlık alınacak çocukların yalnızca yakın akrabadan alınması bahsettiğimiz kabile teşkilatının bir gereğidir.[113] Kaşgarlı Mahmut, evlatlık alınan çocuklar için "tutunçu oğul" ifadesini kullanmıştır.[114]

Uygur Türkleri, hem kendilerinden önce yaşamış olan Türk topluluklarına hem de çağdaşlarına nazaran oldukça gelişmiş bir kültüre sahipti. Uygurlarda töreye göre evlatlık verilen çocuk ile babanın birbirlerine karşı uymak zorunda olduğu kuralları vardı ve bu kuralların kaydedilmesi gerekmekteydi.[115]

Kazak ve Kırgızlarda evlatlık alınan çocuklar için evlatlığa kabul töreni yapılmaktaydı. Çocuk, yakın akrabadan alınırsa evlatlık merasimine çok önem verildiği görülmezdi. Çocuk doğduğunda annesinden alınır ve yeni ailesinin çadırına getirilirdi. Analık bu sırada lohusa imiş gibi yatakta yatıyor olurdu. Bozaska (alnı işaretli) kurban kesilerek aşıklı kemik, bebeğin beşiğine konulurdu.[116] Bu merasim dahilinde evlatlık alınacak çocuk Kırgız[117] dilinde "ençiles bala" (mülkte hissesi olan çocuk) olarak adlandırılmaktaydı. Ailesinin rızasıyla alınan çocuk öz evladın sahip olduğu tüm haklara sahipti. Evlatlık alıp verme yalnız yakın akraba arasında olmaktaydı. Alnında işaret bulunan boz bir koyun kurban edilir, çocuk erkek ise kurbanın aşıklı kemiği; kız ise oyluk kemiği soyun aksakalı tarafından çocuğa verilir ve orada bulunan herkesin tanık olacağı biçimde çocuk, kemiğin etini yerdi.

Evlatlık çocuk, analığın göğsüne dokunur, bu; evlat olmanın simgesi kabul edilmekteydi.[118] Bu törende asıktı cilik kemiğinin (kalça kemiğinden sonraki aşıklı kemik) çocuğa verilmesi ve bu törenin sona ermesiyle evlatlık çocuğun kendi evladı hukukuna mâlik olduğu kabul edilirdi. Bu merasim gerçekleşmediği takdirde

---

[113] Abdulkadir İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,* cilt: 6, sayı: 3, 1948, s. 130.
[114] İnayet, a.g.m., s. 8.
[115] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 217.
[116] İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler, s. 130.
[117] Oldukça eski devirlerden günümüze kadar varlığını korumayı başarmış bu topluluk İslam'ın kabulu öncesinde Yenisey Nehri'nin doğduğu civarda varlığını sürdürmekteydi. Bu toplulukla ilgili kaynaklarda yeterince bilgi bulunmaması Çin ve İslam dünyasından oldukça uzakta kalmış olmalarından kaynaklanmaktaydı. MÖ 2. Asır öncesi Asya Hunlarına bağlandıkları bilinmektedir. Asya Hunlarına tabi oldukları gibi onun devamı niteliğinde olan Köktürk ve Uygur Devletlerinin de egemenliğini tanıyarak varlığını devam ettiren Kırgızlar, Uygur Devleti'ni yıkarak bağımsızlıklarını kazanmış oldular. (Bkz. Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.)
[118] İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler, s. 128.

evlatlığın aileye dahil olması mümkün olmazdı.[119] Kabile dışından evlatlık alma durumunda ise babalığın tüm akrabaları toplanır, bozaska olarak at veya deve kesildiği de olurdu, evlatlığın öz babasına da hediyeler verilirdi.[120]

Evlatlık, kabul edildiği aileden kovulsa dahi çocuğun evlenme masrafı karşılanır ya da ona ailenin malından belli bir hisse verilirdi. Evlatlık alınan çocuğun kabilesini değiştirmesi mümkün sayılmazdı, öz babasının mensup olduğu kabileden sayılırdı bu nedenle o kabileden evlenemezdi.[121] Abdulkadir İnan, Kazak ve Kırgız töresinde yaşatılan evlatlık alma geleneğinin yalnızca ekzogami dairesi dışından alınarak gerçekleştirildiğini ifade ederek bu törenlerde gerçekleştirilen tüm uygulamaların ata ruhu ya da boyun koruyucusu niteliğinde olan ruh için gerçekleştirilen ayinlerle aynı ritüellere sahip olduğunu belirtir.[122]

Benzer biçimde Yakutlarla ilgili etnografik çalışmalar yürütmüş Haruzin, Yakutların da yalnızca yakın akrabalardan evlatlık aldıklarını ifade etmiştir. Haruzin'in, görüşlerinden hareketle bu geleneğin oldukça eski olduğunu kabul ettiği görülmektedir.[123] Bu törenlerde kesilen kurbanlığın bozaska olması, geleneğin çok eski devirlerden beri devam ettiğini göstermektedir.

Zelenin, bozaska kurbanların şamanist devrin totem inancıyla bağlantılı olduğunu öne sürmüştür çünkü alnı damgalı hayvanların, ruhların lütfuna mazhar olduklarından bir işaret taşıdıklarına inanılmıştır.[124]

2.5. Eski Türk Toplumunda Evlilik ve Düğüne İlişkin Sosyal Gelenek ve Uygulamalar

Günümüzde olduğu gibi İslam öncesinde de Türk ailesinin oluşması aşamasında evlilik ve düğün uzun bir süreci ihtiva ederdi. Evliliğin gerçekleşmesi sürecinde aynı geleneklere farklı Türk topluluklarında rastlandığı gibi birbirinden oldukça farklı özellikler gösteren ve toplulukların kendine has özelliklerini barındıran geleneklerinin varlığı da bilinmektedir.

---

[119] Abdulkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 61.
[120] İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler", s. 131.
[121] İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler", s. 130.
[122] İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler", s. 131.
[123] İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler", s. 128.
[124] İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler", s. 132.

2.5.1. Türk toplumunda evlilik için uygun koşullar

Eski Türk topluluklarında evliliğin gerçekleşebilmesi için toplum tarafından aranan bir takım şartlar olduğu bilinir. Bu koşulların uygun olması durumunda evliliğin gerçekleşmesi söz konusu idi. Buna göre evlilik yapacak kişiler arasındaki denklik Türkler için önemli bir koşul olarak karşımıza çıkar. Türk toplumunda evlenilecek kişinin bakir, bakire, dul[125] yaşlı ya da genç olması denklik durumuna göre önem arz ederdi.[126] Halk arasında yaşlı bir erkeğin kendinden yaşça çok küçük olan bir kadınla evlenmesinin toplum tarafından uygun bulunmamasında hem sosyal açıdan devamlılığın sağlanması hem de fiziksel bakımdan uygunluk amaçlanmaktaydı.[127] Doğu Türklerine ilişkin bilgi veren Çin kaynakları da yaşlı erkeklerin genç kuşaktan kızlarla evlenemediklerini nakletmiştir.[128]

Benzer bir denklik şartı da yönetim sınıfında aranmaktaydı. Hunlarda hatunun, hakanın ilk eşi olması aynı zamanda doğacak çocuklarının devlet yönetiminde etkili olacak olması, asil kandan olması şartını beraberinde getirirdi.[129] Köktürklerde de bu durumla paralellik gösterecek biçimde Taspar Kağan'ın ölümü ardından vasiyeti gereğince Ta-lo-pien tahta geçmek istemiş ancak annesinin Türk olmaması gerekçesiyle kendisi kağanlığa kabul edilmemiştir.[130] Annesinin sıradan bir kadın ve cariye olması Ta-lo-pien'in, (Töremen) Türk beyleri arasındaki durumunu sarsmıştır.[131] Wei-shu[132] metinlerinde, Türklerde asil aile kızlarıyla halktan kişilerin evlenmeleri hususunda net bir ayrım olduğuna dair bilgiler mevcuttur.[133]

---

[125] Muhaddere Özerdim, Çin kaynaklarında rastlanılan Hu şiirlerinin Çin'in kuzeyinde 3. ve 4. yüzyıllarda yaşayan Hunlara ait olduğunu ifade ederek bu şiirlerin Çin edebiyatında kuzey nazmı olarak adlandırıldığını söyler. Bu çalışmasında Hun sosyal hayatını yansıtan pek çok şiire rastlanmaktadır. Hun Devrinde de evliliği gerçekleştirecek kişilerin denk olmaması durumunun sorunlara yol açacağı MS 300'lü yıllarda oluşturulduğu düşünülen şiirde şu şekilde dile getirilmektedir:
'Ateş yaktım, bakımsız tarla yandı,
Vahşi ördekler gökte uçuşuyorlar.
Genç delikanlı dul bir kadınla evleniyor,
Kuvvetli kadın gülerek onu öldürüyor.' (Bkz. Muhaddere Özerdim, MS IV. ve V. Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt: 13, sayı: 3, 1995, s. 51-63.) Kao-cheler, dul biriyle evlenmenin hoş olmadığını düşünür ve bunu kınarlardı. (Bkz. Wilhelm Radloff, *Sibiryadan,* (Çev: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, cilt:1,bölüm:1, İstanbul 1954, s. 128.)

[126] Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 257.

[127] Mehmet Mandaloğlu, "İslamdan Önce Türklerde Aile Hukuku", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* cilt: 0, sayı: 33, Konya 2013, s. 151.

[128] Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri,* (Çev: Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.s. 23.

[129] Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 208.

[130] Ahmet Taşağıl, *Göktürkler,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, cilt:1, Ankara 2003, s. 34.

[131] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 140.

Dede Korkut Hikâyelerinde Oğuz toplumunun yöneticileri olan boy beylerinin eşlerinin de han kızı olarak anıldığı görülür.

2.5.2. Düğün gelenekleri

Türklerde eş seçimi ve evliliğin gerçekleşmesi konusunda bir takım farklı uygulamaların varlığı dikkat çekicidir. Bu uygulamaların kimi zaman inançlar tarafından yönlendirildiği görülmektedir. Buna göre Hyung-nularda bulunan bir âdet gereği genç kızların evlilik öncesinde kollarına zencefre (cıvanın elde edildiği madde) yutan yılanın bir işaretini yaptıklarını ve evlendiklerinde de bu işaretin kaybolduğunu nakleden bir şiirin[134] varlığı ortaya konulmuştur.[135]

Evlilik yapacak kişilerden genç kızın aileye katılması da farklı biçimlerde gerçekleşebilmekteydi. Örneğin Köktürklerde bir erkek bir kızı beğendiğinde kendi ailesini teklif için kızın ailesine göndermektedir.[136] Burada amaç kızın ailesinin birlikteliğe karşı çıkmasının önüne geçmeye çalışmaktır.[137] Bunun yanında, IX. Yüzyılda yaşamış Ali B. Rabban[138], Türk kızlarının başlarının açık olduğunu, bir kızı beğenip onunla evlenmek isteyen erkeğin kızın başına bir başörtüsü attığını ve o an itibariyle kızın, adamın eşi sayıldığını nakletmiş, bu duruma kızın hiçbir akrabasının müdahalede bulunamadığını belirtmiştir.[139] Bu durum, müelliflerin kendi değerlendirmelerinin de bu tariflerde etkili olabileceği hususunu akla getirmektedir. 11. yüzyıl eserlerinden Dîvânu Lugâti't-Türk'te de Türklerin beğendikleri kızı veya atı kazanmak için ok yarışı yaptıkları; kazananın ise kızı aldığı ifade edilir.[140] Eş seçimi ya da aileye kız alma hususları değerlendirildiğinde bu eylemlerin farklı usullerle yerine getirildiği sonucuna varmak mümkündür.

---

[132] Wei Hanedanlığına ait tarih kayıtlarıdır. Saray başkatibi, tarihçi ve edebiyatçı Wei Shu; İmparator Wen Hsiuan-ti'nin isteği ile bu kitabı yazmıştır. 114 cilt ve 130 bölümden meydana gelen kitap 551 ile 554 yılları arasında tamamlanmıştır. 93. ve 103. bölümler arasında yabancı kavimlerin siyasi hayatı ile ilgili bilgiler bulunmakta olup özellikle Tabgaçlar hakkında çeşitli bilgilere yer veren bir eserdir. (Bkz. Tilla Deniz Baykuzu, Geç Dönem (IV. V. YY) Hun Devletleri Hakkında Çin Kaynakları, Istem Dergisi, sayı: 18, cilt: 0, 2011, s. 44.)

[133] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 105.

[134] MS 300'lü yıllara ait olduğu düşünülen şiirin ilgili bölümü:

'Sarı çiçekler safran gibi,

Yeşil yılan ağzında zencefreden bir boncuk tutuyor.' (Bkz. Muhaddere Özerdim, MS IV ve V. Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri, s. 72.)

[135] Muhaddere Özerdim, "MS IV ve V. Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", s. 73.

[136] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları,* s. 185.

[137] Taşağıl, *Göktürkler 1,* s. 98.

[138] Halife el-Mütevekkil'in doktorlarından biridir. Firdevs el-Hikme eseri önemlidir. 860 yılı civarında ölmüştür. (Bkz. Ramazan Şeşen, İbni Fadlan Seyahatnamesi, s. 51.)

[139] İbni Fadlan Seyahatnamesi, s. 52.

[140] Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.s. 58.

Evlilikle ilgili olarak kullanılan kavramlardan Türkçede güvey ve güveyi 'damat' kelimesinin eski Türk (Kök Türk ve Uygur) metinlerindeki şekli "küdegü" olarak bilinmektedir.[141] Evlenen kız gel- fiilinden gelen kişi; evlenen erkek ise güven- fiilinden türeyerek güvey yani güvenilen insan anlamındadır.[142] Nihayetinde evlenmek isteyen bir genç düğün merasimi yapmaktaydı ve evlilik denilen kurumun bu törenle tamamlandığı düşünülmekteydi.[143] Zira "Düğün" kelimesi 'törün' yani "merasim" anlamı taşırdı.[144] Orhun Yazıtlarında da evlilik merasimine dair ifadeler: *"Türgiş kağanına kızımı ... fevkalâde büyük törenle alı verdim. Türgiş kağanının kızını fevkalâde büyük törenle oğluma alı verdim"*[145] cümlesinde karşımıza çıkmaktadır.[146]

Türklerde düğün törenlerinde bir takım geleneksel uygulamaların ve eğlencelerin varlığı da bilinmekteydi. Müzik, oyun, eğlence ve at yarışlarının olduğu Türk düğünlerinin oldukça şenlikli geçtiği tarihî kaynaklar tarafından nakledilmiştir.[147] Örneğin Ka'o-ch'elerde keçe çadırın önüne gelenler gün boyu hatta gece de yer içerlerdi.[148] Düğün esnasında misafire kısrak sütünden yapılmış kımız ile ufak parçalar şeklinde doğranmış et ikram ederlerdi.[149] Uygur Kağanı ile evlenen bir Çinli prenses için yapılan tören Çin kaynaklarında şöyle anlatılmıştır:

> *"İyi seçilmiş bir günde Konçuy'a Uygurların Hatunu unvanı verildi. Merasimde Kağan evvela kulenin yukarısına çıktı ve kendi yüzünü doğuya doğru çevirerek oturdu. Bu kulenin aşağısında Konçuy'u oturtmak için keçe ile süslenmiş hususi bir oda çadır kurulmuştu. Barbarların şefleri Konçuy'a barbar adetleri öğrettiler. Bundan sonra Konçuy, kendi Tang, yani Çin elbiselerini çıkardı ve barbarların elbiselerini giydi. Bir kadın hizmetçi ile beraber kulenin önüne çıktı ve yüzünü batıya doğru çevirerek ibadet etti. Biraz sonra kendisi tekrar keçe çadırına döndü. Evvelce giydiği elbiseleri çıkardı ve Hatun'un resmi elbisesini giydi. Bu elbisenin üstünde yukarıdan aşağıya doğru uzanan kıpkırmızı bir kaftan ve bunun üzerinde de kızıl renkli bir ceketi vardı. Altından yapılmış bir taç, saçın önüne kadar yüzünü kapladı. Konçuy*

[141] Abdulkadir İnan, "Güvey", *Türkiyat Mecmuası*, cilt: 9, sayı: 0, 1951, s. 139.
[142] Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler Ansiklopedisi,* Yeni Türkiye Yayınları, cilt: 3, Ankara 2002, s. 10.
[143] Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 10.
[144] Hikmet Tanyu, *"Türk Töresi Üzerine Yeni Bir Araştırma"*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt:23, sayı:1, Ankara 1979, s. 105.
[145] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri,* s. 60.
[146] Roux, *Orta Asya'da Tarih ve Uygarlık*, s. 70.
[147] Tuncer Gülensoy, *MÖ 4500 MS 13.Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 255.
[148]Tuncer Gülensoy, *Barbar Türkler* , s. 139.
[149] Wilhelm Radloff, *Sibiryadan,* (Çev: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, cilt:I, bölüm:I, İstanbul 1954, s. 127.

bunları giyinerek binanın dışına çıktı ve evvelki merasimde olduğu gibi Kağan'ın önüne kapanarak selam verdi. Barbarlar evvelce, önde küçük bir oturma yeri bulunan büyük bir tahtırevan hazırladılar ve onu ipeklerle süslediler. Bu sırada bir başvezir, Konçuy'u tahtırevana davet etti. Ondan sonra, Dokuz Kabile Uygurları'nın başvezirleri kısımlara ayrılıp beraberce bu tahtırevanı taşıdılar. Güneşin dönüş yönüne uyarak avlunun sağ tarafından başlayıp dokuz defa döndüler. Ondan sonra, Konçuy tahtırevandan indi ve kuleyi çıktı. Kağan ile beraber yüzünü doğuya doğru çevirip oturdu. Az sonra bütün memurlar ve saray mensupları gelip onları ziyaret ettiler ve Hatun'a selam verdiler"[150]

Buna göre Prenses önce Uygur kıyafetleri giyerek Kağana hürmetlerini bildiriyor ardından da hatun kıyafetlerini giyiyordu. Bu hareket de din değiştirme merasimlerinde olduğu gibi prensesi önce Uygurlaştırmak ve ardından hatun ilan etme isteği olabilirdi.[151] Diğer bir Uygur kağanı Moyunçur'un Çinli bir prensesle evlenme isteğinden ve evlenmesinden bahsedilirken kağanın bir serpuş; kırmızı ve sarı renkte bir kıyafet giydiği bahsi de geçer.[152] Moyunçur ile evlenen Çinli prensese törenden sonraki gün Hatun ünvanı verildiği bilinir.[153] Bu nedenle düğün merasimlerinin kimlikle ilgili sosyolojik bir değer taşıdığını da söylemek mümkündür.

Düğün merasimlerinin eğlence ve şenlik vasfını daha geç dönemlerde de korumaya devam ettiği de anlaşılmaktadır. Örneğin Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'nde Tuğrul Bey'in, Halife'nin kızıyla evlendiğinde bir odada oturan gelini ziyaretinin ardından avluya çıkıp beyleri ile beraber raks ederek Türkçe şarkılar söylediği bilinmektedir.[154] Müverrihler, Tuğrul Bey'in düğününde oynanan millî oyunu, halay ya da ona benzeyen bir oyun olarak tasvir etmişlerdir.[155]

2.5.3. Başlık, kalın ve harcamalar

Eski devirlerde de yeni bir aile kurulması hem yapılacak törenler hem de kurulan ailenin yaşayacağı mekanın hazırlanması bakımından masraflıydı. Bu masrafların karşılanması da görüldüğü kadarıyla gelin ve damadın ailelerinin göreviydi. Gençler evlenirken genelde erkek ve kız, baba evlerinden hisselerini getirerek yeni bir ev

[150] Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 32.
[151] Gülçin Çandarlıoğlu, *"*Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*" Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, cilt: II, Ankara 2002, s. 354.
[152] Bahaeddin Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten Dergisi*, cilt: 15 sayı: 59, 1951, s. 371.
[153] Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", s. 372.
[154] Faruk Sümer, *Oğuzlar,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 46.
[155] Sümer, *Oğuzlar*, s. 99.

kurarlardı.[156] Aynı zamanda Türk ailesinde bir kızın gelin gitmesi aileyi kızından ayrıldığı için üzer ancak aile üyeleri hissettiklerini belli etmekten kaçınırlardı.[157] Zira eski Türklerde kız çocukları değer görürdü, kızların miras hakları çeyiz olarak eşlerinin evine giderdi.[158]

Dîvânu Lugâti't-Türk'te kızın gelin olarak gideceği evde kullanabilmesi için aile ve akrabaları tarafından hazırlanan döşek, yorgan, yastık gibi eşyalar bütünü 'yumuş' olarak geçerken; erkek tarafının evlenirken kız ve ailesi için verdiği mallar 'kalın' olarak adlandırılır ve bunun günümüzde ülkemizin bazı bölgelerinde görülen başlık parasına benzer bir uygulama olduğu söylenebilir.[159] Bu durum farklı değerlendirmelerin yapılmasına da neden olmuştur. Zira geçimin genel manada hayvancılığa dayalı olması sonucu eski Türk düğünlerinde hediye olarak sürüden hayvan verilmesi sıklıkla bahsi geçen bir durum olup Rasonyı bu durumu kadını satın alma olarak nitelemektedir.[160] Fakat bu değerlendirmenin Türk kültüründeki geleneksel aile yapısıyla tam örtüşmediği kanaatini de belirtmek gerekmektedir. Türk kültür tarihi bakımndan evlilik ve düğün vesilesiyle kız tarafına çeşitli malların verilmesi şeklinde uygulamalar oldukça yaygındır.

Yine koyunlarla beraber atlar da gelin hediyesi olarak verilirdi. Hediye edilecek hayvan sayısı ailenin zenginliğine bağlıydı.[161] Düğün esnasında hayvan hediye edilmesinin örneği görülen Kaochelerde kız tarafına at ve sığır hediye edilmesinin ardından dünürlük kurulur; damat tarafı at sürüsünü getirir, kızın yakınları ise beğendikleri atı tutup binmeye çalışırlardı, attan düşmeden üzerinde kalabilenler atı alır, düşenler ise başka at seçerek onun üstünde kalmaya çalışırlardı. Kaochelerde hayvan sürüsünden at ve inek gibi hediyeler verilip iki tarafın anlaşması sonrasında evlilik tamamlanmış sayılırdı. Evlilik sonrası gelin, babasını ziyarete geldiğinde baba tarafının yakınları bir at sürüsü daha yollarlardı.[162]

Halk arasında görülen kız tarafına hayvan hediye etme âdetinin yönetim sınıfında daha kapsamlı biçimde uygulanmış olduğu görülmektedir. Buna göre 821 senesinde Uygurların Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağanı'nın evleneceği Konçuy'u

[156] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 232.
[157] Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş,* Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 73.
[158] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 185.
[159] Gülensoy, a.g.e., s. 191.
[160] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 56.
[161] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 69.
[162] Radloff, *Sibiryadan I.I.*, s. 128.

karşılamak için iki bin kişilik heyet, yirmi bin at ve bin deveyi Çin'e gönderdiği bilinir. Bu zamana kadar Çin'e gelen yabancı heyetlerin en büyüğü budur.[163] Diğer bir Türk topluluğu olan Kırgızlarda da düğünlerin çok büyük olduğu kimi zaman da bin civarında koyunun hediye verildiği nakledilmiştir.[164]

2.5.4. Mücadeleci yaşam tarzının evlilik geleneklerine yansıması

Bozkır toplumlarında yaşam tarzından kaynaklanan hızlı hareket etme, çabuk karar verme gibi bir takım alışkanlıkların bu kültüre mensup halkların özellikleri haline geldiği ve âdetlerini de etkilediği aşikârdır. Bu alışkanlıkların beraberinde getirdiği mücadeleci yaşam tarzı, hem erkekler hem de kadınlar için eş seçimine yansımıştır. Bozkır kökenli Türk topluluklarından biri olarak değerlendirilebileceğini düşündüğümüz İskitlerin[165] doğusunda yaşayan Sarmatların[166] kızları, evlenebilmek için üç düşman öldürmek zorundaydı[167] Sarmatlarda kimseyi öldürmediği için evlenemeden yaşlanan kadınlar vardı.[168] Hun, Gök-Türk ve Uygur Dönemi'nde de Türk kadınları cesaretleri ve savaşlara katılmaları gibi askeri özellikleriyle bilinmektedir.

---

[163] Tsai Wen-Shen, *Li Ye Tü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900),* s.5.

[164] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 209.

[165]İskitlerin kökeni ile alakalı ortaya atılan üç görüş mevcuttur. Bunlardan ilki bu topluluğun İranî bir kavim olduğudur. Bu görüşü savunan tarihçiler İskit ile İran dili ve dini arasında bağlantılar kurmaya çalışmışlardır. 19.ve 20.yüzyıllarda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel, Herrmann, Kretschmer, Junge, Von Der Osten Potratz, Rostovtzeff ve Grousset bu görüşün savunucuları olarak sayılabilir. Oldukça sınırlı malzeme ortaya koyarak İskitlerin Hint-Avrupa kökenli olduğunu ileri sürmek yetersizdir. Genellikle Rus araştırmacıların ortaya koyduğu tez ise İskitlerin Slav kökenli olduğudur. Bu görüş oldukça keyfi olup Herdot ve Hipokrates'e ait kaynaklarda bunu destekleyecek bir bilgiye rastlanmamaktadır. İskitlerin kökeni hakkında diğer bir ve en kuvvetli görüş ise İskitlerin asılları itibariyle Ural-Altay ırkına mensup oldukları görüşüdür. 19.yüzyıldan bu yana ileri sürülmeye başlanan bu görüş, İskitlerin Türk-Tatar veya Moğol ırkından olduğu yönündedir,bu görüşü Grote, Kiepert gibi bilim adamları savunmuşlardır.Meşhur çivi yazısı uzmanı Mordtmann Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga'nınTürklüğünü çivi yazılı belgelere dayalı olarak ispatlamaya çalışmıştır. 20. yüzyılda bu görüşü destekleyen bilim adamlarının başında Minns gelmektedir.Bu tanınmış bilim adamı, yazılı kaynakları ve çok sayıda arkeolojik malzemeyi değerlendirerek onların Hint Avrupâi bir kavim olmadığını ve Ural-Altay ırkına mensup olduğunu kabul etmiştir. İskitler'in Türklüğünü kabul eden bilim adamları arasında Franke, Meyer, Huntingford, Ruben, Von der Osten, gibi bilim adamları sayılabilir. (Bkz. İlhami Durmuş, İskitlerin Kimliği, Türkler Ansiklopedisi, cilt:1 s. 941.)

[166] Sarmatlar da İskitler gibi kökenleri bakımından netliğe ulaşılmamış bir topluluktur. Yazılı kaynakları bulunmaması yalnızca arkeolojik buluntulardan yola çıkılarak köken bakımından sonuca ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Sarmatların; İran, Ural Altay gibi farklı kökenlere sahip olduğunu ileri süren araştırmacılar olsa da bu topluluğa dair en doğru bilgiler şüphesiz Hipokrates ve Heredot tarafından verilmiştir. Bu tarihçilerin aktardığı yaşam tarzı, gelenek ve görenekler göz önünde bulundurulduğunda Hunlara oldukça benzedikleri görülmektedir. Sarmatların batı tarafını oluşturan Yazığ ve doğu kolunu oluşturan Sirakların; yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde Türklerle bağlantılı olma ihtimalleri kuvvetlenmiştir. (Bkz. İlhami Durmuş, Sarmatlar, Türkler I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 983-984.)

[167] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 50.

[168] Heredot, *Tarih*, s. 268.

Dede Korkut Hikâyelerinde ise Bamsı Beyrek'in babası, oğluna evlenmek için hangi kızı istediğini sorduğunda Bamsı Beyrek, kendisinden önce atına binip düşmanın başını getirecek bir kız istediğini söylemiştir.[169] Yine aynı hikâyede Banı Çiçek'in beşik kertmesi olan Bamsı Beyrek'in, kendisiyle evlenebilmesi için kendini dadısı olarak gösterip beraber ava çıkarak at yarışı yapmayı, okçuluk maharetini yarıştırmayı ve güreşmeyi teklif ettiği görülmektedir.[170] Bu durum mücadeleci yaşam tarzının hayatın her alanına olduğu gibi evliliklere ve evliliklerle ilgili uygulamalara da yansıması sonucu ortaya çıkmış olarak değerlendirilebilir. Zira Bamsı Beyrek, kendisi kadar güçlü ve savaşçı bir kız isterken Banı Çiçek de bahsi geçen mücadelelerde kendisini yenebilecek kuvvette bir eş istemektedir. Dede Korkut Hikâyelerinde geçen bu gelin damat mücadelesinin Hazar civarında, Saltov'da 8. yüzyıla tarihlenmiş bir eser üzerinde tasvir edilmiş olduğu Darkeviç tarafından nakledilmiş, bu hikâyelerin çıkış noktasının Sırderya olduğu görüşü öne sürülmüştür.[171] Ayrıca, bazı Türk boylarında nişan yapılabilmesi için damadın, müstakbel gelini güreşte yenmesi gerekmektedir.[172] Bu noktadan hareketle gelin damat güreşinin de oldukça eski bir Türk geleneği olması yüksek ihtimaldir.

2.5.5. Gelinler aileye katılırken uygulanan gelenekler

Eski Türklerde kadına verilen değer, aileye bir gelin katılırken yapılan törenlerle de kendini gösterirdi. Aileye bir gelinin katılması esnasında inançların yönlendirdiği bir takım âdetlerin yerine getirilmesi gerekliydi. Bir çadırın ya da evin eşiğine basmak eski Türkler tarafından sakıncalı karşılandığından gelin çadırın önünde durur, aile büyüklerinden biri gelerek gelini başından tutar ve eşiğe ayak basmadan içeriye girmesine yardımcı olurdu.[173]

Dışarıdan gelen yeni gelinlerin ocağın üst tarafına geçmemesi de âdetti.[174] Ocak ve ateş kültünün Türkler için önemli olması sonucu Yakutlarda eve gelen yabancıların ve nişanlı kızların, o evin üyesi olmadıkları için ocağa belli bir mesafeden fazla yaklaşmaları yasaktı.[175] Yeni gelinlerin Orta Asya'da ata evindeki ateşi selamladıkları görülmüştür, bahsi geçen âdetin Anadolu'da ise kaybolduğu

[169] Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 62.
[170] Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* s. 61.
[171] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 85.
[172] Emel Esin, "Katun", *Erdem Dergisi*, cilt: 7, sayı: 20, Ankara 1991, s. 472.
[173] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s. 33.
[174] Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm* Sy 68
[175] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 512.

muhtemeldir.[176] Gelin, ocağın başına götürülerek 'üç kez başını ocağa vur' denirdi, ardından ise damadın ailesinden bir yaşlı *'evimizde kalacak'* diyerek onun yeni aile tarafından sahiplenildiği ve aileden biri sayıldığı mesajını verirdi.[177] Teleüt Türklerinde yeni evli çiftin arkadaşları da yine ateş kültü ile ilişkili olarak damat evinin ocağına yağ döker ve ocaktaki ateşin yükselmesini sağlardı.[178]

Gelin, yeni geldiği evde sulara tatlı şeyler (süçü) serper ve evin yer-sularına saçı[179] yapma yoluyla saygısını göstermiş olurdu. Eski Türk illeri için genellenmiş olan bu geleneğin Anadolu'da varlığını sürdürmediği görülmektedir.[180] Geline uygulanan su serpmelerin, yıkanmaların gelini erkeklerle birleşmekten alıkoyan tabuları ortadan kaldırmak için yapıldığı düşünülür.[181]

2.5.6. Türk toplumunda görülen evlilik türleri

Eski Türk topluluklarında zaman içinde farklı kültür ve dinlerden etkilenilmesi neticesinde birbirinden farklı evlilik biçimlerinin meydana geldiği bilinir. Evlilikler Türk toplumunda genel olarak tek eşle yapılırdı. [182] Bozkır topluluklarından biri olan ve bazı çalışmalarda İskitlerin bir kolu olarak da değerlendirilen Massagetlerde[183] erkeklerin tek eşli olduğu Herodot tarafından bildirilmektedir. [184] Hun toplumunda da genel anlamda tek kadınla evlilik hakim olmasına rağmen yönetim sınıfında istisna olarak birden fazla kadınla evlilik görülmüştür. Kaynaklarda da Hun hükümdarlarının birden fazla eşi olduğu bilgisi karşımıza çıkmaktadır.[185] Benzer biçimde çok eşliliğe Hazarlarda da rastlanmaktadır. Kaynakların bildirdiğine gore; Hazar hükümdarının yirmi beş hanım edinmesi gelenek olup bu kadınların hepsi etraftaki hükümdarların kızlarıydı.[186] Bu durum Türk kültüründe yönetici sınıfın

---

[176] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 511.
[177] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s. 33.
[178] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 513.
[179] Roux'un sungu olarak adlandırdığı ritüel; ateşe, ağaçlara, toprağa, gök cisimlerine çeşitli varlıklar sunma eylemidir. 12. Yüzyılda gerçekleşen bir evlilik töreninde yine gelinin bir koyuna ait kuyruğun yağlı bölümlerini ateşe sunarak yaktığı nakledilmiştir. (Bkz.Jean Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (Çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, 1994, s. 198.)
[180] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 377.
[181] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 242.
[182] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 82.
[183] Heredot, Asya'daki Sakalar, Avrupa İskitleri ve Massagetlerin aynı kökenden geldiğini eserinde belirtmiştir. İskitlerle aynı kökene sahip olmalarına rağmen Asya bölgesinde bağımsız bir siyasal birlik meydana getirmekteydiler. Büyük kadın hükümdar Tomris'in de mensup bulunduğu Massagetler, İskit zümresine dahildi. Hunların dağınık boyları bir araya getirerek tarih sahnesine çıkmasında da Massagetlerin büyük rolü olduğu düşünülmektedir. (Bkz. İlhami Durmuş, Massagetler, Bilig Dergisi, sayı: 3, 1966, s. 88.)
[184] Heredot, *Tarih,* s. 97.
[185] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 82.
[186] İbni Fadlan, a.g.e., s.47.

birden fazla kadınla evlenebildiği uygulamalarla örtüşmektedir. Fakat Gömeç'in işaret ettiği gibi; Türk kültüründe erkeğin tek bir kadınla evlenmesinin isabetli oluşu: "*Tek kadın uğurludur, çifti de kusurludur."* atasözüyle ifade edilmiştir.[187]

Tüm bunların yanında, evlilik konusunda genel uygulamaların dışında kalan farklı örneklerin görüldüğü ve tarif edildiği dönemler de söz konusu olmuştur. Genel uygulamalar dışında kalan bu farklılıkları, yaşanan tarihî süreçlerin ve coğrafi koşulların neden olduğu kısmi örnekler olarak değerlendirmek de mümkündür.[188]

2.5.7. Levirat

Hunlardan itibaren süregelen, günümüzde de kısmen varlığını sürdürdüğünü söyleyebileceğimiz bir gelenek de levirattır. Çin yıllıklarında leviratus olarak karşımıza çıkan bu gelenek, çocuksuz olan ve dul kalan kadının aile içindeki bir başka erkekle evlendirilmesi âdetidir.[189] Yalnızca Türklerde değil konargöçer toplumların çoğunda görülen levirat, temelde ölen kişinin bıraktıklarını koruma amaçlı olup birlik ve düzenin tesisini sağlamaya yöneliktir, bu uygulama eşsiz kalanı sahiplenme ve korumayı hedeflemiştir.[190] Bu durumda; baba öldüğünde üvey anne erkek çocukla; erkek kardeş ölür ise de gelin diğer kardeşle evlenmektedir.[191]

---

[187] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları,* s. 35.

[188]Bu konuda İlginç bir gelenek Zhou Hanedanı kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Aktarılanlara göre Eftalitlerde erkek kardeşe sahip olmayan adamların eşleri, başlarına tek eşli olduğunun göstergesi olarak tek boynuzlu bir başlık takarken iki erkek kardeşin tek bir eşi olduğu ve bu kadının da başına iki boynuzlu bir başlık taktığı ifade edilmiştir. (Bkz. Gökçen Kapusuzoğlu, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt: 34, sayı: 58, Ankara 2015, s. 517.) Esasen bu durumun Akhun-Eftalit hakimiyeti altındaki farklı toplumların uygulamalarına işaret edebileceği de mümkün görünmektedir. Yine "Döl alma" olarak bilinen ve eski göçebe ve avcı toplumların alt tabakalarında bulunduğu toplanan bilgilerle sabit olan geleneğin henüz on dokuzuncu yüzyıl ortalarında Kara-Kırgızlarda görüldüğüne dair Kazak-Kırgız rivayeti mevcuttur. Buna göre Kırgızlar güzel kızları aracılığıyla Abilay Han'ın torunu Kenesarı'nın dölünü almak isterler; Kenesarı da buna karşı çıktığı için öldürülür. Yakut Türklerinin de eşlerinin bir başkasıyla münasebetten doğan çocukları öz olarak kabul etmesi, kocanın uzun bir süre evden ayrıldığında başkalarından olan çocukları da kendinin sayması döl almanın doğal kabul edildiği dönemlerden kalma geleneklere dayanır. (Bkz. İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler", s. 136.) Esasen, bu gibi âdetlerin kimi eski Türk boylarında bulunduğunu ifade etmek, Türk kadınlarıyla ilgili tarihi kaynakların verdikleri bilgilerle de çelişir. Henüz Şamanist inançtan kopmamış Oğuzlardan bahseden İbni Fadlan, Türk kadınının örtünmediği halde çok iffetli olduğunu söylemektedir. On birinci asırda Gerdizî, Plano Carpini ve Marko Polo gibi pek çok müellifin Türk kadını ile ilgili görüşleri ve şahit oldukları da İbni Fadlan ile aynı doğrultudadır. (Bkz. İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi İle İlgili Gelenekler", s. 136)

[189] Mehmet Eröz, Ali Güler, *Türk Ailesi,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.13. (Nemeth, bu âdeti, kadının bir mal gibi varislere bırakılması olarak değerlendirmiştir. (Gyula Nemeth, "Attila ve Hunları", *Türkler Ansiklopedisi,* Yeni Türkiye Yayınları, cilt:1, Ankara 2002, s. 1411.)

[190] Gökçen Kapusuzoğlu, "*Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze"* s. 515.

[191] Gumilev, *Hunlar,* s. 43.

Bahsedilen bu durum, üvey annenin çocuksuz olduğu durumlar için geçerli olmaktadır.[192]

Bu geleneğin Tibet, Kore ve Asya kıtasının tümünde çok eskiden beri uygulandığı bilinmektedir.[193] Çin kaynaklarından biri olan Shih-chi[194] kitabında Çin hanedanlarından biri olarak geçen Hsia sülalesi aynı zamanda Hunların atası olarak görülmekteydi. Hsia sülalesinin sonuncu hükümdarı Chieh öldürülünce oğlunun üvey annesi ile evlendiği bilgisi geçmektedir.[195] Benzer örneklerin Hun siyasal tarihindeki izlerini takip etmek de mümkündür. Kaynakların bildirdiğine gore; Hunlar, babaları ya da erkek kardeşleri hayatını kaybettiğinde üvey anneleri ve yengeleri ile evlenirlerdi.[196] MÖ 89 yılında Hyung-nu kağanı, Han Devleti'ne elçi aracılığıyla bir mektup göndermiş, Hyung-nu Ch'an-yüsü, Han ülkesinde bir generalin veliaht ile beraber ayaklandığını söylediğinde Han elçisi de Mo-tu'nun kendi babasını öldürüp yönetimi ele alması ve üvey annesiyle evlenmesinin hayvanca bir davranış olduğunu söylemişti. Hyung-nu Ch'an-yüsü ise bu elçiyi üç yıl alıkoyarak ülkesine dönmesine izin vermemiştir.[197] Yine Milattan önce 31 ile 8 yılları arasında Hun tahtında oturan hakanın, levirat geleneğine uyarak babasının cariyelerinden biriyle evlendiği ve ondan çocukları olduğu nakledilmektedir.[198] Çinli Chung-hang Yüeh ise leviratı ve Hun adetlerini eleştiren Han elçisine, leviratın temelde soyun kaybolmasının engellenmesi olduğunu ifade etmiştir.[199]

Bu uygulamanın mantığı ve gerekçesi konusunda farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Gumilev, leviratın ilk olarak işgücü kaybını önlemeye; aynı zamanda dul kalan kadının namusunu korumaya yönelik olduğunu ifade etmektedir.[200] Çünkü dul kalan gelin ailesinin yanına döndüğünde aile işgücü ve mal kaybı

[192] Eberhard, *Çin'in Şimal Komuşuları,* s. 87.
[193] Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu,* Alfa Basım Dağıtım, İstanbul 2016, s. 185.
[194] Ssu-ma Ch'ien tarafından MÖ 145- MÖ 86 yıllarını kapsayacak şekilde yazılmıştır. Ssu-ma Ch'ien, Çin'in mitolojik dönemlerinden başlayıp İmparator Wu zamanına kadarki olayları belli bir plan dahilinde kaleme alarak resmi ve genel bir tarih kitabı ortaya koymuştur. Çin'de resmi tarih yazıcılığı bu eser ile başlamaktadır. Han Shu'nun yazarı Pan Ku'nun babası Pan Piao, Shis Chi'den etkilenerek toplamış olduğu tarih belgelerini 65 bölüm halinde Hou Chuan ismiyle Shi Chi'ye ilave etmiştir.(Sy14) Shih Chi, Çin'in etrafında yaşayan yabancı kavimler hakkında bilgi toplayıp onlarla ilişki kurmak amaçlı yazılmıştır. (Han Hanedanlığı Tarihi-Hsiung-Nu Monografisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Giriş Bölümü)
[195] Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyati ile İlişkiler", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: I,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 682
[196] *Han Hanedanı Tarihi Hiung Nu Monografisi,* s. 1.
[197] *Han Hanedanı Tarihi Hyung-nu Monografisi*, s. 41.
[198] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II,* s. 209.
[199] *Han Hanedanı Tarihi Hyung-nu Monografisi*, s. 18.
[200] Gumilev, *Eski Türkler,* s. 100.

yaşanmaktadır.[201] Türkler, bu amaçlar doğrultusunda söz konusu âdetin oldukça gelişmiş olduğu düşünülmektedir.[202] Zira Türkler için levirat, hoş olmayan bir âdet sayılmazdı; aksine aileden birinin geride bıraktığı bir emanet olarak görülen kadına saygı olarak algılanır başka bir amaç güdülmezdi.[203] Yani bu âdetin uygulanması ile kadınların korunmasız olmasının önüne geçilmek istenmişti.[204] Ayrıca işgücü kaybının olumsuz etkileyeceği göçebe toplumların uygulaması olan leviratın, yönetim kademesinde de görülmesi geleneklere bağlılığın halkta olduğu gibi yönetim sınıfında da kuvvetli olduğunun bir göstergesiydi.[205] Hunlarda gördüğümüz bu uygulamanın Köktürk tarihinde özellikle yönetici kesimin Türk olmayan eşleri için geçerli olduğunu değerlendirmek mümkündür. Taşağıl'ın çalışmasında belirttiği üzere; Köktürklerde Taspar Kağan'ın eşi Chou Hanedanı prensesi Ch'ien-chin, Taspar'ın ölümüyle dul kalmış ve tahta geçen İşbara, törelere uygun biçimde onunla evlenmiştir.[206]

Kronolojik olarak Hun ve Köktürk devletlerinin devamı olan Uygurların da bu geleneği sürdürdüğü görülür. Uygur Dönemi'ne ait ve ağır rahatsız olan bir adamın vasiyetini bildiren bir belgede adamın eşine evin sorumluluğunu, çocuğunun bakımı ve terbiyesini vasiyet ettiği görülürken diğer oğullarına da "*Oğullarım Koşang ile Esen-Kaya onlar, üvey annemiz bize aittir, alacağız diye, müdahalede bulunmasınlar. Eğer alacağız diye, dava ederlerse, büyük orduya bir altın yastuk[207], şehzadelere birer gümüş yastuk*." diyerek üvey anneleriyle evlenmemelerini istediği, hatta bu konuda ısrar ettikleri takdirde yaptırım uygulanmasını talep ettiği görülmektedir.[208]

---

[201] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 82.
[202] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 248.
[203] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 113.
[204] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları,* s. 64.
[205] 585 yılında, İşbara Kağan Kök Türk devletinin içinde bulunduğu durum sebebiyle Çin devletinden yardım istemiş; Çinliler ise Çin adetlerini benimsemeleri durumunda yardım şartını yerine getireceklerini ifade etmişlerdir. İşbara Kağan ise "*bizim adet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri devam ede-gelmiştir. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez. Bizim topraklarımızda idare edilenlerle, yönetenler arasında kurulmuş olan düzeni yaralamağa ben cesaret edemem",* deyip geleneklerinden vazgeçemeyeceklerini bildirmiştir. (Bkz. Özkan İzgi, İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt: 20, sayı: 31, s. 52.)
[206] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 44.
[207] Yastuk, 50 liang ağırlığında, Çince Ting olarak adlandırılan gümüşü ifade etmektedir. (Bkz. Feda Şamil Arık, Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt: 17, sayı: 28, 1995, s. 29.)
[208] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 35.

Bunun dışında kadınların sadece bir kere evlenebildiği veyahut ilk evliliğin daha değerli olduğu yönünde bazı anlayışların da mevcut olduğu bilinir. 10. Yüzyıl müelliflerinden İbni Fadlan'ın bildirdiğine göre Kutluk kadınları hayatları süresince bir erkekten fazlası ile evlenemezdi, kocası ölse de tekrar evlenme hakkı yoktu.[209] Bozkır kökenli halkların tarihinde gördüğümüz evliliklerle ilgili farklı tasavvurlardan bahseden Rubrock da; (13. Yüzyıl) Moğol, toplumunda dul kadın bulunmadığını, bu durumun da kişinin diğer hayatında ilk kocasına döneceği inancının hakim olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.[210]

2.5.8. Türk kadınının evlilikte hukuki durumu

Aile, toplumun en küçük kollektif birimi olup tarihin eski dönemlerinden beri ait olduğu topluluğun kültürünü, geleneklerini ve normlarını meydana getiren temel yapı taşıdır. Toplumun teşkilatlanmış en ufak birimi olarak aile, sınırlarını belirleyen yazısız kuralları, farklı görev ve konumlara sahip üyeleriyle adeta ait olduğu toplumun küçük bir yansımasıdır.

Henüz İslamiyetin benimsenmediği dönemlerde Türk kadınının toplumda ve ailedeki yerini belirlemek tarihî kaynakların varlığına rağmen oldukça zordur, çünkü Çin kaynaklarının Türklerle alakalı verdiği bilgilerin çoğunluğu yönetim sınıfıyla ilgilidir. Bahsi geçen dönem verilerinin elde edilmesindeki bir diğer zorluk ise dönemle ilgili mevcut kaynakların dağınık olmasıdır.[211]

Bozkır hayatının beraberinde getirdiği mücadeleci yaşam biçimi, işbölümünde cinsiyete dayalı çok net bir ayrımın meydana çıkmasını kısmen önlemiştir. Örneğin çok eski bir topluluk olan Sarmatlarda kadınların kocaları ile birlikte veya kendi başlarına ata binmeleri, ava gitmeleri, savaşa katılmaları ve erkek gibi giyinip kuşanmaları gayet doğaldı.[212] Bu durum, Bozkır kültürünün hakiki temsilcisi olan Türklerin aile hayatlarını ve kadın-erkek ilişkilerinin hukuki durumunun anlamamıza yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla Gömeç'in işaret ettiği gibi Türk ailesinde babanın hâkimiyeti mevcut ise de anneye duyulan saygının da oldukça yüksek düzeyde olduğunu görmekteyiz.[213] Çin kaynaklarından Han-shu[214], Sarmatların yaşadığı

[209] İbni Fadlan, a.g.e., s. 67.
[210] Jean Paul Roux, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev: Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 179.
[211] Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 25.
[212] Heredot, *Tarih*, s. 278.
[213] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s. 32.

bölgeyi kastederek toplumda kadınların sözlerinin oldukça geçerli olup erkekler tarafından dinlendiğini ve Sarmatların, kadınlarını şerefle koruyan bir toplum olduklarını aktarır.[215] İssedonlarda da kadın ve erkeğin aynı haklara sahip olması durumu geçerliydi.[216] Hun toplumunda da aynı şekilde kadın ve erkek arasında fark gözetilmediği ifade edilmiştir.[217]

Türk tarihi boyunca hakanlar, Çin ile ilişkilerini sağlam tutmak adına Çinli prenseslerle evlenmişlerdir ancak bu eşler Türk kökenli hatunların, hakanın ilk eşi olması durumunu değiştirmemiştir.

Kağanın derece olarak ilk eşi hatun idi.[218] Benzer biçimde Bozkır halklarından biri olan Vusunlarda, hakan Kuen-mo, MÖ 107 yılında Çin imparator sülalesinden bir eş almak için Çin sarayına bin at yollamıştır. Gönderilen Çinli prensesi ise ikinci eş olarak almıştı çünkü onun ilk eşi Hyung-nu hükümdarının kızı idi.[219] Üstelik Vusun kralı, Çin'den gelen prensese *"kralın sağında oturan hatun";* Hun prensesine ise *"kralın solunda oturan hatun"* unvanını vermişti. Sol taraf, Türk devlet geleneği içinde sağdan çok daha itibarlıydı.[220]

Türk hakanları da çok eşle evli oldukları halde hatunun; yani birinci eşin, Türk kanı taşıması gerekirdi çünkü ondan doğacak çocuklar Türk ülkesinin ileri zamandaki idarecileri olacaktı. Bu nedenle veraset hakkı yalnızca başhatunun çocukları için geçerliydi.[221] Başhatun dışında diğer kadınlar kuma olarak adlandırılırdı ve "kuma" sözcüğü eski bir Türkçe sözcüktür.[222] Bunun izlerini tarih boyunca çeşitli destan ve hikâyelerde de takip etmek mümkündür. Ögel'in işaret ettiği üzere Ebûl Gazi

---

[214] Han-shu, Han Hanedanlığının kuruluşundan imparatoriçenin yeğeni olan ve türlü entrikalarla son Han imparatorunu tahttan indirerek yerine geçen Wang Mang'ın ilk yıllarına kadar olan 230 yıllık bir tarihi içine almaktadır. Yazarı Pan Ku (M.S. 32-92)'dur. Yaklaşık kırk yılda tamamlanan bu kaynak başlangıçta yüz bölüm olarak planlanmış ancak çeşitli dönemlerde yapılan çalışmalarla toplam 120 bölüme çıkarılmıştır. Eser, İmparator Yıllıkları (Pen-Chi), Tablo ve Çizelgeler (piao), İhtisas Konularına Ait Monografiler (chıh) ve Biyografyalar olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır. Yabancı kavimlerim monografyaları içinde Orta Asya ve Türklerle ilgili hemen hemen aynı uzunlukta iki kısımdan oluşan üç özel bölüm bulunmaktadır. Bunlar, Hun (Bölüm 94 A/B), Hsi-yü Batı Bölgeleri (Bölüm 96A/B) ve elçi Chang Ch'ien ile Li Kuang-Li'nin biyografyalarıdır. (Bkz. Ayşe Onat, Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri,TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 5-6.)

[215] Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev: Osman Karay), Karam Yayınları, Çorum 2007, s. 60.

[216] Heredot, *Tarih,* s.248.

[217] Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.74.

[218] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 60.

[219] Radloff, *Sibirya'dan I.I,* s. 126.

[220] De Groot, *Hunlar ve Türkistan*,s. 137.

[221] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Cilt, Milli Eğitim Basımevi, cilt: 2, İstanbul 1971, s. 25.

[222] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I,* s.15.

Bahadır Han'ın Şecere-i Terakkime[223] eserinde geçen Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un 24 çocuğu nikahlı eşlerinden idi, diğer çocukları ise kuma olan kadınlardandı. Bu anlatıda Oğuz'un mirası paylaştırılırken tüm çocuklar arasında pay edilmişti.[224]

Türk kadınının aile hayatı içerisindeki yeri ve önemi Arap/İslam kaynaklarının ifadelerinde de sabittir. Eski Türk toplulukları ile alakalı bilgi veren müelliflerden biri olan Taberî[225], seyahat ettiği Türk topluluklarından gözlemledikleri neticesinde Türklerde kadının kocası üzerinde etkili olduğunu ifade etmiştir.[226] Türkler ve Türk olması muhtemel topluluklarda kadınlara yönelik bahsi geçen tutumlar, Türk kadınının faal bir pozisyonda olmasını beraberinde getirmiştir.

Anlaşıldığı üzere Türk kadını aile içerisinde eşinin en büyük destekçisi durumundaydı. Türk geleneklerini en güzel yansıtan Dede Korkut Hikâyelerinden Deli Dumrul'un hikayesinde Dumrul'un ölmemek için anne ve babasından can istemesine rağmen onların vermemesi; eşinin ise hiç düşünmeden canını vermesi bu durumun göstergesidir.[227]

2.6. Türk Toplumunda Kadınlar

Eski Türk topluluklarında kadının ailesi dışında pek çok görev ve sorumluluğu olduğu bilinir. Tarihî kayıtlardan hareketle kadınların toplumda aldığı roller, üstlendiği sorumluluklar hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.

2.6.1. Kadınlara karşı işlenen suçların cezalandırılması

Bozkır kültüründe geleneklerin genel hayatı şekillendirmesi yanında bir takım hukuki esasları da içerdiği bilinmektedir. Bu nedenle bir takım uygulamalar ve cezalar geleneksel biçimde uygulanagelmiştir.

---

[223] Ebulgazi'nin ilk eseridir. Bir bakıma Oğuzname'nin Çağataycası olduğunu söylemek de mümkündür. Ebulgazi, bu eseri meydana getirirken Reşidüddin'den faydalanmasının yanında Türkmen rivayetlerinden de faydalanmıştır. Eser, 17. Yüzyılın Çağatay Türkçesinin ortaya konulması bakımından önemli olmasının yanında edebi anlamda da büyük değer taşımaktadır. Çok sayıda nüshası bulunan eserin Taşkent ve Leningrad nüshaları sağlam metinler içeren nüshalardır. (Bkz. Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1970, s. 21-14.)

[224] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 211.

[225] 24 yılı sonunda veya 225 yılı başında (839) Taberistan'ın merkezi Âmül'de doğdu; Âmülî, Taberî ve daha sonra Bağdat'a yerleştiği için Bağdâdî nisbeleriyle anılır. Hiç evlenmeyen Taberî'ye bazı İslâm ülkelerinde doğan çocuklara isimleri yanında künye de verilmesi geleneğine uyularak Ebû Ca'fer künyesi verilmiş ve bu künye ile meşhur olmuştur. (Mustafa Fayda, Taberî, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 39, İstanbul 2010, s. 319-320)

[226] Gumilev, *Eski Türkler*, s.101.

[227] Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* s. 132.

Türk kültür tarihi bakımından ailenin önemli bir bireyi olan kadınlara karşı işlenen suçların[228] da etkili cezaları[229] olduğunu görmekteyiz. Tarihî kayıtlardan aktarılanlara göre Hyung-nuların evli bir kadına karşı zor kullananları öldürdükleri; Tukuelerin ise kadının ırzına geçen erkeği hadım ettikten sonra ikiye bölerek oldukça ağır bir biçimde cezalandırdıkları ifade edilir.[230] Zina, kadın ve erkek ayırmaksızın Türkler için büyük bir suç sayılırdı. Tukuelerde asilerin, katillerin, evli kadına tecavüz edenlerin ve at koşumu çalanların cezası ölümdü.[231] Köktürklerde çapkınlık yoluyla kadınları kandıran erkekler mal ödemekle yükümlü olur ve o kadınla evlenmek durumunda kalırdı.[232] 10. Yüzyıl müelliflerinden İbni Fadlan seyahatnamesinde de Oğuz Türklerinin zina diye bir şeyi bilmediğinden; eğer böyle bir şeye şahit olunursa ağaç dallarının bir tarafa toplanıp failin eli ve ayaklarının ağaca bağlanıp, ağacın dalları serbest bırakılarak failin feci biçimde cezalandırılarak ölümüne sebep olunduğundan bahsetmiştir.[233]

2.6.2. Türk kadınının ahlâki özellikleri

Eski Türkçede veledî zina, alüfte gibi sözcüklerin karşılığının bulunmayışı Vambery'e göre eski Türk toplumunun ne derece ahlaklı olduğunun bir göstergesidir.[234] Eski Türk toplumlarında zinanın varlığı ve namus gibi kavramlarla ilgili farklı görüşler de söz konusudur. İdrisî[235], bahsi geçen Türk topluluklarıyla ilgili yukarıda verilen bilgilerin zıddı olacak biçimde on birinci yüzyıl civarında yaşayan Oğuzların kötü tabiatlı, cahil, merhametsiz olduğunu ve zinayı kötü karşılamadıklarını ifade etmiştir.[236] Oysa İbni Fadlan'ın seyahatnamesinden alınan bölümlere bakıldığında zina durumunda verilen cezaların dahi çok canlı biçimde

---

[228] Kökeni 11. yüzyıl ya da daha öncesine giden suç ifadesini Kaşgarlı Mahmut, 'yoldan ve yönden sapma' olarak tanımlamaktadır. Bu kavramın en eski karşılığı Hüseyin Namık Orkun'a göre 'yazık' ifadesidir. (Bkz. Feda Şamil Arık, Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I, s. 5.)

[229] Günümüzde de bu biçimde kullanılan ceza sözcüğü Arap kaynaklı bir sözcüktür. Hüseyin Namık Orkun, yine eski Türk kitabelerinden yola çıkarak cezayı anlamda karşıladığı bilinen ilk Türkçe ifadelerin 'kın' ya da 'kıyın' olduğunu ileri sürmektedir. (Bkz. Feda Şamil Arık, Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I, s. 7.)

[230] Gülensoy, a.g.e., s. 83.

[231] Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 22.

[232] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 112.

[233] İbni Fadlan, a.g.e., s.11.

[234] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s.58.

[235] 1100 yılında Sebte'de dünyaya gelmiş olup Kurtuba'da öğrenim görmüş botanik ve coğrafya alanlarında yaptığı çalışmalar ile ön plana çıkmış Arap müelliftir.Türkler ve Türklerin yaşadığı coğrafya hakkında da bigiler vermiştir. Bu bilgilerin kimi zaman efsanevi tarzda ve asılsız rivayetler biçimini aldığı görülür. (Bkz. Ramazan Şeşen, İdrisî, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 21, İstanbul 2000, s. 493-495.)

[236] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacilarina Göre Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 116.

anlatıldığına şahit oluruz. Gerdizî[237] de İdrisî ile yakın zamanlarda Türkleri gözlemleme fırsatı bulmuş ve Türk kadınlarının namuslarına oldukça düşkün olduklarını ifade etmiştir.[238] Gerdizî, Dokuz Oğuzların zina konusunda uyguladıkları cezalardan şöyle bahseder:

> *"Bir kişi, bakire ile zina yaparsa ona 300 sapa vururlar.Ondan bir kısrak, gümüş bir kadeh, 50 deve ceza alırlar.Bir kimse evli bir kadınla zina yaparsa, her ikisini hükümdarın kapısına getirirler. Hükümdarın emri üzerine, her ikisine 300 er sopa vururlar.Adama yeni keçeden döşeli bir harkah yaptırıp kadının kocasına verirler.Sonra, zina yapan kadını zina yapan adama verirler.Eğer zina eden adamın imkanı varsa, zina yaptığı kadının kocasına bir kadın bulup mihrini de vermesini şart koşarlar.Zina yapan adam fakirse 300 sopa attıktan sonra onu serbest bırakırlar."*[239]

İslamiyetin henüz Türkler tarafından benimsenmediği dönemlerde sözlü gelenek yoluyla oluştuğu tahmin edilen Dede Korkut Hikâyeleri de Oğuz Türklerinin geçmişten getirdiği gelenek, görenek ve yaşayışları hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir kaynak konumundadır. Dede Korkut Hikâyelerinde kafir Şökli Melik'in Salur Kazan'ın obasını basarak eşi Burla Hatun, oğlu Uruz ve kırk ince belli kızı esir edip getirttiği; Salur Kazan'a acı çektirmek için eşi Burla Hatun'a içki sundurmak istediği görülmektedir.[240] Burla Hatun'un ise oğlu Uruz'un öldürülmesi pahasına bu duruma karşı koyması anlatılmaktadır.[241]

Eski Türk topluluklarında zinanın kadın erkek ayırmaksızın çok büyük bir suç olduğu, bu eylemi gerçekleştirenlerin ise cezalandırdırıldıkları görülmektedir. Ancak evli olmayan kızlara karşı işlenen suçlarla evli kadınlara karşı işlenen suçların farklı biçimde cezalandırılması, evli kadınların Türk toplumunda daha değerli olduğunun kanıtıdır.[242]

2.6.3. Türk toplumunda kadının sorumlulukları ve aldığı görevler

Bozkır hayatının bir yansıması olarak Türk kadınlarının, mensup oldukları devletler içerisinde erkeklerden farklı olmayacak biçimde ufak memuriyetler dışında yönetici

---

[237] Gerdiz şehrinde doğmuş ve Zeynü'l-Ahbâr adlı eserini Gazneli Sultanına sunduğu bilinir.Bu eserde İslam öncesi İran tarihi, peygamberler tarihi gibi dönemlerin yanında Hint, Yunan ve Türk inançlarına dair oldukça önemli ve detaylı bilgiler bulunmaktadır. (Bkz. Orhan Bilgin, Gerdizî, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 14, İstanbul 1996, s. 29-30)
[238] Şeşen, *İslam Coğrafyacilarina Göre Türk Ülkeleri*, s. 73.
[239] Şeşen, *İslam Coğrafyacilarina Göre Türk Ülkeleri*, s. 80.
[240] Sepetçioğlu, a.g.e., s. 59.
[241] Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 42.
[242] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 183.

olarak da siyasi alanda boy gösterdikleri Çin kaynaklarında ifade edilmiştir.[243] Çinlilere ait tarihî belgelerde Asya Hunlarında Türk Hakanının yanında hatunun da resmen yer aldığı ifade edilmiş ve hatun ile hakanın devleti birlikte temsil ettiği aktarılmıştır.[244] Zira Hun hakanının eşi, ülkesine gelen elçileri ve onların hediyelerini kabul etme yetkisine sahipti.[245] Türk topluluklarını ziyaret eden yabancı seyyah ve elçiler için Türk kadınlarının toplum ve devlet yönetimindeki rolleri çoğunlukla şaşırtıcıdır. Avrupa Hunları Dönem'inde Bleda'nın eşi, kocasının ölümünün ardından yaşadığı yerin yöneticisi olmuş, bir gün şiddetli fırtına ve yağmurda yolunu kaybedip köyüne gelen Bizans elçilik heyetini kabul etmişti.[246] Rasonyı de çalışmasında; Köktürk, Sabir ve Uygurlarda kağan eşlerinin devlet yönetiminde rolleri olduğunu belirtmiştir.[247]

Roux'un değerlendirmelerine göre Türk topluluklarında kadın, devletin ve sosyal ortamın sağladığı her türlü işe iştirak ederdi aynı zamanda hakanın emirlerinin geçerli olabilmesi şartı, hatunun imzasına bağlıydı.[248] Bu durum eski Türk devletlerinde hakanla beraber hatunun yönetim yetkisini paylaştığının bir göstergesidir.

Bozkır medeniyetinde göçebe bir yaşam tarzına sahip olunması, topluluğun her bireyinin savaşçı olarak görülmesini de beraberinde getirmiş ve bu durum Türk kadınlarına diğer topluluklarda karşımıza çıkması muhtemel olmayan büyük sorumlulukla yüklemiştir. Diğer ilkel toplumlarda görülen cinsel işbölümü Türk topluluklarında görülmezdi, bu durum kadının tabu sayılmamasından ileri gelir; kadınlar, erkeklerin katılabileceği etkinliklere katılır, onların sorumlu olabileceği pek çok işten ve eylemden kendini sorumlu hissederdi.[249]

Bozkır toplumlarında savaşçılığın ön planda olması kadınların da erkek gibi savaşması gerekliliğini doğurmuştur. Eşlerinin yanında savaş meydanında bulunan kadınlar olduğu gibi hükümdar pozisyonunda olup savaşın idaresini tek başına yürüten kadınlar da vardı. Örneğin Massaget hükümdarı Tomris, oğlunun Persler tarafından öldürülmesinin ardından savaş meydanındaki cesetler arasından Kiros'u

[243] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 154.
[244] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları,* s. 155.
[245] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 155.
[246] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 208.
[247] Rasonyı, *Tarihte Türklük,* s. 57.
[248] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 48.
[249] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 102.

bulup kan dolu tulumun içine Kiros'un başını daldırarak onu kana boğacağı yeminini yerine getirmişti.[250] Benzer bir biçimde altıncı yüzyılda Hun Sabirlerinin kraliçesi Boa'nın da (Boarık), çok kudretli bir kadın olduğu aktarılmaktadır. Küçük yaşta iki çocuğu olan Boa; eşi Balak'ın ölümü sonrasında Hun kıtalarından 100.000 kişilik orduya kumanda etmiştir.[251]

2.6.4. Türk toplumunda kadının hukuki durumu

En eski dönemlerde tarihsel gerçeklikleri aktaranların ağzından duyduğumuz, Türklerde kadının değerine işaret eden ifadelerin; Köktürkler itibariyle bilinen ilk yazılı belgelerimizde ilk ağızdan karşımıza çıktığına şahit oluruz. Gerek siyasi, gerek sanatsal gerekse toplumsal anlamda gelişmiş bir devlet teşkilatlanması ihtiva eden Köktürklerde kitâbelerin yazıldığı dönemde; toplumda kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğunu, kadının ailenin temeli olduğunu ve bu sebeple sosyal hayatta yüksek bir konumda yer aldığını görürüz.[252] Tarihimizde varlığı bilinen kapsamlı ilk yazılı eserler olan Orhun Yazıtlarından Bilge Kağan Yazıtında *''Yukarıda Türk Tanrısı, Türk milleti yok olmasın diye, babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak."* ifadesi devlet yönetiminde de kadın ve erkek ortaklığını gözler önüne seren bir anlayışa sahiptir.[253] Yine Bilge Kağan Yazıtında ‘*'Sizler anam hatun, hala ve teyzelerim, ablalarım, kadınlarım, kızlarım'*' şeklindeki hitabı, yazıtların meydana getirildiği dönemde hakanın ağzıyla kadınlara verilen değeri ifade etmesi bakımından önemlidir.[254]

Türk kültür tarihi bakımından "kadın" kavramını karşılayacak sözcüklerin Uygurlar itibariyle arttığı görülür, bunun sebebi tamamen yerleşik yaşama geçen Uygurların aynı kavramı türlü biçimlerde ifade etme kabiliyetlerinin artması, tam manasıyla bir aile hayatının başlaması neticesinde aile içerisinde kadının önem kazanmasıdır.[255] Dolayısıyla Uygur kadınlarının cemiyetteki yerinin oldukça yüksek olduğu bilinmektedir.[256] Örneğin Uygur yazıtlarında Türk kağanı ile beraber hatunun da tayin edildiğinden bahseden ifadeler mevcuttur.[257] Bununla bağlantılı olarak; Uygur

---

[250] Heredot, *Tarih* ,s. 97.
[251] Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten Dergisi*, cilt: 5, sayı: 17-18, Ankara 1995, s. 62.
[252] Harun Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 199.
[253] Ergin, *Orhun Abideleri*, s.13.
[254] Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 141.
[255] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 27.
[256] Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 100.
[257] Sadettin Gömeç, "Kağan ile Katun", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt: 18, sayı: 29, Ankara 1996, s. 81.

Türklerinin 8. ve 9. yüzyıllarda sosyal hayata dair faaliyetlerini yansıtan "Sorçuk duvar resimlerinde" Uygur vakıfçılarının kadın ve erkek olarak yanyana sıralanmış biçimde tasvir edildiği görülmektedir.[258]

İdari sınıf dışında eski Türk toplumlarında Türk kadınının durumuna dair sınırlı bilgi bulunmasına rağmen dönemi yansıtan nadir örneklerden hareketle kadının değer görmesinin yönetim sınıfına has bir durum olmadığı tespit edilmektedir. Turfan'da bulunmuş bir ticaret vesikasında dokumacıda çalışan bir Uygur kadınının kendisi gibi başkasının yanında çalışan bir demirci köle ile evlendiği yazmaktadır, bu vesikadan hareketle Uygur kadınının köle pozisyonunda dahi olsa yuva kurmakta serbest olduğu sonucuna varılmaktadır. [259] Yine bir başka Uygur vesikasında, erkeğin ağır hastalığa tutulduğunu ve eşine evinin idaresini ve çocuklarının terbiyesini vasiyet ettiğini görmekteyiz.[260]

Milli menfaatlerin ön planda tutulması gerektiği durumlarda ise Türk kadınının cariye olarak başka milletlere verildiğini ya da ölüme terk edildiğini görmekteyiz, Hun Hakanı Metehan'ın kendisinden atını ve eşini isteyen Tung-hulara, barışı bozmamak adına bu istenenleri verdiği; ufak bir toprak parçası istendiğinde ise ülkenin toprağını vermediğinden bahsedilmiştir.[261] Ancak Türk toplumlarında bilhassa Hun ve Köktürk toplumlarında kadının düşman eline geçmesi oldukça büyük bir utanç sayılmıştır.[262] Zira kadının harpte düşman eline geçmesiyle savaşta kumandanın düşman eline geçmesi aynı derecede aşağılayıcı bir olaydır.[263] Bu nedenle Metehan ile ilgili bu anekdotun Türkler için vatan toprağının ne derece önemli olduğunu vurgulama amaçlı olduğu ihtimaller dahilindedir.

Hun, Köktürk ve Uygurları kronolojik olarak takip eden Türk topluluklarına dair ifadelerde de, kadınların üzerinde eşlerinin baskı kurduğu yönünde bir bilgi göze çarpmaz. Kaynakların belirttiğine gore; Karluk Türklerinde erkek evde olmasa dahi kadının misafiri ağırlayabilmesi gerekir, erkek bu durumdan ötürü eşini kıskanmaz ya da kötü görmezdi.[264] Aynı biçimde Dede Korkut Hikâyelerinin girişinde kadınların dört türlü olduğu ve evin dirseği olarak görülen kadın tipinin evde kocası

[258] Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı,* Remzi Kitabevi, İstanbul 2017, s. 17.
[259] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* s. 34.
[260] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* s. 35.
[261] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* s. 29.
[262] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları,* s. 157.
[263] Vasily Vladimiroviç Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri,* Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 21.
[264] İbni Fadlan, a.g.e., 67.

olmasa dahi dışarıdan gelen misafiri gerektiği gibi ağırlaması gerektiği ifade edilmiştir.[265] Bu bilgilerden yola çıkılarak Türk kadınlarına eşleri nazarında fazlasıyla güven duyulduğu görülmektedir. İbn Fadlan'ın da Oğuz Türkleriyle ilgili belirttiği kadının kendini erkeklerden gizleme ve örtünme gibi eylemleri çok zaruri saymaması durumunun, Anadolu Türklerinin İslam'ın parlak devirlerini yaşadığı vakitler için de geçerli olduğu görülmektedir. 14. Yüzyılda Anadolu'yu ziyaret eden İbni Batuta, kadınların yüzlerini örtmediklerinden ve konuklara fazlasıyla ikramda bulunduklarından bahseder.[266] Başka kültürlerin etkisinden uzakta kalmayı başararak Eski Türk geleneklerine en yakın biçimde hayatını sürdürdüğünü bildiğimiz Türkmenlerle ilgili XIX. yüzyılda Güney Anadolu'da seyahat eden V. Langlois de Türk kadınlarının erkeklerden kaçmadığına ve yüzlerini örtmediğine şahit olmuş, Türkmenlerin Yakın Doğu'nun en medeni insanları olduğunu belirtmiştir.[267]

Türk kadınının eski Türk toplumlarındaki konumu ile ilgili birbirine yakın zamanlarda belirtilen görüşlerin kimi zaman birbirine zıt olduğu da göze çarpmaktadır. Türk tarihi ve edebiyatında ilk mesnevi ve ilk siyasetname türündeki eserin yazarı Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig adlı eserin kişinin oğlu ya da kızı olduğunda neler yapması gerektiğini anlattığı bölümünde kız çocuklarının doğmamasının doğmasından daha iyi olduğunu, her zaman evde durmaları gerektiğini, yabancının eve alınmaması; kızın da dışarı çıkarılmaması gerektiği, evden çıktığı takdirde doğru yoldan uzaklaşacağı[268] gibi ifadelerin Türk kadınına farklı bir açıdan bakışı yansıttığı görülmektedir. 12 soylamadan oluşan Dede Korkut Hikâyelerine dahil olmayıp 2019'da Türkistan'da bulunan ve muhtemelen daha geç döneme ait olan Dede Korkut'un on üçüncü hikâyesi olan "Salur Kazanın Yedi Başlı Ejdehayı Öldürmesi" boyunda da kız çocuğu için olumsuz ifadelerin şu bölümde göze çarptığı görülür:

> *"Yeni yetme yiğit oğlan evin süsü, ev güvenci*
> *Bir kişinin altı yaşında oğlu olsa,*
> *Yurdun geleceği, göz aydını, bel kuvveti, yürek yağı;*
> *Yedi yaşında kızı olsa düşmandan beter,*
> *Ev dağıtıcısı, ev bozguncusu, yabancı gelini."*[269]

---

[265] Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 5.
[266] İbni Batuta, *İbni Batuta Seyahatnamesi*, (Çev: Sait Aykut), cilt: I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 400.
[267] Sümer, *Oğuzlar,* s. 46.
[268] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 338.
[269] Metin Ekici, *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 159.

Aynı hikâyede aileyegelen gelinler ile ilgili:

> *"Bir ay geçmeden o gelin yaşmağının altından söylenmeye başlaya,*
> *Bir yıl dolmadan kayınbabası ile kaynanasına laf yetiştire,*
> *Başım bahtı, alp yiğidim, atan yaman, anan yaman,*
> *Benim evceğizimi ayır deye"*[270]

şeklinde gelinden ve kadından şikayet edilen bir anlayışın gelişmeye başladığı görülmektedir. Reşideddin'e ait Oğuzname'de de kadına karşı bu yaklaşımın bir benzerini görmekteyiz. Metinde Buğra Han'ın ağlayarak: *"Hangi hatun annen Bayır'ın yerini tutabilir? Hem ben kadınlardan korkarım. Baba, oğlun arasını bozar ve anlaşmazlık çıkarırlar"*[271] şeklinde kadınlardan korktuğunu söylemesi, kadınların ara bozucu olduklarını ifade etmesi sonrasında Buğra Han'ın eşinin, üvey oğluna aşık olması şeklinde gelişen olaylar, eski dönemlerde kadına yönelik bahsi geçen olumlu algıya ek olarak daha eleştirel bir tutumun kısmen benimsenmeye başlandığı ve kadının Türk toplumundaki konumuyla ilgili kısmî değişimlerin meydana geldiği görülmektedir. Rasonyı de Türk kadınının toplumdaki yerine dair olumlu değerlendirmelerin zıddı olacak biçimde Türk kadınlarının İslam alemine oranla daha iyi bir konumda olmasına rağmen toplum içindeki yerinin düşük olduğunu ve mülke sahip olmadığını ifade etmiştir.[272]

2.6.5. Türk mitolojisinde kadın

Bir milletin mitolojik anlatıları, o ulusun en ilkel dönemlerinde hayatı nasıl anlamlandırdığını, hayata bakışını ve en ilkel devirlerdeki inançlarını yansıtır niteliktedir. Belirli bir kültür birikimine sahip milletlerin mitolojik anlatılar yönünden kuvvetli olduğu düşünüldüğünde sağlam bir sözlü geleneğe sahip olan Türk topluluklarının da mitolojik anlatılar konusunda oldukça zengin olduğunu söylemek doğru olacaktır. İskitler itibariyle ilk örneklerini gördüğümüz Türk destanları incelendiğinde dişi ve kutsal varlıkların kimi zaman evrenin yaradılışı; kimi zaman da mensup bulunduğu milletin soyunu devam ettirme gibi hususlarda önemli misyonlara sahip olduğu kanısına varılmaktadır.

Türk Mitolojisi göz önüne alındığında erkek ve kadın tanrılarla karşılaşıldığı halde Türk dini-mitolojik sisteminin tek Tanrı tanıdığını söylemek doğru olacaktır. Tanrı,

---

[270] Ekici, a.g.e., s. 193
[271] Sadettin Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s.175.
[272] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 57.

tanrıça gibi kavramlar, dinler tarihine çoktanrıcılıktan gelir; ancak Yer-su[273], Umay, Ak Ene, Ayzıt gibi dişil ve kutsal varlıkların doğa kültünün bizzat kendisinden türediği düşünülmektedir.[274] Tarihî kayıtlarda Günana, Ayızıt, Umay ismiyle anılmış dişil ruhlar merhametle özdeşleşmiş biçimde geçmektedir.[275] Bu dişil ruhların insan soyunun sürdürülmesi hususunda da ailenin ve çocuğun korunması gibi bir takım görevleri olduğu açıktır.[276] Türklerin Şamanizm inancında: Umay, Ülgen'in ak kızları, Aka ene ve Ayzıt dişi ruhların iyi olanlarıdır. Umay; Türk inanışında çok eski dönemlerden beri bilinen dişi tanrıların en önemlisidir, Umay'ın hakkında tarihî kaynaklarda verilen bilgilerden görevinin, hayvan ve insanlara ait tüm yavruları ve tüm dişileri korumak olduğu anlaşılmaktadır.[277]

Türklerde kadının değerini ortaya koyan ve eski dönemlere ilişkin zihniyeti yansıtan en köklü örnekler bazı Türk destanlarında kadının evrenin yaratılmasında aldığı rol vurgulanarak karşımıza çıkmaktadır:

> *"Bütün tanrıların en büyüğü varlıkların başlangıcı, insan oğullarının da ilk atası, Tanrı Kayra Han'ın bu sade sudan alemde canı sıkılıyordu. O, yalnızlık içinde düşünürken suda bir dalga belirdi. (Akine) Ak Ana (denilen bir kadın hayali görünerek) Tanrı'ya 'Yarat!' dedi, yine suya gömüldü."*[278]

Bu anlayışa göre tüm kâinatın yaratılışının sebebi olan kadın, Türkler için elbette son derece değerli ve kutsaldır. Oğuz Kağan Destanı'nda da rastladığımız üzere, Türk mitolojisindeki kahramanların hatunlarının genellikle Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal kadınlar olduğu ve ruhanî bir kisve ile karşımıza çıktığı görülür.[279] Uygur harfli Oğuz Destanı'nda da kadınlar, tıpkı Oğuz'un kendisi gibi Tanrı katından yeryüzüne indirilmiş ve Oğuz'un kut alma sürecinin tamamlanmasına katkıda bulunmuştur.[280] Türk destanları, erkeklerin pek çok hususta kadınların tavsiyesini dikkate aldığını, onlara saygı ve sevgiyle yaklaştığını örnekler niteliktedir.[281]

---

[273] Türk tarihinde kendisine kurban sunulan önemli ruhlardan olan Yer-su ruhlarının esas anlamda doğa dengesini korumakla görevli olan kutsal dişinin (Mitolojik Ana) işlevi dahilinde olduğu düşünülmektedir. (Bkz. Necati Gültepe, Türk Kadın Tarihine Giriş, s. 112.)
[274] Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 104.
[275] Sadettin Gömeç, "Umay Meselesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, 1990, s. 280.
[276] Necati Gültepe, a.g.e., s. 112.
[277] İnan, *Eski Türk Dini*, s. 24.
[278] Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I,* s. 12.
[279] Ögel, *Türk Mitolojisi I,* s. 87.
[280] Mehmet Açа, "Reşideddin Oğuznamesinde Kadın", *Milli Folklor Dergisi,* cilt: 10, sayı: 76, 2019, s. 77.
[281] Sümer, *Oğuzlar*, s. 403.

Kadının güçlü olmasının yanında anne oluşundan kaynaklanan merhamet duygusu kadınlara karşı bu yaklaşımın ortaya çıkışını sağlamıştır. Orhun Abidelerinde geçen: "*Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı*."[282] ifadesinde Bilge Kağan'ın, annesinden bahsederken onun çocuklarına gösterdiği sevgi ve şefkati vurgulayarak onu merhametli ve koruyucu olması açısından Umay'a benzettiği görülmektedir.[283] Bebeklerin ve çocukların tanrıçası Umay, Altay inancında çok eski olup Yakut Türklerinde[284] yerini Ayzıt'a bırakmıştır.[285]

2.7. Türk Ailesi

Eski Türklerde toplumu oluşturan en temel kurum olan aile, toplumun çekirdeği konumudaydı. Türklerin bozkır toplumuna dair yapısını gözler önüne seren abideler, aile kavramını 'oguş' sözcüğü ile karşılamıştır.[286] İslam öncesi Türk ailesi de günümüzdeki modern aileye benzer biçimde ufak aile şeklindeydi.[287]

2.7.1. Türk ailesinin yapısı

Eski Türklerde sağlam aile bağları oldukça önemliydi. Sağlam bağları olan aileler sağlıklı bir toplum meydana getirmekteydi. Türklerde akrabalığı teşkil eden unsur kan bağıdır.[288] En eski devirler itibariyle kan bağının Türk toplumundaki ilişkileri meydana getirdiği görülmektedir. Bu durum Hunlar Devri'ne dek uzanır. Kan akrabalığına dayalı aileler Hun boylarının temelini teşkil ederdi.[289] Sosyal ilişkilerin önemli olması Türklerde kan bağının meydana getirdiği akrabalık ilişkilerini ifade eden çok sayıda kavramın ortaya çıkışını sağlamıştır. *Eski Türklerde anne öğ, baba kan, erkek çocuk ogıl, kız çocuk siyil, ağabey ve amca eçi, abla eke, dayı tayaka, teyze tayeçe olarak adlandırılırdı.*[290] Aile ilişkilerini belirlemede Türkçedeki sözcük zenginliğinin başka bir dilde görülme olasılığı düşüktür.[291] Aile ve akrabalıkla ilgili Türkçede bulunan kelime ve kavramların, evlilik ile alakalı gelenek ve

[282] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 21.
[283] İnan, *Eski Türk Dini Tarihi,* s. 17.
[284] Yakutların milli destanı sayılan 'Er Sogoto' efsanesinde doğum tanrıçası niteliğindeki Kübey Hatun göze çarpmaktadır. Bir türeyiş efsanesi özelliği de taşıyan bu destanda Kübey Hatun'un, efsaneye göre ilk insan olduğu düşünülen Er Sogoto'nun annesi olduğu görülür. (Bkz. Necati Gültepe, Türk Kadın Tarihine Giriş, s. 106.)
[285] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 56.
[286] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 219.
[287] Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s. 93.
[288] İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 14.
[289] Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı,* Kültür Yayınları, İstanbul 1972, s. 45.
[290] Gülensoy, a.g.e., s. 192.
[291] Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi,* Bilgi Yayınevi, Ankara 1995, s. 50.

uygulamaların, miras hukukunun, kadının aile ve sosyal hayattaki itibarını gösterdiğini görmekteyiz.[292]

Eski Türklerde ailenin yapısıyla ilgili farklı görüşler ortaya atılmış da olsa genel manada Türk aileleri, soyun babadan geldiği düşünülen ve dış evliliklere dayalı bir mahiyetteydi.[293] Evlilikler dışardan yapılmaktaydı ve yabancı kızların alınması şeklindeydi. Taşağıl'ın belirttiği üzere; ailelerin oluşması evliliklerin yapılmasına bağlı idi. Evlenilecek kişinin seçiminde de eski Türklerin, kendilerince ortaya koyduğu bazı kurallara uygun davrandıkları görülmekteydi. Buna göre Hun topluluklarında kabile dışından evlenmek esas idi, akraba evliliği görülmezdi.[294] Bununla birlikte, Türk kültüründe ailenin oluşumu konusunda eski inanç ve uygulamaların etkisini değerlendiren yaklaşımlar da mevcuttur. Türk dini tarihi içerisinde var olduğu iddia edilen "totemist" inanç ve tasavvurların etkisi de bu bağlamda değerlendirilmiştir. Gülensoy'un çalışmasında işaret ettiği üzere aynı klan içinde grup üyelerinin aynı toteme taptıklarından birbirlerine karşı mahrem oluşları da klan içi evliliği engelleyen bir durum olarak ifade edilir. Kendilerince diğer totemleri kutsal görmeyişleri dış evlilikleri güçlendirerek başka klan üyeleriyle evliliği mümkün kılmıştır.[295] Bu durum dışardan evliliklerin gerekçesi olarak da değerlendirilmiştir.

Eski Türklerde dış evliliklerin tercih edilmesi Türk topluluklarının kendilerinden uzakta bulunan bazı boylarla iletişim kurmaları gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Zira Hun, Köktürk, Uygur ve Kırgız hanedanlarının kız aldıkları belli boylar vardı; Yenisey Kitabelerinden birinde geçen '*yad eldeki dünürümden ayrıldım'* ifadesi gelin olarak alınacak kızların uzak ailelerden seçildiğini gösterir niteliktedir.[296] Bu yazıtlarda Kırgızların evlilik akitlerinin 15 16 yaş civarında yapıldığı da ifade edilmiştir.[297] Bu şekilde klan, kabile dışı evliliklerin ortaya çıkmasına dair ileri sürülen bazı görüşler mevcuttur. Gülensoy'un işaret ettiği üzere oba dışından evlenme adeti Türkler gibi Moğollarda da mevcuttu, bu âdet, akrabalık neticesinde ortaya çıkabilecek hastalıkların önüne geçilebilmesi için de bir önlem

[292] Güler, *İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile Unsurları,* s. 70.
[293] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 135.
[294] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 82.
[295] Kafesoğlu, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 9.
[296] Güler, a.g.e., s. 70.
[297] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 87.

niteliğindeydi.[298] Dışardan evlenmenin bir başka sebebi ise akraba sayısını artırmak, diğer boylarla barışı sağlayarak yağma ve çapulu engellemek ve birbirlerinin desteğini kazanmaktı.[299] Eski Türklerde 'kızımı yedi yabancıya verir, yedi yabancıdan kız alırım' ifadesi de dış evliliklerin revaçta olduğunu göstermektedir.[300]

Daha geç dönemlere ait olduğu düşünülen Dede Korkut Hikâyelerinin Türkistan Nüshasında da Oğuzların yabancıdan gelin aldığı şu şekilde ifade edilmiştir:

> *"Bilinmeyen yabancı ilden, yabancı yerden,*
> *Oğuz senin içine bir kız gelip gelin ola"*[301]

Kan akrabalığına dayalı ve gelişmiş yapıda bir "baba ailesi" yani pederî biçimde olan Türk ailesi de dışarıdan evlenmeye, exogamiye dayanıyordu.[302] Yani Türk aileleri pederî[303] bir yapıya sahiptir.[304] Türk kültür tarihi bakımından Türk aile yapısını pederşahî değil pederî olarak değerlendiren Gökalp'in işaret ettiği üzere pederşahî aile, baba otoritesinin söz konusu olduğu aile tipi iken; pederî aile velayet esasında baba hukukunun hâkim olduğu bir aile tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Pederî ailede, annenin de ailevi işlerde fikri alınır ancak baba söz sahibidir. Pederî ailelerde akrabalık ve mirasın iki taraflı olduğu görülür, yani hem baba soyunu hem de ana soyunu esas aldığı görülmektedir.[305] Pederşahî aile tipinde ise; gelin kocasının evine

---

[298] Gülensoy, a.g.e., s. 191.
[299] Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", s.10.
[300] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 109.
[301] Ekici, a.g.e., s. 193.
[302] Güler, a.g.e., s. 70.
[303] Baba-yanlı aile olarak da ifade edilir. Çoğunlukla eşitlik ve özgürlüğe dayalı bir aile biçimi olduğu, eski Germen kavimleri ile Türk ailelerinin bu yapıya sahip olduğu Gökalp tarafından ifade edilmiştir. (Bkz. Ziya Gökalp, Türk Medeniyet Tarihi, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1991, s. 229.)
[304] Kafesoğlu, *Eski Türk Dini Tarihi,* s. 14.
[305] Ali Erkul, "Eski Türklerde Aile" *Türkler Ansiklopedisi,* Yeni Türkiye Yayınları, cilt: 3, Ankara 2002, s. 170; Grenard, İslamiyetin Türk bölgelerine yayılmasının öncesinde Türk toplumunda pederşahî bir aile yapısı olduğunu savunur. İslam'ın Doğu Türkistan'da yayılmış olması, bu bölgede Grenard'ın düşüncesine göre toplumsal yaşamı geliştirmiş, kadın ve erkek ilişkilerinin demokratikleşmesine katkı sağlamıştır. Türk ailesinde vücut bulmuş demokratikleşmenin Grenard'a göre iki sebebi vardır: birincisi aile ahlakının gevşekliği; bir diğeri ise bölgeye yapılan istilalar neticesinde Türk milli geleneklerinin bozularak törelerin sarsılmasıdır. Grenard, Doğu Türkistan Türklerinde aile yapısının ilk önceleri pederşahî mahiyette olduğunu; daha sonra çeşitli etkenler ve İslamiyetin yayılması neticesinde bu durumun değişerek daha eşitliğe dayalı bir aile yapısının meydana geldiğini savunmuştur (Bkz. Erkul, a.g.m., s. 161.); Türkiye'de başta Ziya Gökalp olmak üzere pek çok sosyolog ve özellikle Gökalp'in görüşlerinden etkilendiği Durkheim, Grenard'in öne sürdüğü fikirleri eleştirerek kimi tespitlerde bulunmuşlardır. Bu eleştirilerde genel olarak kadın ve erkek arasında demokratikliğe dayalı Türk ailesinin, pederşahiliğin yıkılmasından doğmasının pek mümkün olmadığı, olsa olsa maderî tarzda ailenin değişmesiyle ortaya çıktığı öne sürülür. Çünkü Türk toplulukları içinde en ilkel olduğu düşünülen Yakutların aile tipinin maderî olduğu görülmektedir. Klan sibe adı taşıyan grubun Yakutlarda ailenin tüm vasıflarını da taşıdığı bilinir. Akrabalık bağı aynı Sib'e bağlı olmaktan doğmuştur ve Yakutlar, dahil oldukları Sib isimleri ile anılırlar (Bkz. Erkul, a.g.m., s.162.)

geldiğinde hizmet eder ve o ailenin malı sayılırdı.[306] Yine Gökalp'in değerlendirmelerine göre İslam'ın henüz Türklerce kabul edilmediği dönemlerde kadınlarda örtünme ve haremin olmayışı, ataerkilliğe uzak bir aile anlayışının da görüldüğünün bir göstergesidir.[307]

Gökalp'e göre Türk ailesi geçmişteki avcılık dönemlerinde ana-yanlı boy şeklindeydi. Süreç içerisinde öncelikle boy, sonra sop, sonra soy, sonra ise baba yanlı aile; son olarak ise evlilik ailesi biçimlerini aldı.[308] Avcılık döneminde ana-yanlı aile olmasının sebebi avcıların bir servete sahip olmaması, potlaç[309] tarzı törenlerin olmaması ve eşitlikçi bir anlayışın hâkim olduğu toplumlarda kadın hukukunun yüksek olmasıydı.[310] Erkul'un işaret ettiği üzere oldukça fakir olan avcı Türklerin kızları yalnızca bir kalın karşılığında göçebe bir Türk ile evlenmeyi tercih etmezdi çünkü kocasının obasına giden Türk kızı, ailesinde mevcut bulunan hukukunun bir kısmını terk etmek durumunda kalırdı. Avcılık devrinde kızların erkeklerden daha fazla hukuka sahip olduğu bilinir. Bu nedenle kız, obasında kalır; kocası onun yanına gider ve bir iç güveyi hayatı yaşardı.[311] Dolayısıyla "Dışarıdan evlenmeye" dayanan aile tipinin olduğu eski kavimlerin büyük çoğunluğunda güveyin, evleneceği kızın ailesine bir süre hizmet ettiği görülmüştür. Göçebe topluluklarda geçim, genellikle hayvancılıkla sağlandığından damattan istenilen hizmet muhtemelen sürülere çobanlık etmesidir.[312] Buna benzer örnekleri Türk tarihinin farklı safhalarında görmek mümkündür.

Kaynakların belirttiğine gore; Hyung-nu soyundan olan T'ie-lelerde, evlilik sonrası damadın ilk etapta gelinin evinde kaldığı, çocuk doğduktan ve emzirildikten sonra ise evine geri döndüğü bilinmektedir.[313] Genel manada dış evliliklerin görüldüğü Türk topluluklarında kan bağı olanlarla yapılan evliliklerin doğal kabul edilmesi çok daha geç dönemlerde ortaya çıkmış bir durum olarak gözükmektedir. Açа'nın değerlendirmelerine göre Reşideddin ve ekibi tarafından yeni inanç kuralları ve

[306] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 56.
[307] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 252.
[308] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 255.
[309] İlkel milletlere özgü olduğu düşünülen bu gelenek esasında yoğun bir israfın yaşandığı görkemli törenlerdir. Bu şölenlerde ihtiyaçtan fazla yemek, giysi ve başka malzemeler ufak tepeler oluşturacak biçimde istiflenir ve törenin sahibi bu eşyaların konuklar tarafından götürülmesini ister. Bu törenler karşılıklı olup meydan okuma niteliğindedir. (Bkz. Ziya Gökalp, Türk Uygarlığı Tarihi, s. 47-48.)
[310] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 263.
[311] Erkul, a.g.m., s. 165.
[312] İnan, "Güvey", s. 140.
[313] Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 173.

sosyal hayat şartları çerçevesinde düzenlenen nüshada Oğuz Han, dönemin şartlarına bağlı biçimde babasının bulup onayladığı amca kızları ile evlenmiştir. İslam öncesinde kan bağı bulunmayan kadınlarla evlenmeyi tercih eden Türk erkeklerinin akraba kadınlarla evlenmeye başlamalarının yansıması Reşideddin Oğuznamesinde görülmüştür.[314]

Bahsi geçen Türk aile yapısına dair bilgilere ek olarak Türk tarihinin uzun seyri boyunca kadınların aile hayatındaki hukûki durumu ve statüsü konusunda farklı değerlendirmelere rastlamanın mümkün olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Eberhard'ın belirttiğine göre To-baların Çinli bir erkek ile bir Hun kadınının evlenmesiyle üretiklerine inanılır ancak Hyung-nularda ana egemenliği hakim olduğu için To-baların Çinli sayılmadıkları bilinmektedir.[315] Yine bu dönemlerde şamanlığın; toplumun siyasi, dini, ruhani liderliğinin kadınlarda olduğu da düşünülmüştür.[316]

Fransız sosyolog G. Richard'ın, eski Türk aile yapısıyla alakalı olarak göçebe biçimde yaşayan Yakut, Kırgız, Altay Türkleri üzerinde yapmış olduğu incelemeler de önem arz etmektedir. Richard, Türk aile yapısının tek olma ihtimalinin olmadığını; ekonomik ve toplumsal koşulların Türk aile yapısını çeşitlendirdiğini ve bu koşullara göre farklı aile tiplerinin meydana geldiğini belirtmiştir.[317]

Dolayısıyla Türk ailesinin tümüyle anaerkil ya da ataerkil olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Tarihî süreç içerisinde inançlar, dinler, farklı kültürler muhakkak ki aile yapısının değişikliğe uğramasına sebebiyet vermiştir. Neticede eski Türklerin dönem dönem farklı aile tiplerine sahip olduğu ve bu aile tiplerinin de kadının mutlaka söz sahibi olduğu aile tipleri olduğu görülmektedir.

2.7.2. Türk ailesinde yaşlıların durumu

Tarihî kaynaklar incelendiğinde Türk toplumlarında aile içi ilişkiler ve sosyal hayat hususunda birbirine zıt bilgilerin varlığı da görülmektedir. Bunlardan biri de yaşlıların eski Türk ailelerindeki değerine ilişkin iddialardır. Çin kaynakları, Hunlarda güçlü kişilerin yemeğin güzel ve yağlı bölümlerini; yaşlıların ise bu kişilerden artan kısımlarını yediğini ve toplum içerisinde yaşlıların değersiz

[314] Açа, "Reşideddin Oğuznamesinde Kadın", s. 81.
[315] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 80.
[316] Özkul Çobanoğlu, "Türk Mitolojisinde Al Ruhu ve Okra İlişkisi", *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi,* 10-15 Eylül Ankara 2012, s. 982.
[317] Erkul, a.g.m., s. 161.

görüldüğünden bahsetmiştir.[318] Gumilev de bu bilgilere paralel olarak Hun toplumunda güçlü konumda olanların ve gençlerin itibarının fazla olduğunu; yaşlı ve zayıf kişilerin ise daha az saygı gördüğünü ifade ederken aynı eserinde verdiği bu bilgiye zıt olarak Hun toplumunda yaşlıların saygı gördüğünü[319] de dile getirmiştir.

Tan Ju'nun sarayında bulunan ve memuriyetle görevlendirilmiş olan Chung-hang Yüeh[320]'in Türk ailesinde yaşlıların durumuna ilişkin değerlendirmeleri oldukça önemlidir. Buna göre Yüeh, Çinlilere Türklerin medeniyet bakımından Çinlilerden daha yüksek olduğunu ifade ederek Türklerin yaşlılara hakir davrandığı cevabını almıştır, bunun karşılığında ise Türklerin, milletinin mutluluğu için savaştığını, yaşlıların düşman karşısında emin bir pozisyonda olduğunu ve Türklere karşı yapılan bu ithamın haksız olduğunu dile getirmiştir.[321] Chung-hang, Han geleneklerine göre de savaşmak üzere giden askerlere yakınlarının kendi istekleriyle en besleyici yemekleri ile kalın giyeceklerini vereceklerini söyleyerek zayıf ve yaşlıların zaten savaşmadıkları için sahip olduklarını savaşanlara vererek kendilerini güvence altına almaya çalıştıklarını nakletmiştir.[322] Çünkü Hunlar için savaşçılık bir meslek olarak kabul edilir, yaşlılar ve çocukların da silah kullanamadığı düşünüldüğünde savunma yapılabilmesi için en yağlı yemekler savaşacak durumda olanlara verilmiştir.[323] Roux da yaşlıların eski Türk toplumunda fazlasıyla itibar gördüğünü belirtirken Tonyukuk'un Köktürk hükümdarları tarafından el üstünde tutulduğunu da eklemiştir. [324]

Yine eski Türk ailesinde yaşlıların durumuna ilişkin karşılaştığımız diğer bir bilgi, aile büyüğünün ailenin tümü üzerindeki nüfuzunun torunlarından birini evlat edinebilecek derecede yüksek olduğudur.[325] Torun sahibi olmanın önemine işaret eden Hun Devri'ne ait şu şiirde

'İhtiyar kadın kızını evlendirmezse

[318] *Han Hanedanlığı Tarihi Hiung Nu Monografisi*,s. 1.
[319] Gumilev, *Hunlar*, s. 46.
[320] İmparator Wen-ti, Mo-tu'nun oğlu Ch'an-yü'ye hanedandan bir prenses yollarken onunla beraber harem ağası Chung-hang Yüeh'i istemediği halde refakatçi olarak yollamıştı. Yüeh, İmparatora olan öfkesinden Hyung-nu ülkesine vardığında Ch'an'yü'nün emri altına girmişti. (Bkz. Han Hanedanlığı Tarihi, Hyung-nu Monografisi, s. 16.)
[321] Gökalp, *Türk Töresi*, s.19.
[322] *Han Hanedanı Tarihi Hyung-nu Monografisi,* s. 17.
[323] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 359
[324] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 74.
[325] Rasonyı, *Tarihte Türklük,* s. 56.

Kollarında taşımak için bir toruna nasıl sahip olur?'[326]

denilerek kendi neslinin devamına şahit olmanın kadınlar için de elzem olduğu düşüncesinin geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Oğuzların kendi aralarında ve düşmanla olan mücadelelerini anlatan Dede Korkut Hikâyeleri de Oğuzlarda yaşlıların değerini gösterir niteliktedir. Aynı hikâyelerde Oğuz toplumunda Dumrul, halkı zor durumda bıraktığında, Bamsı Beyrek'e sorunlu kardeşinden Banı Çiçek'i istemek için, Dirse Han oğlu Boğaç'a ad koyulacağında yani Oğuz'un tüm çıkmaza giren meselelerinde bu toplum önderi ihtiyara ihtiyaç duyulduğu görülmüştür.[327] Tryjerski, içerisinde Türklerin de yer aldığı tüm Altay halkları için yaşlılara karşı nasıl bir davranış şekli içinde olunduğuyla ilgili çelişkili görüşler olduğunu; ancak bu düşüncenin sonucu olarak ne tür uygulamalar olduğuyla ilgili net sonuçların bilinmediğini ifade etmiştir.[328]

Türk toplumunun savaşçı bir yapısının olması, konar göçer bir konumda olup her daim tehlikelere açık olması ve her obanın, o obaya mensup gençler ya da savaşçılar tarafından korunacağı düşünüldüğünde yaşlılara daha az saygı gösterilmesinden ziyade savaşabilen, askerlik görevini ifa edebilenlerin daha güçlü olmasının gerektiğine inanıldığı; bu nedenle toplum içerisinde ihtiyaçlar karşılanırken yaşanan bir takım eşitsizliklerin bu algıya sebep olduğu düşünülebilir. Bunun yanlış bir algı olduğunu ifade etmemizin nedeni çok eski çağlardan beri gerek destanlarımızda gerek halk hikayelerimizde gerekse süregelen hayat içerisinde toplumumuzda yaşlı ve deneyimli olanların saygı görmemesi bir tarafa toplum önderi olarak kabul edildiklerinin, deneyimlerini öğütlerle kendinden sonra gelenlerle paylaştıklarının ve sözlerine oldukça itibar edildiğinin aşikâr olmasıdır. Bahsi geçen döneme ilişkin doğru olan durum, yaşlanan ve savaşamayacak duruma gelmiş olanların yurtlarda tutulduğu ve savaşla değil günlük işlerle meşgul olduklarıdır.[329]

2.8. Aile Fertlerinin Giyimine Dair Geleneksel Uygulamalar

Eski Türk topluluklarında giyime dair bilgiler o döneme ait kurgan ve mezarlardan elde edilen buluntular, seyahatnamelerden edinilen bilgiler ile bahsi geçen dönemden kalan heykeller ve duvar resimlerinden elde edilmiştir. Günlük uğraşları ve geçim

[326] Muhaddere Özerdim, "MS IV. ve V. Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", s. 75.
[327] Sepetçioğlu, a.g.e., s. 25.
[328] Tryjerski, *Türkler ve Ölüm,* (Çev: Hafize Er), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 93.
[329] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s. 52.

kaynakları benzer olan toplumların giyim tarzlarının da bu uğraşlara ilişkin olarak çoğunlukla benzer olduğu görülmektedir**.**

2.8.1. Erkek giyimi

Yaşanılan coğrafya ve iklim gereği toplumların kıyafetlerinin farklılaştığı görülmektedir. Aynı zamanda hayatın idame ettirilmesi için gerçekleştirilen uğraşların da giyim üzerinde etkisi olduğu bilinir. Kuzey kavimlerinin İskitler ve Sarmatlarda olduğu gibi sert rüzgar ve iklime karşı kalın giyinmeleri şarttı, yazlar kısa sürdüğü için bu kavimler giyimlerini değiştirme gereği görmüyorlardı.[330] İskitlerin, kısa gömlek ve uzun pantolonla beraber dize kadar uzun botlar; başlarını rüzgarda koruma amaçlı sivri şapkalar giydikleri, döneme ait tarihî kayıtlarında geçmektedir. [331]

Türk bozkır kültürünün tartışmasız ilk teşkilatlı Türk topluluğu olan Hunlarda yaşamın at üzerinde geçmesi nedeniyle yaşamı kolaylaştıracak pratik çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Başta Hyung-nular olmak üzere Türk göçebelerin tüm insanlığın kullanımına sunulan ilk gelişmiş giysi olan pantolonları çok eski dönemde icat ettikleri bilinmektedir.[332] Bozkırda at üzerinde ve sürekli hareket halinde olan Hunların en işlevsel giysilerinin de çizme ve pantolon olduğu düşünülür.[333] Çinliler de etekli kıyafetleri bırakıp bir süre sonra Hunlar gibi pantolon giymeye başladılar.[334]

Hunlara gelin gitmiş, çadırda yaşayan Çinli bir prensesin Çin kaynaklarında rastlanılan şiirinde Hunların yapağıdan keçe yaparak onları giydiğinden bahsedilir.[335] Avrupa Hunları ile ilgili verilen bilgilerde ise bu Hun topluluğunda tarla faresi derisinden ya da keten bezinden kıyafetler giyildiği, bacakların keçi derisi ile korunduğu ve başlarında yuvarlak kepler bulunduğu geçmektedir.[336] Hun topluluklarında avcılığın yaşamın bir parçası olduğu düşünüldüğünde giyim malzemesi olarak tarla faresi derisinin kullanılması aktarılan bilgilere rağmen düşük bir ihtimaldir. Nitekim Hunların avladıkları ve yetiştirdikleri hayvanların deri ile yünlerinin yanında ipek ve işlemeli kumaşlardan kıyafetler giydikleri; hatta

---

[330] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 140.
[331] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* s. 46.
[332] Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 113.
[333] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları,* s. 223.
[334] Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 1980, s. 15.
[335] Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* (Çev: Sadrettin Karay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 45.
[336] Ali Ahmetbeyoğlu, "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* cilt: 18, sayı: 1, 2003, s. 8.

Romalıların iç çamaşırı, gömlek gibi türlü kıyafetleri Hunlardan öğrendikleri de ifade edilenler arasındadır.[337]

Kullanılan başlıklar da eski Türk giyiminin önemli bir parçası konumundaydı. Hunlar itibariyle Türkler deriden yapılmış kalpak adı verilen başlıklar takarlardı bununla beraber keçeden yapılmış olan börk adlı başlık da ilerleyen dönemlerde yaygınlaşmıştır.[338] Çinliler, sadece pantolon değil; kalpak ve çizme kullanmasını da Hunlardan öğrenmişti.[339]

Hun kurganlarından çıkmış malzemeler de göz önüne alındığında Hun erkeklerinin dokunmuş bez ya da yünden yapılmış iç çamaşırları, umumiyetle ince ve beyaz kumaşlardan yapılmış gömlekler, deriden yapılmış pantolonlar üzerine keçe elbiseler ya da kaftanlar giydikleri görülmektedir.[340] Hun kurganlarında bulunan giysilerin bozkır yaşam koşullarına uygun biçimde kumaş, yün, keçe ve deriden imal edildiği ve daha sonraki devirlerde bu kıyafetlerin iklim şartlarına bağlı olarak gelişerek değiştiği görülmüştür.[341]

Hunlara ait kurganlarda kumaş, yün ve keçeden kıyafetlerle beraber Hun asilzadesine ait kaftan, keçi ve deriden yapılmış çizmeler, yün çoraplar ile kulakları kapatan başlıklar bulunduğu görülmüştür.[342] Alma Ata'nın doğusunda Esik Çayı kıyısında Pazırık'tan daha önce ve muhtemelen MÖ. 4. Yüzyıldan kaldığı tahmin edilen bu kurganda 15-16 yaşlarında bir genç, yakası sola doğru kapanan kaftan altında ise süvari pantolonu ile çizmeler bulunmaktaydı. Çizme ile kaftanın üzeri küçük üçgen altın levhalarla kaplanmıştı. Başlık ise sivri ve yüksek altın süslemeli bir külah biçimindeydi.[343] MÖ 4 ve 5. Yüzyıllardan kaldığı düşünülen Türk ikonografik unsurlarında mintan tarzında devrik yakalı kaftanlar giymiş uzun saçlı erkekler görülmektedir.[344] İkinci Pazırık Kurgan'ında bulunan bir gömleğin Noyun-ula'da bulunan bir gömleğe çok benzediği görülmektedir, Katanda Kurgan'ında[345] da buna

[337] Ahmetbeyoğlu, "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", s. 12.
[338] Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 210.
[339] Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 5.
[340] Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2010, s. 140.
[341] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 60.
[342] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 80.
[343] Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 5.
[344] Esin, *İslamiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı*: *Türk Kültürü El Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 187.
[345] Katanda Kurganları Hun kültürünü yansıtan kurganlardı. Radloff'un Katanda civarında tespit ettiği iki kurgandan biri büyük mezar tipinde diğeri ise daha ufak bir mezar yapısıdır. Bu kurganların MÖ I, II. yüzyıllara ait olduğu düşünülür. İnsan ve hayvan cesetlerinin bulunduğu yeri birbirnden ayıran

benzer bir gömleğe rastlanmıştır, Pazırık gömleğinin üzerinde altın süslerin bulunduğu görülür, aynı zamanda Türklerin kaftan olarak adlandırdığı uzun kıyafetlerden Pazırık'ta da görülmüştür.[346] Köktürk Dönemi'ne ait olan Tuhaytı Kurgan'ından çıkan erkek cesedin elbisesinin en altta altın sarısı, ortada yeşil, en üsttekinin ise kırmızı olmak üzere üç kat olduğu görülmüştür.[347]

Che-guların[348] samur ve kunduz kürkünden elbise; başlık olarak ise beyaz keçe külah giydikleri ifade edilmiştir.[349] Kırgızların kıyafetleri, değerli samur ya da kunduz kürkünden ve deriden olup halkın beyaz keçeden başlık taktıkları bilinmekteydi.[350] Halk genellikle deriden mamül kıyafetler giyer, daha güzel kıyafetler ise ipek ve yünden yapılırdı.[351] Kırgız Türklerinin kulaklarında küpe bulunmaktaydı.[352] Kırgızların değerli taşlardan küpeler taktığı, erkeklerin ellerine; kadınların ise boyunlarına dövme yaptırdıkları ifade edilmiştir.[353] Kırgız reislerinin kışları keçe şapka; yazları ise altın düğmeli şapka giydikleri nakledilir.[354] Yenisey-Kırgız kültür çevresini yansıttığı düşünülen bir eğer üzerinde yansıtılan av sahnesinde süvarilerin giydikleri kaftanların yırtmaçlarından giyilen pantolonların görüldüğü nakledilmiştir.[355]

Akhun halkının diğer Türk topluluklarında olduğu gibi keçeden elbise giyerken asillerin ipekli elbiseler giydiği görülmüştür.[356] Kökürkler, kıyafetlerinin sol eteklerini kıvırırlardı.[357] Tu-küeler kürk ve yün giysiler giyerek saçlarını açık bırakırlardı.[358] T'u-küelerde cepkenlerin soldan düğmeli olması yaygın bir durumdu, kısa ve dar olup yakası sola doğru kapanan atlı milletlerin biniş kaftanı olarak

---

ağaç kütükler mevcut olup diğerine nazaran geniş olduğu bilinen kurganda altı tane at iskeleti, iki ceset, çeşitli kıyafetler ile eğri bir Türk kılıcı bulunan malzemelerden bazılarıdır. (Bkz. Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 61.)

[346] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 65.

[347] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 143.

[348] Hyung-nuların batısında Ting-lingler ile birlikte yaşayan boydur. Görünüş bakımından beraber yaşadıkları boylardan farklılık arz edecek biçimde kırmızı saç ve renkli gözlü oldukları ifade edilir. Tang-Shu, bu toplumun kurttan türeyen kavimden olmadığını belirtmiştir. İklimleri soğuk olup kısmne tarımla uğraşırlar. Savaşçılık konusunda başarılı bir topluluk olup çeşitli savaş aletleri imal ederler. Savaşlar esnasında tuğ altında toplanan bu toplum Kırgızlardır. (Bkz. Wolfram Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 67-68)

[349] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*,s. 68.

[350] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 221.

[351] Li Ye Tü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, s. 39.

[352] Li Ye Tü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, s. 37.

[353] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 229.

[354] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 209.

[355] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 217.

[356] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 119.

[357] Radloff, *Sibiryadan I.I.,* s. 130.

[358] Roux, *Türklerin Tarihi,* s. 138.

tanımlandığı ifade edilir.[359] Hiuan Tsang, 629 yılında ava çıkmış olan Batı Köktürk Kağanı Tong Yabgu ile karşılaştığında onun yeşil saten kumaştan bir kaftan giydiğini, uzun saçlarını serbest bırakarak beyaz ipekten bir bağ ile başını bağlayıp bağın uçlarını geriye doğru attığını anlatmıştır.[360]

Yazılı tarihi kaynakların yeterli olmadığı durumlarda giyim kuşam ile alakalı en doğru bilgiyi döneme ait resim ve heykeller vermektedir. Orhun Abidelerinin dikilmiş olduğu bölgede bulunan Kül Tigin heykelinin giyimi Çin giyimi ile kıyaslandığında ona nazaran giysilerin genel olarak kaba yün ve kürkten yapıldığı görülmektedir.[361] Kül Tigin heykelinin başında bulunan başlığın benzer biçimleri Pazırık Devri itibariyle Türk eserlerinde görülen bir başlık türüdür.[362] Kül Tigin heykelinin başında beş dişli bir taç üzerinde ise kartala benzeyen bir kuşun tasvir edildiği görülmektedir.[363] Bu tacın üzerindeki kuş motiflerinin ise Hun, diğer Türkler ve göçebelerin mezarlarında görülen Şamanist inancın etkisi olduğu düşünülmüştür.[364] Bulgarların tümünün de kalpak giydiği dönem kaynaklarında ifade edilmiştir.[365]

Türk topluluklarında metal ile deriden yapılmış aksesuar ve diğer parçaların da giyimi tamamlayan önemli unsurlar olduğu görülmektedir. Hun toplumunda maddi durum ve mevkiye göre kemer tokaları, kayış, çizme ve paltolar altın, gümüş ve değerli taşlarla süslendiği bilinirdi.[366] Orhun Vadisi'nde bulunan heykellerde görülen Türk kemeri de önemli bir ayrıntıdır, gerekli eşyaların takılması amaçlı kayış parçalarının bu kemerlere tutturulduğu bilinirdi.[367]

En eski devirler itibariyle Türk topluluklarında savaşçıların dövme yaptırdığına dair bilgiler de mevcuttur. Hunlar Devri'nde alp, savaşçı kişilerin dövme yaptırdıkları bilinmekteydi. Savaşçıların dövme yaptırma adetinin Oğuzlarda, Kırgızlarda ve Kazaklarda da devam ettiği bilinir.[368]

---

[359] Esin, *Ötüken İllerinde MS 8.ve 9. yüzyılda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları*, s. 45.
[360] Kirilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", s. 75.
[361] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 63.
[362] Esin, *Ötüken İllerinde MS 8. ve 9. yüzyılda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları,* s. 46.
[363] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 400.
[364] Esin, *Ötüken İllerinde MS 8.ve 9.Yüzyılda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları* ,s. 46.
[365] İbni Fadlan, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, s. 30.
[366] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 224.
[367] Esin, *Ötüken İllerinde MS 8. ve 9.Yüzyılda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları,*s. 45.
[368] Diyarbekirli, *Hun Sanatı,* s. 60.

Selçuklu Devri, Türkler için pek çok konuda bir geçiş dönemini ifade etmektedir. Bu süreçte etkilenilen yeni bir kültüre alışma aşaması devam ederken kavmî yapının da güçlü biçimde korunmaya çalışılması söz konusudur. Bu yönden eski Türk gelenek ve kültürünün yoğun bir aksamaya uğramadan bu devirde de varlığını devam ettirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Eski Türklerde giyim kuşam ve kimi aksesuarların simgesel anlamlar taşıması durumu Selçuklu Devri'nde de görülmekteydi. Zira 1038'de Nişabur'a giden Tuğrul Bey'in başında keten bir sarık, üzerinde uzun etekli ve önden ilikli bir elbise, ayağında keçe çizmeleri, kolunda yayı, kemerinde ise üç oku olduğu nakledilmiştir.[369] Adına hutbe okunmasının ardından üç bin atlısı ile şehre gelen Tuğrul Bey'in yine kolunda gerilmiş bir yay ile üç ok bulunduğu görülmüştür ve bu durum bir hükümdarlık alameti olarak algılanmıştır.[370] XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyıl başlarında da Türkiye Türklerinin giyimlerinin erkek kadın farketmeksizin Orta Asya Türkleri ile neredeyse aynı olduğu, başlarında da kızıl börk bulunduğu nakledilir. [371]

Genel manada İslam öncesinde kadın ve erkek giyisilerinin birbiriyle benzer olduğu bilgisi mevcut olup bu durum İslamın kabulü ile farklı kültürlerin etkisi neticesinde değişmeye başlamıştır. Giyim kuşama ek olarak küpe takma geleneğinin hem erkeklerde hem de kadınlarda görülmesi durumu,Anadolu'ya gelindikten sonra bir süre daha varlığını devam ettirdiği görülmektedir.[372]

2.8.2. Kadın giyimi

Bozkır toplumlarında kadın ve erkeğin görevlerinin benzer olmasından kaynaklı giyimleri de benzerlik göstermekteydi. Bozkır kültürünün bir parçası olan Sarmatların âdetlerinin temelde Türk bozkır toplulukları ile aynı olduğu görülmekteydi. Sarmat kadınları aynı Sarmat erkekleri gibi giyinmekteydi.[373] Hun kadınlarının ise hayvan kürklerinden yapılmış oldukça süslü kaftanlar giyerek kürkten başlıklar taktıkları bilinmektedir.[374] Giyim ve saç şekillerinin kişinin sosyal durumu ile alakalı bir simge olması İslam öncesi Türk kadını için de geçerliydi. Çin kaynakları, Türk kadınlarının evlenecek çağa geldiklerinde saçlarını uzatıp topuz

[369] Sümer, *Oğuzlar*, s. 49.
[370] Sümer, *Oğuzlar*, s. 86.
[371] Sümer, *Oğuzlar,* s. 162.
[372] Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 211.
[373] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I,* s. 134.
[374] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s. 140.

yaptıklarını, yeşil ya da altın renkli kıyafetler giyerek sallanan takıları olan bir başlık taktıklarını nakleder.[375]

Avrupa Hunlarının kadınları da dar, vücuda oturan, yakası düğme veya kopçayla kapanan yüksek yakalı kıyafetler giyerler ve bu kıyafetleri kemerle toplarlardı, bu şekilde giyinmelerinin sebebi ise erkekler gibi ata biniyor olmalarıdır.[376] Talas civarındaki Kenkol Kurganı'nda bulunan cesetlerden kadın olanın üzerinde deri pantolon olduğu görülmüştür.[377]

Eski Türk kadınlarının giyimleri konusunda bilgileri yazılı kaynaklar dışında daha ziyade o devirden kalmış olan duvar resimlerinden, seyahatnamelerden öğrenmekteyiz.[378] Elçi raporları ve seyahatnameler gibi yazılı kaynaklar çoğunlukla hanedan üyelerine dair bilgiler barındırmaktadır. Buna göre Bizans elçisi Zemark ise Eftalit imparatoriçesinin yerlere kadar inen ipek bir kıyafeti olduğunu, başında ise sekiz köşeli uzun ve sivri bir başlığı olduğunu ifade etmiştir. Hatunun başlığı, farklı renklerde kıymetli taşlarla bezenmiş uzun, sivri ve sekiz köşeli bir başlıktı. Bu başlığın, bir süre sonra Müslüman toplumlar ve Orta Çağ Avrupası'ndaki kadınlar tarafından kullanılan başlık olduğu muhtemeldir.[379] Resim ve heykeller ise ait olduğu dönemin giyim tarzı hakkında aracısız fikir veren materyallerdendir. Turfan'da bulunan Uygur resimlerinde Türklerin o dönemde de üç etekli entari giydikleri dikkat çekmektedir.[380] Kırgız kadınları ise yün ve ipekten kıyafetler giyerlerdi.[381] Bu konuyla ilgili önemli diğer bir bilgi ise Hazar prensesinin Bizans İmparatoru V. Konstantin ile evlenmesi sırasında Türk prensesin çeyizinde gelen elbisenin daha sonraki dönemlerde erkeklerin tören kıyafeti haline gelmiş olduğudur.[382]

Erkeklere ait çeşitli aksesuarlar olduğu gibi Türk kadınlarının da ziynet eşyası ve başlıkları olduğu görülmektedir. Hunlar, ziynet ve süs eşyalarına düşkünlerdi, süs eşyası olarak: tac, gerdanlık, kolye, küpe gibi, bilezik, yüzük gibi aksesuarlar kullanırlardı.[383] Bele bilbağı denen zarif kemerler; kulaklarına ise kıymetli taşlardan

[375] Kapusuzoğlu, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze", s. 517.
[376] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 194.
[377] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 94.
[378] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 39.
[379] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* s. 48.
[380] Yörükan, *İslamiyetten Önce Türk Dinleri Şamanzim*, s. 91.
[381] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 221.
[382] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 280.
[383] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları,* s. 224.

küpeler takarlardı.[384] Ayrıca Hun kadınlarının çengelli iğneleri ziynet eşyası olarak kullandıkları bilinirdi.[385] Gav-çığ kadınları da deriye sardıkları koyun kemiklerini saçlarına dolandırarak süs yaparlardı.[386] Kansu Uygur hanımları saçlarına yaptıkları yüksek topuzlar üzerine boğtak diye adlandırılan şeker külahına benzeyen hotozlardan takarlardı.[387] Çinli seyyahlardan Wang Yen-t'e'nin 981 yılında Turfan ve Beşbalıg'a yaptığı seyahat esnasında gördüğü Uygur kadınlarının vernikle cilalanmış külahlar giydiklerini söylemiştir.[388] Yine Wang-yen-Te'nin aktardıklarına göre Uygur hanımları oldukça itinalı giyinir, saçları üzerine lak cilalı serpuşlar takarlardı.[389] Uygurlarda kadınların saçları çift topuz biçimindeydi, büyük altın küpeleri vardı. Önü açık ceket ile altında etekleri mevcuttu.[390] Uygurlar, kürklü ve süslü şapkalar takar; kadınlar ise hotozlu şapkalar takardı, samur deriler, beyaz keçeler, ve çiçekli kumaşları ünlüydü. Bu kumaşlar Turfan kentinin çiçekli kumaşlarıydı.[391]

2.8.3. Saç şekilleri

Eski Türk topluluklarında gerek kadınların gerekse erkeklerin saç şekillerinden hareketle toplumdaki yeri hakkında fikir yürütülebilmekteydi. Eski Türklerde 12 yaşına kadar olan kız çocuklarının saçlarının önü traş edilir arka taraf ise parçalar halinde çok sayıda örgü yapılırdı. Türk kadınlarının saçlarının kısa olduğu görülmezdi, evli kadınlar saçlarını iki örgü biçiminde örerek sarkıtır, uçlarına da iki demir parçası bağlarlardı, bu örgülerin bele kadar uzanması gerekmekteydi.[392] Hun kadınlarının saçları genellikle örgülü olup erkekler gibi kafanın tepesinde bir tutam saç bırakan kadınların varlığı da Polosmak Ukok Platosu Kurganı'ndan çıkan buluntularda görülmektedir. [393]

Türk erkeklerinin gür ve düz siyah saçları vardı, bu saçlar ya tümüyle kazıtılır ya da arkalarında örülen ya da salınmış yalnızca bir tutam saç bırakılırdı.[394] Tarihi kaynaklardan hareketle Hyung-nuların başlarının tepesinden aşağı doğru tek bir saç

[384] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 40.
[385] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 194.
[386] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 73.
[387] Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı", s. 319.
[388] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, s. 119.
[389] Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı", s. 331.
[390] Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 17.
[391]Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I,* s. 128.
[392] Radloff, *Sibirya'dan 2.2*.,s. 275.
[393] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı,* s. 140.
[394] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* s. 45.

örgüsünün indiği bilinir.[395] Eski Türk toplumlarında dış görünüme dair özelliklerin, kişinin sosyal durumunu yansıttığı gibi inançların da kişinin dış görünüşü üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Bahsi geçen saç tutamının bırakılma sebebi de Yayuci'nin; yaptığı fenalıklar nedeniyle diğer alemde kaynayan zift içerisindeki kişinin yaşarken gerçekleştirdiği iyilikler oranınca onu kafasının arkasındaki saç örgüsünden tutarak ziftten çıkarabileceği, çıkardığında da yukarıdaki dünyaya götüreceği inancıydı. [396] Köktürk Yazıtları da bu inançla paralel olacak biçimde Tanrı'nın İlteriş Kağan ile hatununu tepesinden yukarı kaldırarak Türk budununa yönetici yaptığını ifade eder.[397] Moğol ve Mançu gibi Türklere akraba olan topluluklarda da Tanrı'nın kendilerini tutup kaldıracağı inancıyla tepelerinde kimi zaman bıraktıkları bir örgü bulunmaktaydı.[398]

Farklı Türk topluluklarında saç şekillerine dair farklı durumlar da söz konusu idi. Asya Hunlarının saçları kısa iken Köktürk beyleri ve Batı Hunlarının saçlarının uzun olduğu bilinmektedir.[399] Hunlar ve diğer Türkler saçlarını kimi zaman uzun ve dökük bırakırlar bazen de örerlerdi, Kansu ve diğer Doğu Türkistan duvar resimlerinde bu tarife uyan kişilerin resmedilmiş olduğu görülür.[400] Orta Asya'da mertebeyi ya da herhangi bir boya mensubiyeti gösteren işaret saç şekliydi.[401] Yüe-banlar[402], saçlarını kirpiklerine uzanacak denli uzun bırakırlardı aynı zamanda parlak görünmesi için saçlarını kola ile yağlarlardı.[403] Köktürk Devri'nde alt sosyal tabakanın saçlarını traş ettiği bilinmektedir.[404] Çin kaynakları da Turfan şehrinde saçların başın arkasından sarkacak biçimde örgü yapılmasının gelenek haline geldiğini nakletmiştir.[405] Türklerde saç kavramının önemi renkli şeritlerle örülmüş saç tasvirlerinden, mateme girenlerin saçlarını kesmek ya da dağıtmak mecburiyetinde olmasından, mezarlarda

[395] Roux, *Türklerin Tarihi,* s. 56.
[396] Radloff, *Sibirya'dan 2.1.*, s. 15.
[397] Ögel, *Türk Mitolojisi I,* s. 280.
[398] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 38.
[399] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 76.
[400] Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı", s. 319.
[401] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 70.
[402] Eberhard'a göre Hun hakanının kökeninden gelirler; âdet ve gelenekleri de Gav-çanglara benzemekteydi. Sırasıyla Hun ve Çin saldırılarına uğradılar. (Bkz. Wilhelm Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 89.)
[403] Edebhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 88.
[404] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 54.
[405] Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 147.

saç örgülerinin bulunmasından ve düşmanın kafa derisinin soyulmasından anlaşılmaktadır.[406]

Altay Dağlarında bulunan heykellerin tepeden toplanmış topuz biçiminde saçları bulunurken Tuva eyaletindeki heykellerin saçlarının bir yiv ile ortadan ayrılıp arkadan örüldüğü görülmüştür.[407] Uygur erkekleri duvar resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla sakalsızdı, siyah ya da kırmızı keçeden başlıkları olup bunlar çene altından şeritlerle bağlanırdı.[408] Bezeklik resimlerinde saç örgülerinin arkaya atıldığı, rütbelere göre farklı başlıklar takıldığı görülmüştür.[409] Günlük hayatın saç şekilleri üzerinde etkisine dair başka bir buluntuya göre Batı Sibirya'da Ob Nehri üstünde 960'lı yıllardan kalma bir bardak bulunduğu ve bu bardak üzerinde Hazar destanından motiflerin işlendiği fark edilmiştir, buna göre iki atlının betimlendiği süslemede savaşçılardan birinin saçı kurdele ile bağlanmış; diğerinin ise örülmüş olduğu görülmüştür.[410]

İslamın henüz Türklerce kabul edilmediği dönemlerin bir diğer dikkat çeken özelliği erkeklerin genel manada uzun ve örgülü saçlara sahip olmasıdır, bu duruma Anadolu Selçuklu Dönemi'nde dahi rastlandığı belirtilir.[411] Oğuzlar, diğer Türk toplulukları gibi saçlarını kesmiyorlardı, XI. Yüzyılda Ermeniler, Oğuzlarla karşılaştıklarında saçlarının uzunluğu ve yayları çok dikkatlerini çekmiştir.[412]

Türklerde sakal ve bıyık bırakılmasının karakteristik nitelikler taşıdığı görülmektedir. Köktürk Devri'ne ait heykellerin çok büyük bölümünde bıyık olduğu görülmektedir.[413] Türklerde bıyığın en belirgin özelliklerinden biri olduğu; sakalın ise İslamiyetin sonrasında yaygınlaşmaya başladığı bilinmektedir.[414] Erkeklerin sakal bırakması İslam'ın etkisiyle ortaya çıkmış bir durumdur, daha öncesinde ise yalnızca bıyık bırakıldığı bilinmektedir.[415]

---

[406] Jean Paul Roux, *Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı : Türk Kültürü El Kitabı,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 86.
[407] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 158.
[408] Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 17.
[409] Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 19.
[410] Brook, *Hazar Yahudileri*, s. 158.
[411] Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 210.
[412] Sümer, *Oğuzlar*, s. 48.
[413] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 158.
[414] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I,* s. 454.
[415] Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 211.

2.9. İslam Öncesi Türklerde Yemek Kültürü

Hipokrat, Türk topluluklarının kişilik bakımından birbiriyle benzerliğini mutfağın her Türk toplumunda aynı olmasına bağlamıştır.[416] Eski Türk topluluklarında hayvanlardan elde edilen süt ve etten mamul yiyecek ve içeceklerin sıklıkla tercih edildiği bilinmektedir. Türk toplulukları için süt, yaşamın ana maddelerinden biridir ve buna bağlı olarak günlük hayatta sütle ilgili kavramların oldukça fazla sayıda olduğu görülmüştür.[417] Kımızın elde edilmesi için kısraktan sağılan süt, kımız tulumlarına boşaltılmış sütün içine az miktarda kımız konularak süt mayalanır ve iki üç hafta sonra içilecek durumda olurdu.[418] Temel gıda maddelerinden bir diğeri yoğurt idi pişmiş süt içerisine bir miktar yoğurt konulmasıyla elde edilmiştir.[419] İskitler diğer Türk kavimleri gibi kımız içer, sütten kurut yaparlardı.[420] Yunan tarihçi Hipokrat'ın İskitlerce yapılan yoğurt ve yoğurda benzer yiyeceklerden sıklıkla bahsettiği bilinmektedir.[421] İskitlerin yağı sütten değil yoğurttan çıkardığı da Orta Asya ve Moğolistan'da seyahat etmiş seyyahlar tarafından nakledilmiştir.[422] Yine yemek hazırlama yöntemleri ile ilgili İskitlerin ülkesinde odun kıtlığı yaşandığından etleri hayvanın kemiklerini ateşe vererek pişirdikleri bilinmektedir.[423]

Hunlar, Çin kaynaklarına göre et ihtiyaçlarını sahip oldukları sürülerden karşılar ve onların sütünden yaptıkları içkileri de içerlerdi.[424] Buna ek olarak avladıkları hayvanlar ve balıklar da Hunların yiyeceklerinin temelini oluşturmaktaydı.[425] At eti Türklerde yiyecek olarak baş sırayı alırdı, koyun eti ise daha çok halkın yiyeceği bir gıda olarak görülmüştür.[426] Türkler için kışlık erzak yalnızca sürülerden sağlanmıyor, etler av yoluyla da elde edilmeye çalışılıyordu.[427] Türklerin çok miktarda et ürettikleri, bunları da uzun vadede tüketebilmek için et konservesi yaptıkları bilinirdi, Çin'e de bu konservelerden ihraç ederlerdi.[428] Bu durum Hunlara seferler esnasında beslenme açısından kolaylık sağlamış, büyük sürüleri beraberlerinde

[416] Sağır, a.g.m., s. 44.
[417] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV,* s. 3.
[418] Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 20.
[419] Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 35.
[420] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* s. 34.
[421] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV,* s. 19.
[422] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, s. 20.
[423] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 259.
[424] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 82.
[425] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 224.
[426] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I,* s. 51.
[427] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II,* s. 17.
[428] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 77.

götürmek durumunda kalmamışlardır.[429] Bozkır hayatının hayvancılığa dayanması neticesinde bu beslenme anlayışı doğal sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.[430]

Hunların beslenme biçimi Çinlilerin de dikkatini çekmiştir. Mo'tu'nun ölümünün ardından Hun Ch'an'yü'sünün Han mallarına düşkün olduğunu gören Yüeh; Hyung-nuların nüfusunun Çin'e oranla çok az olmasına rağmen güçlü olmalarının sebebini giyecek ve yiyeceklerlerinin farklı olmasına bağlamıştır. Aynı zamanda Çin ülkesinin giyimine özenmenin Hunların yaşam tarzı için uygun olmadığını da ifade etmiştir. Hunların içtikleri süt ve kımızın Çin'den satın alınan tüm yiyeceklerden lezzetli olduğunu Ch'an'yü'ye söylediği bilinmektedir.[431] Chung-hang Yüeh, Hunların damak tadına uygun olmadığı için Çin yemeklerini yemeyerek attıklarını da ifade etmiştir.[432]

Eski Türklerde yiyeceğin yanında içecek olarak tüketilen, meyve ya da süt ürünlerinden yapılmış içkilerin de mevcut olduğunu kaynaklar doğrulamaktadır. Vusun prensi Kuen-mo ile evlenen Çinli prenses Çin yıllıklarında geçen şiirinde et yeyip süt içtiğinden bahsetmektedir.[433] Bizans elçisi Zemark'a kımız veya kısrak sütü olduğu bariz olan üzümden imal edilmiş bir şarap sunulduğu Çin kaynaklarında geçmektedir.[434] Budist rahip Hiuan-tsang'ın anlattığına göre ise Türk Kağanı elçilerden oturmalarını isteyip ardından onlara şarap ikram etmiş, bir süre sonra ise haşlanmış dana ve koyun etleri büyük parçalar halinde getirilerek davetlilerin önüne yığılmıştır.[435] Çin elçisi Kao Chü-huei, Uygurların üzümden mamül şarap içtiklerini, bu içki haricinde farklı renklerde ve lezzetli içkilerinin de bulunduğunu söylemiştir.[436] Uygurlar meyvecilik ve şarapçılık konusunda da çok iyiydiler.[437]

Türkler farklı sebzeleri bildikleri halde ana yiyecekleri ete dayanırdı bu sebeple sebzeden hoşlanmazlardı.[438] Hunlar yemek pişirme amacıyla heryerde ateş yakmazlardı, atın terkisine yerleştirdikleri etle, bitki kökleriyle ve otlarla beslendikleri de olurdu.[439] Marcellinus, Hunların zor hayat şartlarına oldukça

[429] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları,* s. 70.
[430] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 64.
[431] *Han Hanedanlığı Tarihi Hyung-nu Monografisi,* s. 16.
[432] Groot, *Hunlar ve Türkistan,* s. 106.
[433] Radloff, *Sibirya'dan I.I.,* s. 126.
[434] Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 301.
[435] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 141.
[436] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* s. 339.
[437] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 100.
[438] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 225.
[439] Gumilev, *Hunlar*, s. 263.

dayanıklı olduğunu, lezzetli yemeklere ve ateşe ihtiyaç duymadan eti bacakları ile atın sırtı arasına koyup ısıtarak yediklerini ifade etmiştir.[440] Atın terkisine yerleştirdikleri bu etler ise attan inmeden beslenebilmelerini sağlardı, eğerin iki tarafına yerleştirdikleri etleri tüketirlerdi.[441] Rudenko ise atın eğeri altına konulan etin yenmek için değil yaraların tedavisi için kullanıldığını öne sürmüştür.[442] Cyegularda da tüm kabileler et yer ve kımız içerlerdi yalnızca hükümdara farklı olarak çörek de verilirdi.[443] Attila'nın sofrası ile ilgili nakledilenlere göre de baş yemek et idi.[444] Uygurların başkenti Turfan'ı 983-985 yıllarında ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te, Uygurlarda zenginlerin at eti; fakirlerin ise koyun eti yediğini bildirmiştir, yani koyun etinin Türkler için çok lezzetli bir yiyecek sayılmadığı anlaşılmaktadır.[445] Hem Arap hem de Çinli gözlemciler, Uygurlarda yalnızca zenginlerin ekmek yediğini bildirmişlerdir.[446]

Göçebe yaşam tarzına sahip Türk Oğuz topluluklarında ise attan ziyade koyun eti revaçta idi. Bu etten yapılan yemek için 'şişlik' kelimesi kullanılırdı.[447] Bahsi geçen yemek muhtemelen günümüzde Orta Asya Türkleri arasında yapılan şaşlıktır. Yine ufak çapta savaşlar ve mücadeleler için yağın önemli bir ganimet olduğu Türk mitolojisindeki kahramanların halklarına yağdan tepe yaptırma vaatlerinden anlaşılmaktadır.[448]

İbni Fadlan, İtil Bulgarlarını ziyaret ettiğinde hükümdarın önüne getirilen etten birkaç parça kesip yemesinin ardından bu etlerden misafirlere ikram ettiğinden ve sonrasında misafirlerin önüne de sofra geldiğinden bahsetmiştir.[449] Bulgarlar, Fadlan'ın anlattığına göre balık yağı kullanırlardı. Arpa etle beraber pişirildiğinde kız çocukların arpayı; erkek çocukların ise eti yediğini nakletmiştir.[450] Kimekler, keçi koyun gibi hayvanların etini yerlerdi ancak dişi hayvanları kesmezlerdi. Aynı zamanda nohut, bakla gibi yiyeceklerle de beslenirlerdi.[451] Selçuk Çağı'nın

[440] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 225.
[441] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 130.
[442] Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 157.
[443] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 69.
[444] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 224.
[445] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 243.
[446] Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 101.
[447] Sümer, *Oğuzlar*, s. 392.
[448] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV,* s. 17.
[449] İbni Fadlan, a.g.e., s. 22.
[450] İbni Fadlan, a.g.e., s. 29.
[451] İbni Fadlan, a.g.e., s. 65.

başlangıcında taze peynirin karşılığı udıtma, udhıtma (uyutma) biçiminde geçmektedir.[452] Bıslak kelimesinin ise peynir kavramını karşılayan en eski sözcük olarak düşünülmektedir.[453] Sık kullanılan süt ürünlerinden biri olan ağuz ise koyun ve benzer hayvanların doğurduğunda ilk sütünden yapılan yoğurt olarak bilinir.[454] Eski Türklerde kurut diye adlandırılan yiyeceğin tüm ordunun aylarca yiyecek ihtiyacını karşılamasına imkan verdiği bilinir, Anadolu'da ise bu isim çökelek kurusu veya yağı alınmış yoğurda verilmiştir.[455]

Eski Türklerin eti pişirip pişirmediği konusunda da farklı görüşler vardır. Mücmel'üt Tevarih'te geçen bir rivayete göre çıkan büyük bir yangın sonrasında av hayvanlarının pişmiş etinin daha lezzetli olduğu farkedilmiş ve Türkler yemeklerini bundan sonra pişirip tüketmeye başlamışlardır.[456] Mesûdi, Türkler arasında çöllerde ve kırlarda yaşayanların yalnızca avcılık yaptıklarından, avın bulunmadığı zamanlarda ise Türklerin hayvanlarının kanını bir kaba akıtarak bunu pişirip yediklerinden bahseder.[457]

Türklerin yalnızca göçebe bir toplum olup tarımsal faaliyetlerde bulunmadıkları iddialarının aksine bazı tarım ürünlerinin üretildiğine dair bilgiler de mevcuttur. Türkler, baklagilleri tanırdı, acı baklanın Çinliler tarafından Türklerden alınmış olması ihtimali yüksektir.[458] Çin kaynaklarında Hun buğdayı ve Hun fasülyesi tabirleri geçmektedir.[459] Arkeolojik kazılar da bu durumu destekler biçimde üç bin yıldan beri Altay ve Sayan dağlarında tahıl tarımının yapıldığını ortaya koymuştur.[460] Çin kaynaklarında Ding-linglerle beraber yaşayan Cye-guların (Kırgızlar) darı ve buğday ekimi ile uğraştıkları nakledilir.[461] İklimleri soğuk olan bu topluluğun; darı, arpa, buğday, yulaf ekip bunlar ezerek un ve şarap yaptığı; sebze ve meyvelerinin ise bulunmadığı ifade edilir.[462] Kansu civarında yaşayan To-balarda buğday, fasülye, soğan, sarımsak, darı ve sebze çeşitleri bulunurdu.[463] Arkeologların Uygur

[452] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 31.
[453] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 30.
[454] Abu Hayyân, *Kitab Al-İdrak Li Lisan Al-Atrak*, (Çev: Ahmet Caferoğlu), Evkaf Matbaası, İstanbul 1931, s. 2.
[455] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 32.
[456] Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, s. 99.
[457] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 57.
[458] Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", s. 27.
[459] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 76.
[460] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 56.
[461] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 67.
[462] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* s. 68.
[463] Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", s. 129.

şehirlerinde yaptıkları çalışmalar da yaygın biçimde ziraat yapıldığına dair buluntulara ulaşılmasını sağlamıştır.[464] Hıtaylarda seyahat eden Çin kökenli seyyahların karpuzlara rastladığı ve sonrasında karpuz tarımının Hıtaylara Uygurlardan geldiği ve buradan da Çin'e geçtiği ifade edilmiştir.[465]

Tahıldan yapılmış ekmek türü gıdalar da Türklerin beslenme anlayışında mühim bir yer tutmaktadır. Destanlarda ekmek dışında gömeç kelimesi geçer, bu da küle gömülerek yapılan çörek ya da ekmeğe verilen addır.[466] Eski Türkçede ekmek sözcüğünün etmek biçiminde ifade edildiği bazı bölgelerde ise ötmek şeklinde söylendiği bilinmekteydi.[467] Yufka ekmeğin de eski dönemler itibariyle var olduğunu gösteren deyişler bulunmaktadır, 'ötmek türmeklendi' yani ekmek dürüm yapıldı deyişi bu durumun göstergesi niteliğindedir.[468] Buğday unundan yapılmış ekmek, Eski Türkler tarafından daha çok sevilirdi.[469] İbn Muhenna[470], tamdır sözcüğünün ekmek pişirilen ocak manasında olduğunu belirtmiştir. Selçuklu Devri başlarında tamdur- yakmak anlamına gelirdi. Bu sözcükler Türkçe tamu kelimesinden türemiştir.[471] Anadolu'da gömeç denilen yiyeceğin iki türü olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi büyük şölen gömeçleri; diğeri ise külde pişen ufak boyutlu ekmekler olup bu ekmeklerin kökeninin Orta Asya olduğu düşünülmüştür.[472] Günümüzde Güney Anadolu'da Yörük topluluklarının kömbe olarak adlandırdıkları yiyecektir.

Şirazlı Ebu İshak-ı Hallac'ın Divan-ı et'ime'sinde Türklere ait olduğunu belirttiği yemekler olarak: tutmaç, gömeç, güllaç, çörek, buğra, kıyma, umaç katık, cağır, kavud ayrıca börek, mantı ve bilinen bir içecek olan boza geçer.[473] Şecere-i Terakkime'de Buğra Han ve savaşçılarının akına gittiği esnada Buğra Han'ın hamurdan yapılmış bir yemek istediği anlatılır. Aşçılar bu isteğe uygun bir takım yemekler yaptığı halde Han'ın istediği yemeği kendisinin hazırlayıp pişirdiği

[464] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 222.
[465] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 366.
[466] Sümer, *Oğuzlar*, s. 392.
[467] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 36.
[468] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 37.
[469] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 41.
[470] Hille şehrinde dünyaya geldiği bilinmektedir. Öğrenim durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır. İlhanlı Devletinde resmî görevlerde bulunduğu düşünülür. Sözlük türünde çalışmalar yapmış bir alimdir. Türkçe üzerine yazılmış ilk eserlerden birini yazmış olmasıyla önemlidir. (Bkz. Mustafa Erkan, İbn Muhenna, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 20, İstanbul 1999, s. 218-219.)
[471] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 47.
[472] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 51.
[473] Sümer, *Oğuzlar,* s. 393.

anlatılır.[474] Bu nedenle Buğra adlı yemeğin ise Buğra Han tarafından yapıldığı söylenir.[475]

[474] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 243.
[475] Sümer, *Oğuzlar,* s. 393.

3. İDARİ VE ASKERİ HAYATA DAİR SOSYAL GELENEK VE UYGULAMALAR

Türk kökenli olduğu düşünülen toplulukların günlük hayat gereksinimleri gereği savaşçı bir yapıya sahip olmaları pek çok inanış ve geleneği de bu yaşam tarzına uygun biçimde geliştirmelerini beraberinde getirmiştir. Her bireyin birer savaşçı olduğu bu toplumlarda mücadeleler esnasında uygulanan gelenekler haricinde mevcut savaşçı toplum yapısının etkisiyle ortaya çıkan ve günlük yaşamın bir parçası haline gelmiş geleneklerin mevcut olduğu da bilinmektedir. Bahsi geçen dönemde geçim kaynaklarının önemli bir kısmını teşkil eden avcılığın savaşlara hazırlık süresince bir nevi talim aşamasını oluşturması, çocuk oyunlarının temellerinde de savaşçılık ve avcılığa dair ritüellerin bulunması, savaşçılığın Türkler için yalnızca şiddet ve mücadele değil sosyal yaşamın bir parçası olduğunu da göstermektedir.

3.1. Türk Toplumunda Savaşçılığa Ilişkin Sosyal Gelenekler

Türk kökenli topluluklarda savaşçılık ve mücadelenin günlük yaşamın bir parçası olması yönüyle savaşçılığa ilişkin uygulamaların da sosyal geleneklere dahil olması oldukça doğaldır. En eski bilgilerden hareketle bu geleneklerden bahsedilmesi gerekirse Hipokrat, Amazon diye adlandırdığı Sarmat kadınlarının ata binip ok atıp düşmanla savaştığını, sol göğüslerini keserek tüm gücü sağ omuzda toplamayı amaçladıklarını ifade eder.[476]

Yine bozkır toplumlarının bir parçası olan İskit savaşçılarının düşmanlarının derilerini yüzerek bunları atlarının dizginine astıkları; düşmanın sağ el derisini ise yüzerek ok sadağına kapak yaptıkları Heredot tarafından nakledilmiştir.[477] İskitlerin, öldürdükleri ilk kişinin kanını bir kupaya doldurarak bir kısmını içtikleri de Heredot tarafından anlatılır. Kafa kemiğinin içini altın, dışını da sığır derisi ile kaplayan İskitler, bunu kemerlerinde taşır ve gerektiğinde içki kadehi olarak kullanırlardı.[478] Kafa, kimi zaman düşman, kimi zaman da aile tarafından saklanarak varlığını sürdürür ve kimi zaman da ona tapınıldığı düşünülürdü.[479] Alanların da İskitler gibi düşmanlarının kafa derisini yüzerek kurbanların kafa derisi ve saçlarıyla atlarına süs

[476]Muhabbet Mıkayılov, *Kafkaslarda Atlı-Bozkır Kavimleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, s. 31.
[477] Heredot, *Heredot Tarihi,* s. 261.
[478] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I,* s. 140.
[479] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 129.

yaptıkları bilinirdi.[480] Bunun gerekçeleri konusunda farklı değerlendirmeler ileri sürülebilir. Roux'a göre; düşmanın kafa derisini yüzme geleneği galip gelen düşmanın gücüne sahip olma isteğiyle yapılan bir uygulamadır.[481] Kişinin kansız infaz edilmesiyle kafa derisinin yüzülmesi tamamen birbirinden farklı yöntemler olmakla beraber aynı amaç doğrultusunda gerçekleştirilen geleneklerdir.[482]

Oldukça vahşi olduğu söylenebilecek bu âdetlerin sosyal birer gelenek olarak değerlendirilmesi bahsi geçen dönem insanının, hayatını düşmanla mücadele üzerine kurmuş olması ve gerçekleştirdiği bu eylemlerle düşmanlarına meydan okuma ve düşman toplum üzerinde ses getirmeyi amaçlamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Proto Türklerden kabul edilen Taştık kültürüne ait savaşları tasvir eden levhalarda da galip gelenlerin saçı uzun, mağlup olanların ise kel resmedilmesi dikkat çekmektedir. Kagnılı boyları da verdikleri mücadele neticesinde yendikleri düşmanın saçını keserlerdi.[483] Bu bilgilerden hareketle düşmanın saçını kesmek, kafa derisini yüzmek ya da kafatasını ele geçirmek o düşman üzerinde hâkimiyetin sağlandığının ilan edilmesine dair bir emare olarak görülebilir.

Türk devletlerinden biri olan Hunlarda da savaşa dair uygulamalar ile sosyal hayata dair gelenekler içiçe geçmiştir. Gündelik hayatı düzenleyen kurallar; gelenek ve töre biçiminde varlığını hissettirmekteydi. Gülensoy'un çalışmasında belirttiği üzere; Hun toplumunda insanlar birbirine saygılı davranırdı.[484] Adam öldürme amacıyla bıçağını sıyıran, kamasını çeken kişi ölüm cezasına mahkum edilmekteydi.[485] Eski Türk savaşçılarıyla beraber ailelerin de savaşa gitmesi Türk töresinin gereğiydi.[486] Savaşta hayatını kaybetmiş bir savaşçıya ait eşyalar uzak bölgelerden dahi olsa vatanına getirilir ya da ölenin kahramanlıklarının anlatıldığı bir tasvir ya da bir şiirle anılırdı.[487] Savaş esnasında hayatını kaybeden arkadaşının cesedini taşıyan kişi onun varisi sayılır ve mallarına sahip olurdu.[488] Bu uygulamanın amacı düşman tarafında Hun cesedi bırakılmamaya çalışılmasıdır.[489] Aynı zamanda Hun Kağanı savaş sırasında düşmanını öldüren ya da esir alan savaşçıyı şarapla ödüllendirir ve esir

[480] Gülensoy, a.g.e., s. 159.
[481] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 128.
[482] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.133.
[483] Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş,* s. 20.
[484] Gülensoy, a.g.e., s. 102.
[485] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 84.
[486] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 58.
[487] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 93.
[488] Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 42
[489] Taşağıl, *Bozkirin Kağanlıkları*, s. 71.

aldığı insanları savaşçıya hediye ederdi. Bu nedenle savaşçılar olabildiğince fazla canlı insan yakalamaya çalışırlardı.[490]

Benzer biçimde savaşa hazırlık safhasında ve sorasında da da bir takım geleneksel ritüeller icra edilmekteydi. Örneğin kurban sunmak Türk toplulukları için oldukça önemliydi. Savaşa gidilirken dahi kurban sunma eyleminin gerçekleştiği tarihî kayıtlarla ortaya konmaktadır. Hunların düşman bir ülkeye savaşmaya giderken kendi günahkâr atalarının ruhları için ortaya bir kefaret kurbanı getirdiği ve onu bin okla oklayarak kurban ettikleri bilinirdi. Hunların ve Kitanların, savaşın sona ermesinin ardından düşmanlardan birini getirip kurban etmeleri ise şükran kurbanı olarak bilinmekteydi.[491] Şamanist Uygurların savaşmaya giderken ordunun en önüne sırtında altın çıngırak kızıl bir kadife olan bir at getirdikleri dönemle ilgili bahsi geçen bilgiler arasındadır.[492]

Mücadeleler esnasında güçlü ve yırtıcı hayvanların gücüne sahip olmaya çalışmak da savaşçılık geleneklerinden biriydi. Milattan önceki devirlerde Türk kökenli alplerin bir akına ya da savaşa giderken aslan, kaplan gibi yırtıcı hayvanların postuna büründükleri ifade edilmekteydi.[493] Şamanlarda görüldüğü bilinen başa uzun tüyler takma adeti Türk süvarilerinde de görülmekteydi, bunun sebebi insan ve hayvanlar arasında ittifak kurularak kuşların vasfına sahip olunduğuna inanılmasıdır.[494] Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda başa tüy takmanın Türklere has bir gelenek olduğunu ifade etmiştir; çift atmaca kanadı takmak ise öne ve arkaya ok atmanın bir göstergesi olarak bilinirdi.[495]

Türk ordusunun askeri nitelikleri ve yetenekleri, toplumda çocukluktan beri uygulanan geleneksel ritüellerin, oyunların ve sosyal hayat kurallarının doğal bir sonucu olarak vücuda gelmekteydi. Örneğin 10. yüzyıl müelliflerinden İbni Fadlan, Türklerin tüm milletler içerisinde en iyi ok atan millet olduğunu ifade etmiştir.[496] Yine aynı dönemlerde yaşamış olan Mesûdi, Türklerin önüne ok atabildiği gibi arkasına da aynı derecede başarılı biçimde ok attıklarını belirtmiştir.[497] Mesûdi, Tokuz Oğuz kağanına "yırtıcılar ve atlılar hükümdarı" adının verildiğini ifade ederek

[490] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 89.
[491] Gumilev, *Hunlar*, s. 49.
[492] Gülensoy, a.g.e., s. 259.
[493] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş,* s. 126.
[494] Roux, "Türk Göçebe Hayatının Dini Bakımdan Anlamı", s. 80
[495] Roux, "Türk Göçebe Hayatının Dini Bakımdan Anlamı", s. 80.
[496] İbni Fadlan, a.g.e., s. 73.
[497] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 53.

dünyadaki tüm hükümdarlar içinde bu kağanın savaşçılarından daha yiğit ve kan dökmeye istekli adamları olan ve bu kadar ata sahip olan kimsenin olmadığını da eklemiştir.[498] İbni Fadlan Türklerde ordu komutanlarının yeri geldiğinde hükümdardan daha yetkili olduğunu ifade ederek Türklerde ordunun önemini de vurgulamıştır.[499]

3.1.1. Türklerin savaşçılık özelliğini destekleyen etmenler

Savaşçılık ve mücadelenin günlük yaşamın bir parçası olduğu eski Türk topluluklarında, hayatın normal seyir içinde devam etmesi sürecinde bir takım alışkanlıkların Türklerin bu özelliklerine olumlu anlamda etkide bulunduğu görülmektedir. Savaşçılığa dair kimi geleneklerin günlük yaşamla iç içe geçtiği bilinir. Bu özellikler onları tanımlayıcı bir nitelik kazanmış zaman zaman başka toplumlar tarafından da örnek alınarak taklit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle askeri teçhizatlar ile savaşcılara dair insani nitelikler geleneksel hayatın doğal bir sonucu idi.

Genel olarak Türklerde kadın ve erkek tüm fertler sürekli savaşçı sayıldıklarından askerliğin toplum içinde ayırıcı bir vasfı olduğu söylenemezdi.[500] Çin'in kuzey-kuzeybatı sahasında yaşamış ve Türklükleri konusunda çeşitli iddialar bulunan Choularda[501] (M.Ö. 1050-247) alplik kurumuna dair verilen bilgilerde eyalet yöneticileri ile rütbesi yüksek savaşçıların başarılı okçular arasından seçildiği, hakanın da en usta okçu olarak attığı oklar ile dört yöndeki kötü ruhları kovduğuna inanılırdı.[502] Bu bilgiden hareketle Türk hakanlarının da halkla beraber savaşçılık hususunda başarı göstermesi gerekmekteydi.

---

[498] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 45.
[499] İbni Fadlan, a.g.e., s. 16.
[500] Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* s. 94.
[501] Çinli tarihçilerden Chou Dönemi üzerinde araştırmalar yapmış olan Ch'in Chung Mien, bu hanedanın dini, kullandığı yazı ve temasta bulunduğu kavimlerden yola çıkarak Türk olduğunu iddia etmiştir. (Bkz. Özkan İzgi, Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çinliler, s.685.) Kuzey Çin'e tarih boyunca güçlü kabile akınları gerçekleşmiştir. Chou kabileleri de batıdan Çin'in kuzeyine akın ettiğinde Ti ve Jung kabileleri ile Hun Türkleriyle karışmışlardır.(Bkz. Muhadere N. Özerdim, "Choular Ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini",Belleten,Cilt,XXVII, S.105,1963,s.1) Türklükleri hususunda önemli deliller olan Ti ve Jung kabilelerinin de dahil olduğu Choular göçebe bir geleneğe sahip olup MÖ 1100 yılarında yönetici kesimin de Türk olduğu askeri bir devlet kurmuşlardır. Chou kültürü Shang kültürü ile karışarak Çin uygarlığının meydana çıkışında etkili olmuştur. (Bkz. Muhadere N. Özerdim, "Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen "Gök Dini", s.5) Choular, Shang sülalesi devrinde de Türkler ve Tibetlilerden meydana gelen ufak bir devlete sahip idiler. Shang ile Chou hükümdar aileleri arasında evlilikler de meydana gelmiştir. (Bkz. Eberhard, Çin Tarihi, s.33)
[502] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş,* s. 122.

Hunlarda kişilerin rütbelerini ya da mevkilerini gösteren herhangi bir işaret bulunmazdı.[503] Eski Türkler savaşlar devam ettiği sürece tüm ömrünü savaş meydanlarında geçirmekteydi. To'palar Devri'ne ait olduğu düşünülen ve savaşların yoğun olduğu bir devri anlatan şiirde çocukluğunda savaşmak üzere evinden ayrılıp 80 yaşlarında evine ve köyüne dönebilen birinin evinden ve ailesinden kimsenin kalmadığını anlatan şiir[504], eski Türklerin ömrünü savaşta geçirdiklerini örnekler niteliktedir. Türklerin savaşçılık hususundaki teşkilatlanma ve becerilerinin de düşman topluluklar tarafından örnek alındığı görülmektedir. Çinlilerin; Hu'lara karşı sınır setlerini inşa ettikleri dönemde, Chao Wu-ling Wang, kendi adetlerinden vazgeçerek Hu'ları örnek alacak biçimde giyinmiş, askerlerini süvari ve okçu olarak yetiştirerek Hu'lara karşı galibiyet kazanmıştır.[505]

Fiziksel kabiliyetleri yanında Türklerde savaş meydanlarında başarıyı getiren diğer bir unsur da askeri teçhizatı hem imal etme hem de kullanma konusundaki yaratıcılık ve üretkenliktir. Hun savaşçılarının gücü, yay çekerkenki ustalık ve yetenekleriyle ölçülürdü.[506] Çin tarih kayıtları da Hunların atlı oymaklardan meydana gelen ve okçuluk konusunda uzman olan bir toplum olduğunu belirtir.[507] Türklerin savaş aletlerini kullanmadaki maharetlerinin de dönem kaynakları tarafından kaydedildiği bilinmektedir. Buna göre oku 700 metre mesafeye atabilenler Türklerdir.[508] Ok[509], eski Türklerin savaş gereçleri arasında ilk sıradadır. Bu oklar zehirli ya da ıslıklı olabilmekteydi.[510] Islıklı oklar düşmanı psikolojik yönden olumsuz etki etkileyen aynı zamanda ses çıkarması sayesinde uçuş yönünün de gözlemlenmesini sağlayan bir yapıda idi.[511] Avrupa Hunlarının sivri kemikten yaptıkları ok uçları da oldukça öldürücü olup çok uzak mesafelere ulaşabilmekteydi.[512] Bozkır topluluklarının çeşitli ok uçları kullandıkları bilinmektedir. Zehirli oklar İskitler itibariyle yılan zehrine ok uçlarının bulanması ile elde edilmeye başlanmıştır. Kanca uçlu okların saplandığı

[503] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 359.
[504] Muhaddere Özerdim, "MS IV. ve V. Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", s. 64.
[505] *Han Hanedanı Tarihi Hiung Nu Monografisi*, s. 4.
[506] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 153.
[507] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I,* s. 168
[508] Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl,* s. 113.
[509]Ok, daha eski devirlerde savaşçı gücü belirlemek için de kullanılmıştır. İskit hükümdarı Arientes, vatandaşların sayımını bakır bir kazana attıkları ok uçları ile gerçekleştirmiştir. (Bkz. Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç Gereç ve Taktiği", s. 58.)
[510] Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç Gereç ve Taktiği", s. 49.
[511] Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç Gereç ve Taktiği", s. 58.
[512] Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 89.

vücuttan çıkarılması da çok büyük tahribata sebep olmuştur. Kaşgarlı Mahmut bu iki ok tipinden de Dîvanû Lugâti't-Türk'te bahsetmiştir.[513]

Silahlar, her durumda önem arz ederdi ve kimi zaman bu malzemelerin de miras bırakıldığına dair bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Gülensoy'un ileri sürdüğüne göre Hunların yaylarını babadan oğula miras bırakması ve bu silahların 5, 6 nesil sonraki torunlara kalması biçiminde gerçekleşirdi. [514] Yaylar genelde kayın ağacından yapılmakta olup kirişleri sığır sinirinden mamul idi.[515] Türklerin, Altay bölgesinde demirin yoğun kullanıldığı bir alanda olmaları da savaşçılıklarını kuvvetlendiren etkenlerdendir.[516] Hunlar, ok ve yayı uzun menzilli savaş araçları olarak; kama ve mızrak gibi aletleri ise daha yakın mücadelelerde kullanırlardı.[517] Marcellinus, Hunlarla ilgili mücadele esnasında kama benzeri aletler kullanıp çığlıklar atarak düşmana saldırdıklarını nakletmiş, çok hızlı ve aniden hareket ettiklerinden düşman tarafından fark edilmediklerini de eklemiştir.[518] Gumilev ilk eğri kılıç ve ardından ilk düz kılıcın mucidinin de göçebeler olduğunu ifade etmiştir.[519]

Türk Bozkır topluluklarının iktisadi hayatının temelinde hayvan yetiştiriciliği yer almaktaydı. Özellikle at yetiştiriciliği hem iktisadi hem de askeri ve sosyal hayatta önemli bir değerdi. Türklerin henüz çocukken başladıkları at biniciliği eğitimleri ileride onların iyi birer süvari olmalarına imkan veriyordu. Bu nedenle Bozkır halklarının askeri faaliyetleri sosyal hayatlarındaki uygulamalardan beslenmekte ve bu pratiklerden izler taşımaktaydı. Marcellinus, Hunların kötü bir yaşam sürmesine rağmen çok güçlü atları olduğunu, hayatlarının büyük kısmını at üzerinde geçirdiklerini, günlük işlerini de at üzerinde yaptıklarını anlatmıştır.[520] Türk topluluklarının başarıya ulaşmasında ve manevra kabiliyetinin ön plana çıkmasında at önemli bir konumdaydı.[521] Avrupa Hunlarının Anadolu'dan geçtiği sırada Edessalı psikopos Efraim, onları atları üzerinde fırtına gibi uçan süvariler olarak tarif

[513] Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç Gereç ve Taktiği", s. 59.
[514] Gülensoy, a.g.e., s. 94.
[515] Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç Gereç ve Taktiği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* cilt: 0, sayı: 4, Konya 2019, s. 49.
[516] Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç Gereç ve Taktiği", s. 52.
[517] *Han Hanedanı Tarihi Hiung Nu Monografisi*, s. 1.
[518] Ali Ahmetbeyoğlu, "Roma Tarihçici Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt:18, sayı:1, İzmir 2003, s. 8.
[519] Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl,* s. 113.
[520] Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul 2003, s. 158.
[521] İlhami Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç Gereç ve Taktiği", s. 49.

etmiştir.[522] Avrupa Hunlarının savaşın başlangıcı öncesi ya da savaş esnasında yeni bir taktik ortaya konacağı vakit atları üzerinde savaş kurultayı yaptıkları bilinmektedir.[523] Câhiz[524], kendine ait risalede; postacı, muhafız gibi at üzerinde gitmeye alışkın pek çok kişinin tüm meziyetlerini birleştirmesine rağmen Türklerin at üstünde dayanma becerisini gösteremeyeceklerini[525] ifade ederek Türklerin at kullanmaktaki maharetini vurgulamıştır.

Türklerin düşmanlarına karşı uyguladıkları askeri stratejileri de geleneksel tarzdaydı ve bu, onların hayatının bir parçası hükmündeydi. Türk orduları genellikle uzaktan ve saldırıya yönelik taktiklerle düşmana saldırırdı.[526] Türklerin savaş esnasında uyguladıkları taktik üç aşamada gerçekleşirdi. Yıpratma, yanıltma ve ardından düşmanın imhası gelirdi.[527] İskitler Devri'nden itibaren önce geri çekilme sonrasında yıpratma ve düşmanın gücü tükendiğinde ise düşmanı imha etme taktiğiyle savaşılmıştır. Bu durum çoğunlukla düşmanın savaşacak gücü kalmaması ve geri dönmesi ile sonuçlanmıştır. Türklerin bu şekilde önce geri çekilip sonra düşmanı pusuya düşürerek yok etme taktiği kurt oyunu ya da Turan taktiği olarak bilinir.[528] Çin tarihçileri Hunları; aniden ortaya çıkıp sürüleri, insanları ve malları ele geçirerek düşmanın tepki göstermesine bile fırsat kalmadan geri çekilmeyi başaran yağmacılar olarak tanımlamıştır.[529] Türkler, Çinlilerin kendilerini takibi süresince direkt olarak çatışmaz, ok atışları ile düşmanı yıpratır, düşmanın karşılaştığı yorgunluk, açlık, moralsizlik gibi diğer etmenlerle onları bitkin düşürüp son darbeyi vururdu.[530] Süratle geri çekilerek düşmana kaçtığı izlenimini veren atlı birliklerin, ordunun orta ile yan kanatları tarafından vücuda getirilen çember içerisine düşman birliklerini alıp imha etmesi şeklinde gerçekleşen bu taktik, İskitler itibariyle uygulanmaya başlanmış olup Malazgirt Savaşı'nda da kullanılmıştır.[531]

---

[522] Rasonyı, *Tarihte Türklük,* s. 68.
[523] Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi, Kurultay", *Türkler Ansiklopedisi,* Yeni Türkiye Yayınları, cilt: 2, Ankara 2002, s. 1545.
[524] 8. Yüzyılda Basra'da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Arap müellifler içinde en çok eser vermiş olanlardan biridir. İslam dünyasında Türklerden bahseden en eski eser olan Türklerin Faziletleri (Fezâʾilü'l-Etrâk) adlı eserin yazarıdır. (Bkz. Ramazan Şeşen, Cahiz, TDV İslam Ansiklopedisi, 7. Cilt, İstanbul 1993, s. 24-26.)
[525] Rasonyı, *Tarihte Türklük,* s. 63.
[526] Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç Gereç ve Taktiği", s. 50.
[527] Durmuş, "Eski Türklerin Savaş Araç Gereçleri", s. 64.
[528] Durmuş, "Eski Türklerin Savaş Araç ve Gereçleri", s. 66.
[529] Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* s. 40.
[530] Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* s. 40.
[531]Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi,* Yeni Türkiye Yayınları, cilt: 1, Ankara 2002, s. 911.

3.1.2. Savaşlarda teşkilatlanmaya ilişkin gelenekler

İlkel dönemlerde milletlerarası ilişkiler ve itibar, askeri güç ile doğru orantılı idi.[532] Toplumlar, savaş meydanında düşmanı bozguna uğratıp kayıp verdirerek kendi kuvvetlerini kanıtlamış olurdu. Bozkırda yaşayan Türk toplulukları coğrafi, iktisadi ve siyasi hayatın düzenlediği yaşam tarzlarının doğal bir sonucu olarak bir takım yeteneklere ve uygulamalara sahip olmuştu. Bu uygulamalar, hayatın her alanında az veya çok oranda hissedilen bir şekilde ortaya konmaktaydı. Dolayısıyla savaşlarda uygulanan stratejiler gibi ortak hareket tarzları ve davranış biçimleri de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Kaynakların belirttiğine gore; Kao-cheler, savaş durumunda ordularını sıra biçiminde düzenlemez ve düşmana bir bütün halinde saldırırlardı, bu durum da bir bölgede sürekli ve kesintisiz olarak mücadele etmelerini önlerdi, tekrar saldırıya geçmek için geri çekilirlerdi.[533] Uygur kağanlığı kurulmadan önce Köktürklerin kuzey sınırına akınlar yapan Pusa'nın; askeri talimler yaptığı, ok atarak askerleriyle beraber ava gittiği Çin kaynaklarında nakledilmiştir.[534] Uygurları ziyaret eden elçi, erkeklerin ata binip ok atma talimleri yapmayı çok sevdiğini ifade etmiştir.[535] Nüfus olarak fazla kalabalık olmadığı bilinen Uygurların ok atma ve ata binmedeki başarılarının, eski adetlerin devamı olduğu bilinmektedir.[536] Uygurların[537] ok atma gibi eski alışkanlıklarını spor biçiminde devam ettirdikleri bilinir.[538] Uygur elçileri, 835 senesi Haziran ayında T'ai-ho prensesinin hediyeleri ile at üzerinde giderken ok atmada başarılı iki çocuk ve yedi kadını Çin sarayına getirmişlerdir.Türk kadınının ve çocuklarının okçuluk ve süvarilikteki başarıları tarihî kaynaklarda bu şekilde karşımıza çıkmaktadır.[539]

Uygur ülkesine seyahatini anlatan Tamim ibni Bahr, Uygur savaşçılarının tam teçhizatlı süvariler olduğunu ve tüm Türkler içinde en güçlü savaşçılar konumunda olduklarından bahseder.[540] Mesûdi[541], savaş hususunda Uygur Türklerinden daha

---

[532] Aınur Nogayeva, "Eski Türklerin Askeri Gelenekleri", *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi*, sayı: 81, 2017, s. 167.
[533] Radloff, *Sibirya'dan I.I.,* s. 128.
[534] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 88.
[535] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağlar I,* s. 126.
[536] Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 14.
[537] Buda inancının, Uygurları etten uzak tutup insan öldürmeyi engelleyen bir yapısı olması, Uygurların savaşçılığını köreltmiştir. (Bkz. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I,* s.98.)
[538] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 126.
[539] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Kültür ve Uygarlığı", s. 356.
[540] Sağır, a.g.m., s. 7.

maharetli bir topluluğun bulunmadığını ifade etmiştir.[542] Mesûdi'nin naklettiğine göre Dokuz Oğuzların hem at sayısı çok fazladır hem de kan dökmeye çok istekli bir topluluktur.[543] Onuncu yüzyıl müelliflerinden Istahrî[544], Türklerin diğer insanlara nazaran cesaret ve savaşçılık bakımından üstün olduklarını ifade ederek bu sayede halifenin kumandanları ve askerleri olduklarını söylemiştir. Onun düşüncesine göre Türkler, diğer milletlerin askerlerine göre hem güçlü, hem hünerli hem itaatliydi. Giyimleri oldukça gösterişli idi ve sultanlığa yaraşır tavırlara sahiplerdi.[545] Türk toplulukların bahsi geçen askeri yetenekleri bozkır yaşam tarzlarının devamı niteliğindedir.[546]

3.1.3. Türk savaşçılarının şeflerine bağlılığı

Eski Türk topluluklarının savaşçılık hususundaki başarıları, belli bir disiplin çerçevesinde hareket etmelerinden kaynaklanmaktaydı. Kimi istisna durumlar dışında savaşın etkili biçimde yönetimi için Türk savaşçıların komutanlarına sadakatle bağlı oldukları bilgisine sıklıkla rastlanmaktadır.[547] Türk göçebelerin genelinin, bir şefi kendilerine baş olarak kabul ettiklerinde zorluk çıkarmadan oldukça sıkı bir disipline boyun eğdikleri ifade edilirdi.[548] MÖ 1050-247 yılları arasında Çin topraklarında yaşayan ve Türklükleri konusunda çeşitli iddialar bulunan Choularla ilgili İzgi'nin belirttiğine göre hükümdara sadakatsizlik yapan ve ihanet edenler için cezalar mevcuttu. Hunlarda Metehan Dönemi itibariyle savaş disiplinini bozan, emirlere itaat konusunda sorun çıkaranlara ölüm cezası verilmeye başlandı.[549] Marcellinus da şefe bağlılık iddialarının aksine Avrupa Hunlarının Alanları ve Gotları yendiği sırada bir hükümdar emri altında olmayıp kabile reislerinden biri olan Balamir önderliğinde hareket ettiklerini söylemiştir.[550] Hun Türklerinde görülen şefe

---

[541] 9. Yüzyılın sonlarında Bağdat'ta doğduğu tahmin edilir. Mesûdi, aldığı eğitimle beraber bilgisini artırmak amacıyla İslam coğrafyası ve dışında seyahatler gerçekleştirmiştir. Coğrafi bilgiler, çeşitli insan toplulukları, peygamberler tarihi ve daha farklı konularla ilgilenmiştir.(Bkz. Casim Avcı, Mesûdi, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 29, Ankara 2004, s. 353-355.)
[542] Mesûdi, *Mürûc ez Zeheb,* (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 40.
[543] Mesûdi, a.g.e., s. 61.
[544] İran'ın İsahr kentinde doğmuş İslam coğrafyacılarındandır. Coğrafi bölgelerin nehirleri, dağları, geçitleri hakkında bilgiler vermiştir. Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik adlı eseri pek çok farklı dile çevrilmiştir. (Bkz. Marına Tolmacheva, İstahrî, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 23, İstanbul 2001, s. 203-205.)
[545] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 173.
[546] Nogayeva, "Eski Türklerin Askeri Gelenekleri", s. 166.
[547] Özkan İzgi, "Orta Asya'da En Eski Kültürler ve Çinliler", s.686.
[548] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 39.
[549] Gumilev, *Hunlar*, s. 93.
[550] Nemeth, "Attila ve Hunları", s. 1412.

itaat etme durumu Köktürkler için de geçerliydi. Köktürklerde isyan eden kişinin cezasının ölüm olduğunu görmekteyiz.[551]

3.1.4. Kan akıtmadan öldürmek

Türkler gündelik hayatlarında olduğu gibi savaş meydanlarında da bir takım geleneksel uygulamalara sahipti. Bunların kökeni ve nedeni konusunda farklı değerlendirmeler bulunmakta birlikte bu uygulamaların geleneksel bir nitelik kazandıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de kan akıtılması konusunda gösterilen hassasiyettir. Roux'un çalışmasında belirttiği üzere Türkler ve Moğollar için yakınlarının kanının döküldüğünü görmek büyük endişeye sebep olurdu. Kişinin kendi klanından insanın ya da hayvanın kanının akıtılarak öldürülmesi sakıncalı ve yasaktır.[552] Roux'a gore; İlkel dönemlerde kanın ilahi bir gücü olduğuna inanılmış ve bu gücün hayvanlarda ve insanlarda bulunduğu düşünülmüştür.[553]

Bu konudaki değerlendirmeler inanç uygulamaları ve "totemist" inanç kökleriyle açıklanmak istenmiştir. Kan akıtma konusunda gösterilen hassasiyetin izahı konusunda "totemist" inanç unsurlarına yapılan göndermeler açıklanmalıdır. Totemist toplumların bir takım nitelikleri olduğunu belirten Kafesoğlu'nun belirttiğine göre Totemciliğin geçerli olduğu ailelerde ana hukuku geçerlidir.[554] İlkel dönemlerde mevcut olan totem inancına göre soyun ana tarafından devam ettiği düşünülür, çocuk da yalnızca annesinin totemine varis olur, neticede manalı olan kanın kadınlarda bulunduğu düşünülürdü.[555] Bu nedenle bu manalı kanın aktığı aybaşı ve lohusalık dönemlerinde kadının tabu olması bazı sonuçları beraberinde getirmiştir, buna göre: aynı sop içindeki erkek ve kadınlar birbirine mahremdir, aynı soptan bir kadınla evlenildiği takdirde zina suçu işlenmiş sayılırdı.[556] Kimi zaman kadınların ay başı ve lohusalık durumlarında üstün kabul edilmesi de bu inanç dahilinde söz konusu olmuştur.[557]

Kan ve ruh arasındaki bağlantıya değinen Roux'a göre ise hayvanın ve insanın "tini" inanca göre kanda bulunur; şamanın, bir hanedan üyesinin ya da bir totem

[551] Taşağıl, *Göktürkler I,* s. 98.
[552] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 75.
[553] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 47.
[554] Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 14.
[555] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 245.
[556] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 246.
[557] Çobanoğlu, "Türk Mitolojisinde Al Ruhu ve Okra İlişkisi", s. 982.

hayvanının kutsal kanını akıtmak sakıncalı olarak görülmekteydi.[558] Zira Türklerde hanedana mensup bulunan biri öldürüleceği zaman kan dökmeyecek yöntemler kullanılırdı buna göre beli kırılır, boynu ip ya da yay kirişi ile sıkılır, halı ya da çuval içerisinde ezilir ya da havasız bırakılarak öldürülürdü.[559] Bunun örneklerini İslami Devirler sonrasında da görmek mümkün olmuştur. Örneğin Selçuklu tarihinde Tuğrul Bey ile kardeşi İbrahim Yınal arasındaki sorunlar neticesinde Tuğrul Bey kardeşini affetmedi ve Türk geleneklerine göre asil kimselerin kanı dökülmemesi anlayışına uyarak Yınal, yayının kirişi ile boğularak hayatına son verildi.[560] Bu durum sadece Türkler için değil tüm Altay toplumları için geçerli bir uygulama olup güçlü düşmanların kanı için de aynı durumun geçerli olması söz konusuydu.[561] Yine Cengiz tarihinde Camuha'nın Cengiz Han'dan kanının dökülmeden infaz edilmesini istemesi düşmana duyulan saygıdan ziyade ölen düşmanın gücünün canlılara aktarılacağına inanılmasından kaynaklanmaktaydı.[562]

Altay halklarında hanedan mensuplarının kanının akıtılması sakıncalı olup bu kural kimi zaman kurban edilen hayvan ile ilgili de geçerli olmuştur. Heredot'un İskitlerin kurban sunma ritüelleri ile ilgili naklettiği bilgilerin bu yönde olduğu görülmektedir.[563] Cengizhan yasalarında da bu kuralın yalnızca kurban olarak sunulan hayvanlar değil tüm hayvanlar olarak genişletildiği; kanda bulunduğuna inanılan güce saygı duyulması gerekliliğinin esas olduğu görülmüştür.[564]

3.1.5. Türk mitolojisinde savaşçılığa ilişkin gelenekler

Türk kültüründe hâkim kişilerin yönetme yetkisinin Tanrı tarafından verildiğine dair inanışlar son derece yaygındı. Kut anlayışı bu düşünceyle ilgili olup bu inançları besleyecek başka mitik inanışların da her zaman var olduğu bilinir. Örneğin kılıcın gömülmesi, İskitlerden gelen bir gelenektir. Oğuzname'de okların gömüldüğü gibi gömülen kılıcın da sivri kısmının dışarıda kalması gerekmekteydi. Avrupa Hun Hakanı Attila, toprağa gömülü altın bir kılıç bulmasını cihan hakimiyetinin Tanrı tarafından kendisine verildiğine dair bir işaret olarak algılamıştı.[565] Attila da kut inancı gereği yönetme gücünü Tanrı'dan aldığını düşünmüş ve kılıcını ilahi bir gücün

[558] Roux, *Orta Asya Tarih Ve Uygarlık*, s. 62.
[559] Gülensoy, a.g.e., s. 318.
[560] Sümer, *Oğuzlar*, s. 98.
[561] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 121.
[562] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 125.
[563] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 48.
[564] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 48.
[565] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 207.

idare ettiğine ve kendisini kozmik kuvvetlerin tüm kavimlerin üzerine çıkardığına inanmıştı.[566]

Ebul Gazi Bahadır Han'a ait Oğuzname'de, Oğuz'un bir adamından üç gümüş ok ile altından bir yayı birbirinden zıt yönlerde ve bir uçları toprağın dışında olacak biçimde gömmesini istediği anlatılır.[567] Yay ile okların toprağa gömülüp uçlarının toprağın dışında bırakılması Orta Asya mitolojisinin oldukça mühim bir motifidir.[568]

3.2. Yönetime Dair Sosyal Gelenek ve Uygulamalar

Eski Türklerde yönetime dair bir takım geleneklerin ortaya çıkışının, inançlarla ilişkili olduğu açıktır. Yönetim kapsamında ele alınan bu geleneklerin meydana gelişinde sosyal yaşamın da büyük etkisi olması teba ile yönetim kademesi arasında gerek sosyal gerekse maddi yönden büyük bir uçurum olmamasına bağlıdır.

3.2.1. Türk hükümdarlarının Tanrı'nın oğlu olması

Türk hükümdarları, inanışa göre yönetme yetkisini Gök Tanrı'dan alırlardı.[569] Bunun tarihi kökleri ve derinliği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Üstelik bu tasavvurun başka toplumlara geçişi konusunda da çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Zira, Groot'un çalışmasında belirttiği üzere Çin yönetim anlayışına göğün oğlu gibi ifadeleri kazandıranlar MÖ 1050 ile 256 yıllarında Çin'de hanedanlık kuran Türk soylu olduğu düşünülen Choulardır.[570]

Türk tasavvuru bakımından Tanrı'nın bahşettiği bu yetki, kağanların konum olarak insanoğlunun üstünde; Tanrı'nın altında bir pozisyonda olmasını sağlardı.[571] Bu anlamı unvan ve tariflerde görmek de mümkündür. Kaynakların belirttiğine göre Hunlarda, ch'an-yü ünvanı enginliğin ifadesidir ve gök gibi sonsuz olmayı sembolize ederdi.[572] Hunların devlet reisi, inanışa göre en büyük din adamı, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili aynı zamanda oğlu olarak görülürdü.[573] Mete'nin de unvanlarından birinin Tanrı'nın oğlu olduğu bilinmektedir.[574] Uygurlara kadar bütün

[566] Ercilasun, a.g.e., s. 73.
[567] Ögel, *Türk Mitolojisi I,* s. 206.
[568] Ögel, *Türk Mitolojisi I,* s. 207.
[569] Ercilasun, a.g.e., s. 63.
[570] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 38.
[571] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu,* s.100.
[572] *Han Hanedanı Tarihi Hiung-Nu Monografisi,* s. 8.
[573] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*,s. 46.
[574] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II,* s. 59.

Türk topluluklarının reisleri yahut kağanlarının, Tengri ve bunun yanında göğün oğlu ünvanlarını aldıkları bilinmektedir.[575]

Mete, MÖ 176 yılında Çin İmparatoruna yazdığı bir mektupta kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını, Gök tarafından kurulan Hun İmparatorluğunun başına getirildiğini ve askerlerinin Gök'ün yardımı ile savaştığını söylemiştir.[576] Huluku Kağan ise MÖ 91 yılında gerçekleşen Hun Çin savaşı sonrası kazandığı başarı neticesinde Çin imparatoruna yazdığı mektupta Hunların, göğün mağrur çocukları olduğunu söylemiştir.[577] MS 4. yüzyılda bir Hun devleti kuran Liu Yüan'ın yiğitliği ve cesareti karşısında yeğeni onun, Gök Tanrı tarafından Hunların yararına dünyaya geldiğini ifade etmiştir.[578]

Türk hakanlarının tümü, Tanrı'nın rahmetini dünyada temsil ettiği düşünülen bir kutsallığa haizdiler.[579] Öldüklerinde de ruhlarının Tanrı'nın yanına; yani göğe uçacağına inanılmış olup göğü bu denli değerli görmeleri neticesinde isimlerinin başına "Tengri" unvanını aldıkları görülmüştür.[580]

Türk Kağanı, tüm yeryüzünün hükümdarı ve göğün altındaki tüm ülkelerin tek yöneticisi olarak görülmekteydi, Tanrı'nın emri ile ülkeleri idare ederlerdi.[581] Türklerde görülen Gök Tanrı dinine göre Tanrı, en yüksek varlık idi. Köktürklerin bir kağanlık kurması Tanrı'nın isteği ile gerçekleşmiş ve Türk hakanı Türklere Tanrı tarafından gönderilmiştir. İnanca göre Tanrı, Türk halkı ile ilgilenir, savaşlarda onun iradesi neticesinde zafer elde edilirdi. Ölüm gibi doğum da Tanrı'nın iradesine bağlı olup verdiği canı istediği an alabilirdi.[582] Ergenekon Destanı da Türklerin özellikleri ve inandıkları Tanrı'nın bir nevi Türk tanrısı niteliğinde olduğunu şu ifadelerle destekler:

> *"İşte bunlardan birisi vardı ki, o zamana kadar yaratılmış olan hiçbir ırka, hiçbir soya benzemiyordu. Tanrı, bu ırka o vakite kadar meydana getirdiği hiçbir soyda olmayan meziyetler ve hünerler bahşetti. Bu ırk dünyanın en savaşçı, en zeki, en dürüst, en güzel ahlaklı*

[575] Özkan İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *Tarih Dergisi,* cilt: 0, sayı: 31, Ankara 1977, s. 30.
[576] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları,* s. 35.
[577] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s. 100.
[578] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 85.
[579] Spuler Bertold, Göktürklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülazahalar, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1976, s. 662.
[580] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştirmalari,* s. 75.
[581] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, s. 53.
[582] Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Kültürü ve Tarihi*, s. 98.

ırkıydı.Bulunduğu coğrafyada ona korkuyla karışık bir saygı hissi vardı. Bu ırk zayıfların ve haklıların koruyucusu, zalimlerin ve haksızların düşmanıydı."[583] *Oğuz Kağan Destanında geçen "Oguz Kagan dört tarafa emirler yolladı.Fermanlar yazdı ve elçilere verip, gönderdi. Bu tebliğlerde şöyle yazılmıştı: "Ben Türk-Uygurların kaganıyım ve yeryüzünün dört yanının hükümdarı olsam gerek. Sizden itaat dilerim"*[584]

biçimindeki ifadeler Türk kağanlarının kendilerini dünyanın hakimi olarak görmelerinin bir yansımasıdır. Nasıl gökyüzünde tek bir Tanrı varsa yeryüzünde de tek bir hükümdar olmalı anlayışı, bir süre sonra belli bir güce hâkim olan Türk kağanlarının etrafındaki tüm Türk ve Moğol topluluklarını ortadan kaldırmaya çalışmasını beraberinde getirdi.[585]

Türk devletlerinde ülkenin gerçek sahibi Tanrı olup iktidarı istediğine verir, istediğinden ise alırdı.[586]. Köktürklerde de siyasi iktidar kut olarak ifade edilir, millet için çalışmayan ve milletine karşı vazifesini yerine getirmeyen kağanın kut'unun Tanrı tarafından düşürüldüğüne inanılarak kağan tahttan indirilirdi.[587] Orhun Yazıtlarında geçen şu ifadeler bu anlayışın bir örneğidir: "*Tanrı lutfettiği icin illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş." [588]* Orhun Abidelerinden Kültigin Yazıtında geçen: *"Tanrı buyurduğu icin, kendim devletli olduğum üçün, kağan oturdum"* ifadesi yönetim yetkisinin Tanrı'dan alındığının göstergesidir.[589] Yine Orhun yazıtlarında geçen "*Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak."*[590] ifadeleriyle Tanrı'nın yönetim konusunda Türk kağanını desteklediği ve Türk milletinin kağanı olduğu anlaşılır. Bulgarlara ait Omurtag yazıtında hükümdarın, Tanrı tarafından tahta çıkarıldığı ve Tanrı'nın kendilerine iyilik bahşettiği ifade edilir.[591]

Yaşanan başarılar Tanrı'dan alınan bu kutsal güce bağlanarak öğünülürdü.[592] Başarılı kağan olabilmek, Tanrı tarafından bahşedilen şu üç niteliği kendinde toplamayı

[583] Sadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt: 20, sayı: 31, 2000s. 54.
[584] Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 50.
[585] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 32.
[586] Gülensoy, a.g.e., s. 186.
[587] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 180.
[588] Ergin, *Orhun Abideleri*, s.13.
[589] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 7.
[590] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 13.
[591] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 274.
[592] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, s. 68.

gerektirirdi, bunlar: kut, kısmet ve yarlıg idi.[593] Gök'ün kağandan desteğini çekmesi üzerine siyasi ya da askeri başarısızlıklar yaşandığı düşünülür ve bunun üzerine başarısız hükümdar öldürülürdü.[594]

Çin İmparatorunun, Uygur kağanlarına verdiği "Tengide Kut Bulmış" ünvanı, daha sonraski zamanlarda "Ay Tengride Kut Bulmış" ünvanına dönmüştür.[595] Tanrı'dan kut alma inanışı tüm Türk devletlerinde ortak görüş olup Kutadgu Bilig'de şöyle anlatılır:

> *"Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir... Fazilet ve hizmet kut'tan doğar... Beyliğe yol ondan geçer... Her şey kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir, ilahidir... Bey bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar."*[596]

Yalnızca Türkler değil; Moğol hükümdarları da göğün oğlu olarak kabul edilmiş olup bu durum Türk krallıkları ile Tanrı arasında doğrudan bir ilişki olduğuna inanıldığının göstergesidir.[597]

3.2.2. Türk kağanlarının ülke üzerindeki tasarrufu

Eski Türk topluluklarında dönem kaynaklarının belirttiği kadarıyla hakanların görev ve sorumluluk bakımından halktan farklı bir özellik gösterdiği görülmezdi. Hükümdar, halkın sahibi değil yönetme yetkisinin dışında halkın bir parçası olarak görülmekteydi. Kağanın alacağı kararlar için danışması gereken kişilerin varlığı, yönetimde de sonsuz bir yetkiye sahip olmadığının göstergesidir.

Devletin her şartta kağandan önce gelmesi eski Türk devletlerinin bir özelliğiydi.[598] Türkler için toprakları ıduk yani kutsal idi.[599] Türk vatan toprağının kutsal oluşuna dair Çin kaynaklarında Mete'nin tutumuna dair şu bilgiler geçmektedir: Metehan'ın lider olduğu dönemde Tung-hular güçlüydü. Çin kaynaklarında anlatıldığına göre[600] Tuman'ın öldüğünü duyan komşu halk Tunguzlar, Tuman'ın atını istemiş, Mete de

---

[593] Taşağıl, *Bozkirin Kağanlıkları,* s. 183.
[594] Tryjerski, *Türkler ve Ölüm*, s. 94.
[595] Li-Te Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, s. 19.
[596] Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Kültürü ve Tarihi,* s. 95.
[597] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 88.
[598] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 180.
[599] Sadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 83.
[600] Çin kaynakları kaleme alınırken Mete'nin faaliyetlerini ve hayatını öğrenmek için Çinlilerin yoğun bir çaba sarf ettiğinin bahsi geçer. Salim Koca, bu döneme ait bilgilerin kaydı esnasında kimi zaman resmi raporlar dışına çıkılarak Hunların kendi ağzından derlenmiş, kimi zaman destan niteliğinde olan bir takım anlatıların da derlenmiş olabileceğini ifade etmektedir. (Bkz. Salim Koca, Türkler I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1051.)

durumu vezirlerine anlatarak atın Tung-hulara verilmesi yönünde karar almıştır. Bir süre sonra Tung-hular Metehan'ın hatununu istediler. Tung-huların kışkırtması karşısında Mete, atın ya da kadının komşudan daha çok sevilemeyeceğini söylerek hatununu da Tung-hulara teslim etmiştir. Türklerle savaşmayı kafaya koyan Tung-hu hükümdarı ordusuyla beraber sınırdaki terkedilmiş bir toprağa girmiş ve elçisini Metehan'dan bu toprağı istemek üzere göndermiştir. Metehan kurultayı toplayarak durumla ilgili fikirleri almış ve çoğunluk bu toprak parçasının çok da önemli olmadığını ileri sürmüştür. Toprak parçasını verme taraftarı olanları öldürtmüş ve toprağın devletin temeli olduğunu söylemiştir.[601] Türk tarihi için büyük önem arz eden bu vesika Shih-chi[602] yıllığının yüz onuncu bölümünde yer almaktadır.[603] Görüldüğü gibi eski Türk ülkelerinde toprak, hükümdarın üzerinde serbestçe hareket edebileceği bir arazi değildi.[604]

Türkler için toprak yalnızca bir coğrafi bir mekan olmayıp korunması gereken ata mirasıdır.[605] Türklerde kağanın yaptıkları, bir meclis aracılığıyla kontrol edilir, kabul görmeyen öneriler yürürlüğe konmazdı, Bilge Kağan'ın, şehirlerin çevresinin surlarla çevrilmesi ve Budizm propogandası yapılması önerileri kabul görmediğinden işleme konulmamıştır.[606]

Halkın kağana bakma yükümlülüğü yoktu, aksine kağan halkını gözetmeliydi.[607] Yönetim sınıfı için ayrı kurallar uygulanmazdı ve töreye herkes uymak durumundaydı.[608] Türk beylerinin, halkın sorumlu tutulduğu ceza ya da vergi gibi yükümlülüklerden muaf olduklarını aktaran bir bilgiye de rastlanmamaktadır.[609] Yine Çin Yıllıkları, Hun Dönemi'nde tüm halkın hükümdar da dahil olmak üzere baktıkları hayvanların etiyle beslenerek dersini giydiğinden bahseder.[610] Bu

[601] *Han Hanedanı Tarihi Hiung-Nu Monografisi* Sy 6
[602] Ssu-ma Ch'ien tarafından MÖ 145- MÖ 86 yıllarını kapsayacak şekilde yazılmıştır. Ssu-ma Ch'ien, Çin'in mitolojik dönemlerinden başlayıp İmparator Wu zamanına kadarki olayları belli bir plan dahilinde kaleme alarak resmi ve genel bir tarih kitabı ortaya koymuştur. Çin'de resmi tarih yazıcılığı bu eser ile başlamaktadır. Han Shu'nun yazarı Pan Ku'nun babası Pan Piao, Shis Chi'den etkilenerek toplamış olduğu tarih belgelerini 65 bölüm halinde Hou Chuan ismiyle Shi Chi'ye ilave etmiştir.(s. 14.) Shih Chi, Çin'in etrafında yaşayan yabancı kavimler hakkında bilgi toplayıp onlarla ilişki kurmak amaçlı yazılmıştır.(s.16.)(Bkz. Han Hanedanlığı Tarihi-Hsiung-Nu Monografisi, Türk Tarih Kurumu Giriş)
[603] Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", s. 53.
[604] Taşağıl, *Bozkirin Kağanlıkları,* s. 177.
[605] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s.176.
[606] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları,* s. 182.
[607] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları,* s. 181.
[608] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları,* s. 67.
[609] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 234.
[610] *Han Hanedanlığı Tarihi,* s. 1.

bilgilerden hareketle Türk kağanlarının yaşayış yönüyle kendi budunundan farklı özellikler göstermediği anlaşılmaktadır.

Hun Devleti'nin temel yapısını oluşturan kabileler aksakallar tarafından yönetilirdi, aksakal olabilmenin şartı ise cesur, akıllı ve güçlü olmak idi.[611] Peçenek Türkleri henüz Volga'nın doğusundayken sekiz grup kırk bölükten oluşmuştu; her grubun başında küçük prens olmak üzere beş boya sahip oldukları bilinirdi.[612] Konar göçer biçimde yaşayan Kagnılı T'ie-lelerinde her boyun kendi beyi olduğu bilinmekteydi. Toplantılarında herhangi bir diziliş usulü ya da derece anımsatan bir ifadeye rastlanmaması, sınıf farkının henüz olmadığının ya da çok az gelişmiş olduğunu göstermektedir.[613] Köktürkler ne kadar kağanlıklara da bölünmüş olsalar büyük kağanın Ötüken'de oturduğu ve otağ kapısının doğuya açıldığı bilinirdi.[614]

Kuzey Uygurları olan Kao-cheler için Çin yıllıkları baş hükümdarları olmadığını, her soyu yöneten ihtiyar ya da reisler olduğunu belirtmiştir.[615] Eski Türklerin oymak beylerinin aynı zamanda dini reis olarak da kabul edildiği görülür, günümüzde Alevi dedeleri ve ocaklılar olarak anılanlar, eski dönemlerin oymak beyleri vasfındadır.[616]

Kimaklarla alakalı bilgi veren İdrisî, bu hükümdarın senede dört kez halkının huzuruna çıktığını ve halkına iyi davranarak onların işleriyle ilgilendiği için sevilen bir hükümdar olduğunu nakletmiştir.[617] Oğuzların, hakanlarına duydukları saygı ve itaat sınırsız değildi çünkü hakan da töreye uymaya zorunluydu, bu durum yerine getirilmediğinde ise itaat ortadan kalkıyor ve hakanın ailesinden bir başkasının çevresinde toplanılıyordu.[618]

Hazarların hükümdarlarına ilişkin verilen bilgiye göre hükümdarlık süresini kırk sene olarak belirlemişlerdir, hükümdar bu süreyi bir gün dahi geçse hükümdarı öldürürlerdi.[619] Gumilev ise hakanın iktidar süresinde hakanın yönetimde bulunacağı süre yönünde verdiği cevapların etkili olmadığını, yalnızca çok eskiden kalma bir

[611] Gumilev, *Hunlar*, s. 107.
[612] İsmail Mangaltepe, "Peçenek Macar Münasebetleri ve A.P. Horvart'ın Eserinde Peçenekler", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, cilt:0, sayı:15, 2009, s. 77.
[613] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 72.
[614] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 113.
[615] Radloff, *Sibirya'dan I.I*, s. 127.
[616] Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s. 89.
[617] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 109.
[618] Sümer, *Oğuzlar,* s. 106.
[619] İbni Fadlan, a.g.e., s. 46.

gelenek olarak bu ritüelin varlığını sürdürdüğünü ifade etmiştir.[620] Mesûdi, Hazar Türkleri ile ilgili bilgi verirken yönetici olarak hakanın dışında başka bir sarayda bir de melik bulunduğundan bahseder. Melik de ülkeyi hakanın varlığı ile yönetebilirdi. Ülkede aksi bir durum yaşandığında halk, hakanın uğursuz olduğunu öne sürerek melikten onu öldürmesini isterdi.[621]

İbn'i Fadlan Türk coğrafyasına yaptığı seyahati anlatırken Bulgar hükümdarının karısına hilat giydirdiğini ve kadının hükümdarın yanında oturduğunu ifade ederek bunun Bulgarlara ait bir âdet olduğunu da nakletmiştir.[622] Devlet yönetiminde hanedan kadınlarının da zaman zaman yer almasına, kut olarak adlandırılan ve hükümdarın Tanrı'dan aldığı düşünülen yönetme yetkisinin, Türkler İslamiyeti benimsedikten sonra nadir olsa da hükümdar babadan, kız çocuğuna geçmiş olması örnek gösterilebilir. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarı İl-Tutmuş; hükümdarlık vasıfları ve adalet duygusu diğer çocuklarına oranla yüksek olduğu gerekçesiyle tahtı, kızı Raziye'ye bırakmıştır.[623]

3.2.3. Savaşçılık ve yönetime ilişkin kehanetlerde bulunulması

Türk tarihinde hükümdarlar ve yönetimi ilgilendiren ilgi çekici diğer bir gelenek ise kehanette bulunulmasıdır. Çeşitli Türk topluluklarında bu âdetin var olduğuna dair kayıtlar mevcuttur.

Eski Türklerde kehanetlerde bulunulmasına ilişkin ilk bilgiler Chou Hanedanlığı Devri'ne aittir. Chouların, hayvanların uyluk kemiğine çeşitli yazılar kazınması ve bu kemiklerin ateşe atılması sonrasında kemikte kalan işaretlerin fal gibi yorumlanması ile bir bakıma kehanetle ilgilendikleri bilgisi mevcuttur. Sonradan fal yazıtı olarak isimlendirilen kemikler Çin yazısının meydana gelişi ve gelişmesini de beraberinde getirmiştir.[624] Hyung-nularda büyücülerin, kötü büyülere karşı geleceğini düşünerek koyun ve sığır kemiklerini yol üzerine gömdükleri nakledilmiştir.[625] Hsi-hsia adıyla geçen ve To-balardan olduğu işaret edilen topluluk harp öncesinde kehanete müracat ederdi, bunun için artemisia adlı bir ot ile koyun kemiğini birlikte yakarlar ya da bir koyun büyüleyerek onu gece kurban ederek dua

[620] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 75.
[621] Mesudi, *Murûc ez Zeheb*, s. 72.
[622] İbni Fadlan, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, s. 22.
[623]Bahriye Üçok, "Delhi Müslüman-Türk Sultanlığının Kuruluşu ve Sultan Raziye'nin Saltanatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960, s. 126.
[624] Tilla Deniz Baykuzu, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilig Dergisi*, sayı: 44, 2008, s. 201.
[625] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 77

ederler, ertesi gün ise ince bağırsağı incelerlerdi.[626] Eski Orta Asya'da koyun kemiğinden fal bakma adeti oldukça yaygındır, Attila'nın da savaş öncesi koyun kemiklerini yaktırıp fala baktırdığı bilinir, hayvanın koyun olarak seçilmesinde eski koyunculuk kültürünün bir yansıması olduğu muhtemeldir.[627] Marcellinus da Hunların Sorgun ağacından elde ettikleri çubukları havaya atıp yere düşmesini yorumlayarak geleceklerini öğrenmeye çalıştıklarını ifade etmiştir. [628]

Firdevsî, Şehnamesinde Persleri korkutmak için Türklerin, kendi sihirbaz ve büyücülerine müracat ederek yakılan ateşlerin göğe püskürtüldüğü, yükselen alev ve dumanların Perslerin üzerine ok biçiminde yağmaya başladığını anlatır.[629] Tarihî kayıtlarda Türk kökenli olma ihtimali yüksek olan toplumlar ve Türk topluluklarının savaşlar esnasında büyücülüğe başvurmaları ile ilgili fazlasıyla bilgi bulunmaktadır.

Onuncu yüzyılın ortalarına doğru Hazar Denizi civarındaki coğrafyayı gezen El-Mesûdi, Türk hükümdarlarının senede özel bir günü olduğunu söyler. Hükümdar için büyük bir ateş yakılarak hükümdarın yüksek bir alandan ateşe doğru eğilerek baktığını ve bu esnada kahinlerin ateşe karşı bir şeyler söylediğini belirtir. Ateşten havaya doğru bir çehre yükseldiği, eğer bu çehre mavi ise yağmur yağacağına ve bolluğa; beyaz ise kuraklığa, kırmızı ise kan dökülmesine, sarı ise hastalıklara ve vebaya, siyah ise hükümdarın ölümüne veya uzak yolculuğa delalet ettiği düşünüldüğünü bildirmiştir. Siyah renk olması halinde hükümdar, yola veya gazaya çıkmak için acele etmekteydi.[630]

[626] Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti" ,*Türkiyat Mecmuası,* cilt:7, sayı: 0, Ankara 1942, s. 129.
[627] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 242.
[628] Roux, Moğolların ve Türklerin Dini, s. 69.
[629] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 113.
[630] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* s. 58.

4. TÖRENLER VE TÖREN NİTELİĞİNDEKİ UYGULAMALARA İLİŞKİN GELENEKLER

Türk kültürü tarihi bakımndan sosyal hayata dair uygulamaların en belirgin biçimde görüldüğü alanlardan biri çeşitli nedenlerle gerçekleştirilen törenlerdir. Bu törenler; inanç, duygu ve düşücelerle, toplumsal hayatı şekillendiren değerlerin sergilendiği sahneler hükmünde olmuşlardır.

Sakaoğlu'nun çalışmasında işaret ettiğine göre Türk toplumlarında ilk dönemlerin sınıf farkı olmayan bir özelliğe sahip olması eşitlik fikrinin revaçta olmasıyla alakalı bir durum olup toy, potlaç, şölen gibi törenlerin de bu eşitlik anlayışına katkı sağlayacak biçimde toplu yaşama öğretilerini destekleyen gelenekler olarak meydana çıkmasını sağlamıştır.[631] Bunun yanında Türk topluluklarının kutladığı bayramların: "*1-Ritüel değeri taşıyan davranışlar, 2- Hayatlarında rol oynayan nesneler, 3- Eğlence ile ilgili unsurlar 4- Giyim ve süslenme ile ilgili unsurlar"* olmak üzere dört temel üzerine kurulu olduğu bilinir.[632]

Doğum, evlilik, ölüm gibi insan hayatının temel aşamalarını oluşturan olayların çok eski çağlardan beri toplu yaşamın bir gereği olarak eğlenerek ya da ağıt tutarak uygun görüldüğü biçimde yaşandığı bilinir. Türk tarihinde bu unsurların anılması ve kutlanmasına dair pek çok uygulamanın varlığı da bilinmektedir.

Bunun haricinde ekonomik ve iktisadi faaliyetleri düzenleyen koşullar ve mevsimsel geçişler de tören ve kutlamalar için önemli süreçlerden biridir. Zira toplumların inanç ve geleneklerinin şekillenmesi, büyük oranda geçim kaynaklarına ve toplumun hayatını ne şekilde idame ettirdiğine bağlıdır. Sadece Türk kökenli topluluklar için değil ilkel dönemde tüm toplumlar için doğadaki değişimlerin çok büyük önem arz ettiği ve durağanlıktan uzak bir yaşam tarzı olduğu muhakkaktır. Mevsim değişimleri toplumların geçim kaynaklarını etkileyen temel unsur olarak karşımıza çıkar. Türk kültürünün de ekonomik temellerini oluşturan hayvancılık ve ziraat eylemlerinin mevsimlere göre kimi değişiklikler gösterdiği bilinmektedir.[633] Toplumda törenlerin meydana gelmesini sağlayan bu eylemler toplumun bir araya gelmesini, beraber hareket etmesini, ortak ekonomik faaliyetler çevresinde ortak ritüeller ve ortak bir

[631] Sakaoğlu, *Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, s. 344.
[632] Salim Koca, "Türklerde Bayram ve Festivaller", s. 101.
[633] Özkan İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", s. 29.

kültür oluşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla pek çok gerekçe nedeniyle törensel merasimler gerçekleştirilebilirdi. Tanyu'nun belirttiğine gore; Altaylılarda her şey bir bayram ya da tören için bahane olabilirdi, yeni yıl, aylık ya da dönemlik kurban töreni ve adaklar, şeflerin seçimi, ittifaklar, anlaşmalar, yemin törenleri, seferler, av ve savaşlardan zaferle dönmek, evlilik, cenaze törenleri bunlara örnek gösterilebilir.[634]

Eski Türk toplulukları şölenlere düşkünlerdi; evlilikler, erginleme ritüelleri, elçi kabulleri, anlaşmalar, andlar, ölüm ve yas gibi durumlar Türkler için şölen sebebi sayılırdı, bu eğlencelerde değişmeyen durum konukların iyi ağırlanması, bol yemek yenerek kımız içilmesiydi.[635] Toplu yemeklerin sıklıkla düzenlenmesi eski kabile geleneklerinin bir yansımasıdır.[636] Tertip edilen törenler sayesinde toplumda herkesin ihtiyaçlarının karşılanması sağlanırdı. Bununla birlikte eski Türk toplumunda şölenler, ağıtlar, yuğlar, ant törenleri hepsi töreye uygun olarak gerçekleştirilirdi.[637]

4.1. Ant İçme Töreni

Eski Türk topluluklarında ant içme merasimlerinin törenler içerisinde önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Türkçede "ant" yemin demektir.[638] Farklı devletlerle yapılan antlaşmalarda olduğu gibi Türk boylarının toplantılarında da birbirlerine sadakat gösterecekleri konusunda düzenlenmiş ant törenlerine tarihî kayıtlarda rastlanmaktadır.

Ant törenlerine dair en eski kayıtlar MÖ 645 yılında Çinli olmayan ve Çin'in kuzaybatı bölümünde yaşayan bir grup göçebenin dağın güney yamacında at kurban edip şarapla bir tören düzenlediklerine dair bilgilerdir. Bu tören Pruşek'e göre kılıcın şahit tutularak gerçekleştirildiği, İskit, Hun ve diğer Türklerin sadakat töreni idi.[639] Zira eski Türk toplulukları verilen söze sadık kaldıklarını göstermek için ya da kişiler arasında dostluğun bozulmayacağını onaylamak için çeşitli ritüeller düzenlemekteydi. Kimi zaman ant içme temelinden farklı olarak ödüllendirmeye yönelik uygulamalar da görülmekteydi. Buna göre İskitler, şarapla doldurdukları

[634] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlığı*, s. 47.
[635] Roux, *Türklerin Tarihi*, s.140.
[636] Ahmet Pirverdioğlu, "Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği" *Türkler Ansiklopedisi*, cilt:3, Ankara 2002, s. 69.
[637] Tanyu, *Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma*, s.110.
[638] İbn Mühenna, *İbn Mühenna Lügatı,* (Çev: Abdullah Battal), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, ,s.10
[639] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 38.

toprak kabın içerisine kanlarını akıtıp bu kaba pala, ok, mızrak ve balta daldırırlar ardından kaptaki şaraptan içerek Tanrı'nın gazabı üzerine ant içmiş olurlardı.[640] İskit valileri kendi bölgelerinde yılda bir kez şarap ve suyu karıştırırlar ve bir tane dahi olsa düşman yenmiş olan İskitler gelip bu içkiden içerdi, düşmana galip gelememiş olanlar ise hor görülür ve bu şaraptan içemezdi.[641] Benzer bir gelenek de Choularda görülmekteydi. Buna göre alplik törenlerinde hedef olarak belirlenen çeşitli hayvan resimleri ok ile vurulduğu takdirde kadehle; hedefi tutturamayan kişilere ise boynuzla şarap sunulduğu nakledilir.[642] Kendi kanlarının şarapla karıştırılarak ant merasiminin gerçekleştirilmesi ritüeli daha sonraki dönemlerde de karşılık bulmuştur. Divitçioğlu'nun çalışmasında belirttiği üzere Bizans Frankları ile Kumanların soyluları kendi kanlarını gümüş bir kasede toplar, bu kana şarap katarak bunu içer ve kan kardeşi olurlardı.[643]

Ant merasimlerinin sadakat ve bağlılık anlamı dışında doğruluk anlamları taşıdığı da görülmektedir. Herodot'un naklettiğine göre İskitlerde mühim meselelerle ilgili konularda hükümdarın ailesi üzerine ant içme adeti görülürdü. Eğer falcılar yemin eden kişilerin yalan söylediğini iddia ederse bu kişilere ölüm cezası verilirdi.[644] Yapılan antlaşmalar kutsal değerlerin üzerine veya onların şahitliğinde gerçekleştirilmekteydi. Çin kaynaklarında Hunların ant içme merasimleriyle alakalı verilen diğer bir bilgi ise yapılan anlaşmalarda gökyüzünün şahit tutulmasıdır. Bunun için de göğün huzurunda ant içme ifadesini kullanmışlardır.[645] Bu durum Köktürkler Dönemi'nde, diğer Orta Asyalılar gibi güneşin ve ayın şahit tutulması biçiminde gelişmiştir. Avar Kağanı'nın ise ettiği yemine sadakat göstermediği taktirde gök oklarının kendisini yakmasını dilediği bilinir.[646] Bu antlaşmalar kolay kolay bozulamazdı ve iki devlet arasında yapıldığı takdirde bağlayıcılığı çok güçlüydü. Kaynakların belirttiğine göre Köktürklerle Doğu Roma arasında gerçekleştirilen bir ittifak üzerine de Maniah başkanlığındaki Köktürk heyetinin görüştüğü bilinmektedir. Bu anlaşmaya göre Doğu Roma'ya yapılan bir saldırıda Köktürklerin

[640] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 262.
[641] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 261.
[642] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 122.
[643] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 134.
[644] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 262.
[645] Pan Ku, Han Shu, *"Han Hanedanliği Tarihi",* (Çev: Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 94.
[646] Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonoğrafik Motifler,* Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004. s.77

de onlara saldırı yapacağı vaat edilerek anlaşmanın yeminlerle tamamlandığı aktarılır.[647]

4.1.1. Kafatasından kan içme

Türklerde gördüğümüz "ant" merasimlerinin ilginç örneklerinden biri düşmanın kafatasından yapılan bir kaseyle içki içilmek suretiyle gerçekleştirilenlerdir. Çin kaynakları, MÖ birinci yüzyılda Hunlar ve Çinliler arasında gerçekleştirilen ant içme töreni hakkında bilgi verir. Hun hakanı Huhanye ile Çin elçileri Çan ve Mın arasında karşılıklı dostluk ve kardeşlik antlaşması Çin vakanüvisleri tarafından kaydedilmiştir.[648] Bu ant merasiminin bir takım kurallar izlenerek gerçekleştirildiği ve belirli safhalardan geçilerek merasimin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Antlaşma töreninin gerçekleşmesi sırasıyla şu şekilde oluyordu:

> *"1.Bir ırmak kenarına gidiliyor ve ondan sonrada, bir dağa çıkılıyordu.2.Beyaz bir at kurban ediliyor.3.Kurban, mukaddes 'Hun kılıcı' ile kesiliyor.4.Kan ile şarap, bir 'Hun kaşığı' ile karıştırılıyor.5.(Yüeçi?Kralının) kafatası ile içiliyor.Bu kafatasından, Çin elçileri de içiyorlar.6.Böylece Hunlar ile Çin arasında, bir 'Kan andı' yapılıyordu."* [649]

Antlaşmanın önemli bir yerde ve yine özel bir takım ritüeller icra edilerek gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Groot'un da işaret ettiği gibi öldürülen düşmanın kafatasının içki içmek için kullanılması bozkır geleneklerinden biriydi. Geçmişte Mete'nin oğlunun öldürdüğü Yüeçi kralının kafatası görülüyor ki yüz yıldan uzun bir süre saklanmıştı.[650] Böylece kurban edilen atın kanı ile şarap, Kiok'un öldürdüğü Yüeçi kralının kafatası ile içilerek kan andı yapıldı.[651] Esasen Türk kültürü bakımndan "Ant içme" ifadesi de ant kasesi ile kımız ya da içki içmeyi ifade etmektedir.[652] Yine bu örnekte görüldüğü üzere; "Ant içme" töreni Tanrı'ya yakın olduğu inancıyla San-din-şan sıradağlarının bir parçası olan Han-yoan Dağında yapılmıştı. Bu dağ aynı zamanda Hunların her sene Gök Tanrı'ya kurban kestikleri mekandı. Çin ile yapılan anlaşmalar da Hun hakanları tarafından Hun Dağı adı verilen bir dağ tepesinde kesilen kurban ile onaylanmış olurdu.[653]

---

[647] Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 63.
[648] İnan, "Eski Türklerde ve Folklorde Ant", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Dergisi*, cilt: 6, sayı: 4, Ankara 1948, s. 279.
[649] Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s.38
[650] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 173.
[651] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 172.
[652] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 329.
[653] Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s.38

Bu antlaşmanın gerekçeleri ve sonuçları da anlamlıydı. Kaynakların ortaya koyduğu bilgilere göre bahsi geçen antlaşmayı Çin Sarayı Hunlardan çekindiği için kabul etmek durumunda kalmıştı.[654] Bu anlaşmaya göre Hunlar ve Hanlar bir aile olmuşlar, bundan sonra birbirlerini aldatmayacak ve birbirlerine saldırmayacaklardı. Herhangi bir saldırı durumunda taraflar haberdar edilip karşılıklı yardımda bulunulacaktı. Bu anlaşmayı bozan, Tanrı'nın lanetine uğrasın denilerek ant içilmişti.[655] Fakat antlaşmayı yapan Çin elçilerinin Çin Sarayında oldukça ağır biçimde suçlanarak ölümle cezalandırılmaları istenmişti. Çünkü Çinliler, Hun geleneklerine uymanın Çin Devleti'ne uğursuzluk getirebileceğini düşünüyorlardı.[656]

Hunlar gibi Peçenekler ve Bulgarlar da öldürülmüş düşmanın kafatasından içki kasesi yaparlardı.[657] Bu ritüellere benzer ve daha basit düşmanlıkları bertaraf etme amaçlı olarak Çin kaynaklarında Hsi-hsia olarak geçen ve Kansu ve Kukunor sahasınada yerleşmiş olduğu ifade edilen To-balarda da benzer bir tören olduğundan bahsedilir. Buna göre topluluk içinde görülen kan davaları için kafatası içerisinde tavuk, domuz, köpek kanları ile şarap karıştırılarak içilir ve ilerisinde intikam güdülmeyeceğine ant içilirse kan davasından kurtulunabilirdi.[658] Köktürk Kağanı Bumin Kağan da yendiği Juan veya Avar (?) kağanının başından bir içki kabı yapmıştı. Bu kap, devletin veya kağanlığın kuruluşunun bir sembolü idi.[659]

Türk kültüründe kanın karışması, şarap ve kanın karıştırılarak içilmesi gibi uygulamalar yapılan antlaşmanın gücünü ve kurulan ilişkinin sağlamlığını göstermesi bakımndan anlamlıdır. İnan'ın da işaret ettiği üzere ilkel anlayışta kan ve can aynı şeylerdi, bu nedenle kanları birbirine karışan kişilerin yaşam ve ölümlerinin de birbirine bağlanmış olduğuna inanılırdı.[660] Dönem kaynaklarında 630-681 yılları arasında Çin imparatorunun kendilerine sığınan ve ardından Çinlileşen Türk beyi Ssmuo'ya gösterdiği önem nedeniyle onunla karşılıklı kanlarını yaladıkları ve akraba oldukları bildirilir.[661] Kıpçaklar da benzer bir anlayışla bir kase içinde topladıkları kanı karıştırıp içerek kan kardeşi olurlar, bu törene de kardeşlik töreni adını

[654] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*,s. 151.
[655] Pan Ku, a.g.e., s.59.
[656] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s. 153.
[657] Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 57.
[658] Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", s. 129.
[659] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II,* s. 2.
[660] İnan, "Eski Türklerde ve Folklorde Ant", s. 287.
[661] Taşağıl, *Göktürkler II,* s. 31.

verirlerdi.[662] Kan içme töreni sembolik bir tören olmayıp Orta Asya'da on dokuzuncu yüzyıla kadar varlığını göstermiştir. Savaşçıların, büyük bir düşmanını öldürdüğünde onun kanını içtiği de bilinmektedir.[663]

Uygur duvar resimlerinde gerçekleştirilen bir ziyafet esnasında kadeh ile hükümdara ve amirlere ant içme ayini tasvir edilmişti. Bu tasvirlerde kadınlar da göze çarpmaktadır fakat yedinci veya sekizinci asırlara ait kadınların da resmedildiği bu sahnelerde gelin ile damadın düğün şerbeti içmesi de canlandırılmış olabilir.[664]

4.1.2. Antlaşmaya sadık kalınması

Savaş ve mücadelenin günlük yaşamın önemli bir parçası olduğu bozkır hayatında saldırıdan uzak geçecek süreç; toparlanmak, dinlenmek ve geçimi daha rahat sağlamak için fırsat dönemleri olması sebebiyle önem arz ederdi. Ant törenlerinde yapılan antlaşmaya sadık kalınması bu dönemlerin tehlikeden uzak geçirilebilmesi için taraflar açısından oldukça mühimdi. Üstelik bu antlaşmalara sadık kalınmadığı takdirde kendileri için tehdit oluşturacak bir takım güçlerin kötü muamelesini de kabul etmiş olmaktaydılar.

Kaynakların belirttiğine göre Hiung-nu merasimlerinde bağlı boyların başkanları Şan-yü etrafına toplanarak şölen gerçekleştirir ve sadakat yemini ederlerdi. Gök ayini de yalnızca hükümdar tarafından gerçekleştirilebilirdi. Hiung-nu ayinlerinde lo denilen kımız içilir, at ve deve yarışları gerçekleştirilirdi.[665] Türk inanışında kutsal sayılan güneş ve ayın yiğitleri koruduğuna inanılır, ant içilirken de "güneş bizi görüyor" denilirdi.[666] Eğer "ant"a bağlı kalınmazsa bazı fekaletlerin de kaçınılmaz olduğuna inanılırdı.

Örneğin Milattan önce 1. yüzyılda Hyung-nular ve Çin elçileri arasında yapılan anlaşma; birbirine saldırmamak, birbirini aldatmamak, hırsızlığı karşılıklı bildirmek ve cezalandırmak, zararları ödemek ve düşman saldırılarında yardımlaşma üzerine yapılmıştı.[667] Çinlilerle yapılan antlaşma gereği Han ve Hyung-nulardan anlaşmayı bozmaya cesaret eden, göğün lanetine uğrasın denir ve sonraki nesillerin de bu

[662] Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, s. 150.
[663] İnan, *Manas Destanı*, s. 182.
[664] Esin, "Katun", s. 475.
[665] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş,* s. 97.
[666] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 191.
[667] Tanyu, *Türk Töresi Üzerine Yeni Bir Araştırma*, s. 110.

anlaşmaya bağlı kalmaları temenni edilirdi.[668] Han ve Hunların bir sülâle teşkil ettiğini, nesiller boyunca birbirlerini aldatmadıkları, birbirlerine saldırmadıkları anlatılır. Herhangi bir hırsızlık gerçekleştiğinde biri diğerine bildirir, hırsızları cezalandırırlar, zararları öderler, iki tarafın birine düşman saldırdığında diğeri askerleriyle yardım eder. Bu antlaşmayı bozan Tanrı'nın cezasına uğrasın, nesillerce bu andın cezası altında inlesin denilirdi.[669]

Dönem dönem antlaşmalara bağlı kalınmadığı gerekçesiyle karşılıklı suçlamaların olduğu da görülmektedir. Çin İmparatoru Hsiao Wen'ın MÖ 174 yılında Hyung-nulara gönderdiği mektupta Han Hanedanı ile Hyung-nular arasında yapılan antlaşmaları bozarak dostluk ilişkisinden uzaklaşanların her durumda Hyung-nular olduğunu söylediği görülmektedir. MÖ 162 yılında Hsiao Wen'in Hyung-nulara gönderdiği mektupta ise evlilik yoluyla yapılan anlaşmalardan da bahsedilmekle beraber Hyung-nuların yapılan anlaşmayı bozmalarından korkulduğu açıkça görülmektedir.[670] Yine de Hunların yapılan antlara bağlı kaldıklarını, buna değer verdiklerini söylemek mümkündür. Bu niteliklerini uzun asırlar boyunca da korudukları gözlenmiştir. Kaynakların belirttiğine gore; Avrupa Hunları da Doğu Roma ile gerçekleştirilen Margus Barışı için eski merasim ve ant ritüellerini gerçekleştirmişlerdir.[671] Avrupa Hunları ile alakalı bilgi veren Marcellinus, yaptıkları antlaşmalarda Hunların güvenilir olmadıklarını belirtmiştir.[672] Bunun aksine Rasonyı'nın aktardığına göre F. Lot adlı bilgin Attila'yı dönemin diğer hükümdarları ile karşılaştırarak içtiği andı kolay kolay bozmadığından bahsetmiştir. [673]

Köktürklerin de tarihleri boyunca yapılmış bir anlaşmayı bozduklarıyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.[674] Köktürklerin antlaşmalara sadık kalma hususunda oldukça titiz oldukları bilinir. 568 senesinde Bizans Sarayına giden Köktürk elçileri, Bizans'a karşı gerçekleşecek bir saldırıda Köktürklerin Bizans'ın yanında olacağını vaat etmişler, heyet başkanı da ellerini göğe kaldırıp ant içerek anlaşmayı onaylamış ve

[668] *Han Hanedanlığı Tarihi Hyung-nu Monografisi*, s. 59.
[669] İnan, "Eski Türklerde ve Folklorde Ant", s. 279.
[670] *Han Hanedanı Tarihi Hyung-nu Monografisi,* s. 15.
[671]Fahrettin Çelenk, *Bisanslı Tarihçiler Olympiodorus ve Malchus Tarihleri Metnin Tercümesi ve Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 18.
[672] Ahmetbeyoğlu, "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler, s. 9.
[673] Rasonyi, a.g.e., s. 70-71.
[674] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları,* s. 193.

anlaşma esaslarını yerine getirmedikleri durumda belalara uğramayı dilemiştir.[675] Köktürklerin anlaşmalara bağlılığı siyasal tarihlerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin Köktürk kağanı İl Kağan, Çin İmparatorunun karşısına çıkarıldığında Çin'e yaptığı akınlardan dolayı suçlanmış ancak 626 yılında Wei Nehri kenarında yapılan anlaşma itibariyle bu saldırıları durdurup anlaşmaya uyduğu için idamından vazgeçildiği Çin imparatoru tarafından söylenmiştir.[676]

Türk kültür tarihi bakımından ant törenlerinde veya bunların ihlali sonrasında icra edilen ilginç uygulamalar da mevcuttur. Bu konudaki örneklerde bazı hayvanların özellikle kullanımı da dikkat eçkicidir. Roux'un iddia ettiği üzere ant törenlerinde yapılan antlaşmayı bozan tarafın cezalandırılacağı, kurban edilen hayvan ile örtülü biçimde karşı tarafa ifade edilir. Bulgar, Macar, Kumanlarda yemin törenlerinde bir köpeğin ortadan ikiye bölünmesi oldukça eski bir gelenek olarak bilinmektedir.[677] Kumanların Bizans Frankları ile yaptığı kan anlaşmasında ortaya salıverilen bir köpek kılıçlar ile parçalanır, bu anda sadık kalmayanın sonu bu köpek gibi olsun derlerdi.[678] Carpin'in Historia Mongalorum eserinin Lüksemburg yazması, Macar kralının oğlu ile Kuman kızının evlilik törenlerinde bir köpek üzerine topraklarını koruyacaklarına dair ant içildiğini ve köpeğin kılıçlarla parçalanarak taraflar birbirine karşı suç işlediğinde sonun böyle olacağı mesajı verildiğini nakleder. Altaylarda atların kurban edilirken kazığa geçirilmesi uygulamasının burda da köpek için gerçekleştiği söylenir.[679]

Gelecekte uygulanacaklarla ilgili anlaşmaların içilebilir suya sahip nehir kenarlarında yapıldığı bilinir ve bu durum anlaşmaların su ayinleriyle bağlantılı olabileceğinin göstegesidir.[680] Cengiz Han'ın da Balcuna Irmağı kıyısında ant içtiği bilinmektedir.[681]

4.1.3. Demirin şahit tutulması

Türklerin tarih sahnesine çıkmalarından itibaren demiri işleyerek çok çeşitli aletler yaptıkları bilinmektedir. Mitolojik anlatılarda da önemli yer tutan demirin Türklerin

[675] Ligeti, a.g.e.,s. 63.
[676] Ahmet Taşağıl, *Göktürkler II,* s. 15.
[677] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* s. 196.
[678] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 134.
[679] Roux,*Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 205.
[680] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 196.
[681] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 316.

savaşçılık yönlerini geliştirecek biçimde yaşanılan dönemde oldukça gelişmiş silahların üretilmesinde etkili olduğu görülür.

Türkler demire genel olarak *kök-Temur,* yani "gök demir" derlerdi. Demir kutsal kabul edilip demirden mamul kılıçla ant içilirdi.[682] Demirin ant içme merasiminde şahit tutulması Avrasya konar göçerlerine ait eski bir gelenekti. Doğu Hunları, kurban olarak sunulan beyaz bir atın kanı ile karıştırılmış içkiye bıçak daldırır ve Gök Tanrı'yı şahit tutarak ant içerlerdi.[683] Ant törenlerini anlatan metinlerde bahsi geçen Hun kılıcı veya bıçağı, olayı nakledenlenlerin verdiği bilgilere göre oldukça kıymetlidir.[684] Kaşgarlı Mahmut, demirin ant içme töreninde kullanılması ile ilgili; Kırgız, Kıpçak ve diğer Türklerin demiri kutsal saydıkları için birinden söz alınacağı ya da ona yemin ettirileceği zaman yalın kılıcı söz verecek kişinin ayaklarına koydukları eğer kişinin sözünü tutmazsa demirin o kişiden intikam alacağının düşünüldüğünü ifade eder.[685]

Anadolu Türklerinde ise ant kavramına dair ne gibi uygulamalar yapıldığı net olmamakla beraber halk bilimcilerimiz tarafından eski ant adetlerinin izlerine rastlanmıştır. M. Zeki Konya, bir makalesinde eski Türklerde bıçak atlama geleneğinden bahseder. Buna göre söylenmemesi, saklı tutulması gereken şeyler için bıçak atlatırdı. Bunun için ortaya bir kılıç getirilir ve sırrın saklanacağına dair bu bıçağı atlıyorum denilirdi. Bu en büyük yemin sayılırdı bu nedenle o sır mutlaka saklanırdı. Bıçağı atlamasının ardından verdiği sözü tutmayan kişi ise âdi bir adam sayılırdı.[686]

4.1.4. Kargış ant ilişkisi

Kargış, eski Türk metinlerinde günümüzdeki beddua kavramını karşılayan nitelikte ifadeler biçiminde görülmektedir. Ant içme törenlerine dair ant ifadelerinin kimi zaman kargış ile benzerlik gösterdiği bilinir.

Tarihî kayıtlar ve halk bilimi materyallerinden hareketle eski devirlerde gerçek ile yalanı; suçlu ile suçsuzu ayırt etmek için karganılmış yani and içen kimseler kendileri, soyu sopu ve evlatları üzerine Tanrı lanetini çağırmıştır. Günümüzde

[682] Ögel, *Türk Mitolojisi I,* s. 67.
[683] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 97.
[684] Groot, *Hunlar ve Türkistan,* s. 172.
[685] Yörükan, *İslamiyetten Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s. 62.
[686] İnan, "Eski Türklerde ve Folklorde Ant", s. 284.

kullanılan pek çok ifade eski devirdeki kargışların kalıntılarıdır.[687] Tarihî bilgiler dahilinde kan içme merasiminin dahil olmadığı sadece kargıştan ibaret uygulamaların da var olduğuna şahit olmaktayız. Menandros, VI. Yüzyılda yaşayan Avarların Bizans ile yaptıkları ant merasiminde Avar hakanı Bayan Han'ın:

> *"Sava üzerinde köprü kurmakla Romalılara karşı zarar vermek niyetinde isem ben Bayan mahvolayım; bütün avarlar mahvolsun; gök üstümüze yıkılsın, gök tanrının ateşli okları bizleri öldürsün, dağlar ve ormanlar başımıza yıkılsın; Sava suyu taşarak bizleri yutsun."*[688]

şeklinde ant içtiği bilinmektedir. Çin kaynakları da benzer biçimde VIII. yüzyılda Uygurlar ile Çinliler arasında yapılan bir antlaşmadan bahseder ve antlaşma gereği barışı bozan hangi hükümdar olursa olsun soyu yok olsun, savaşta canı çıksın şeklinde ifadeler geçtiğini aktarır.[689]

Gerek bu tarihî bilgi ve gerek halk bilimi materyallarından açık olarak ant ritüelinin en eski devirlerde dostluk ve kardeşlik kurmak üzere gerçekleştirildiğini, kargışın ise yalanla gerçeği ayırmak üzere tatbik edilen bağımsız bir tören olduğu anlaşılır. Ant merasimleriyle yapılan dostluk ve kardeşlik, kargış formülleriyle de onaylanmış olacak ki sonraları kargış töreniyle ant töreninin karışmasına sebep olmuş ve kargış'tan ibaret olan törene de ant denilmiştir.[690]

4.2. Şölen-Toy

Türk sosyal yaşamında sık sık görülen toplantıların çeşitli sebeplerle gerçekleştirildiği bilinir. Toylar; doğumlarda, beyin oğlunun ilk avında, bir felaketten kurtulma neticesinde, bir dilekte bulunma gibi bir mutluluk vesilesiyle verilen ziyafetlerdi.[691] Bu bilgiden hareketler toylar; Türk sosyal yaşamında toplumun bir araya gelerek eğlenmesini, çeşitli gelenekleri yerine getirmesini, diğer insanlarla topluca vakit geçirmesini sağlayan toplantılardı. Toplumsal yaşamın bir gereği olarak bu toplantılar insanların bir araya gelerek sosyalleşmesine katkı sağlardı.

4.2.1. Hunlarda şölen-toylar

Eski Türk topluluklarında biraraya gelmeye neden olan konuların başında kurultaylar gelmekteydi. Ögel'e göre kurultaylar; ilk etapta yeme içmeyi, eğlenceyi, yarışmayı,

[687] İnan, "Eski Türklerde ve Folklorde Ant", s. 285.
[688] İnan, "Eski Türklerde ve Folklorde Ant", s. 280.
[689] İnan, "Eski Türklerde ve Folklorde Ant", s. 280.
[690] İnan, "Eski Türklerde ve Folklorde Ant", s. 287.
[691] Sümer, *Oğuzlar*, s. 411.

bir takım ritüelleri bünyesinde toplayan, Türklere ait devlet toplantıları olarak karşımıza çıkmaktaydı. [692] Bu toplantıların en önemli özelliği ise yöneticiler ile halkı bir araya getirerek kaynaştırmasıydı.[693] Bu toplantıların olağan haller için yılın belli zamanlarında yapıldığını söylemek mümkündür.

Kaynakların aktardığı bilgilere göre Hun toplumunda her senenin ilk dolunayında küçük kurultay için; beşinci dolunay vakti ise büyük kurultayda bir araya gelinirdi.[694] Böylece kurban merasimleriyle aynı zamanda kurultay da gerçekleştirilir ve önemli meselelerin görüşülmesi sağlanırdı.[695] Dolayısıyla dini merasimler ve kutlamalarla birlikte devlet meseleleri de bir arada görülmüş olmaktaydı.

Kurultay adı verilen bu törenlerde boy beyleri ile bağlı krallar, Hunlara sadakat andını yeniliyordu. Bu törene katılmayan beyler ve boy temsilcileri bağımsızlık ilan etmiş sayılarak düşman kabul ediliyordu.[696] Yani yılın belli vakitlerinde toplanılarak yapılan bu törenler Hunların işlerini düzene koymaları için de bir fırsattı.[697] Bildiğimiz üzere Hsiung-nuların toplam yirmi dört lideri vardı. Beyler, yılın ilk ayında Chan-yü'nün otağında bir araya gelerek dini tören ve toplantı yaparlardı, beşinci ayda ise Lung-ch'eng'de göğe, yere, ruhlara, atalarına ve tanrılara kurban sundukları bilinirdi. Sonbahar ise hayvan ve insan sayımının yapıldığı vakitti.[698] Sonbaharda atların semizleştiği dönemde Talin'de bir araya gelirler ve bu esnada nüfus sayımı da yapılırdı.[699] Bu törenlerde yalnız insan nüfusu değil; hayvanların sayımı da yapılırdı.[700] Çin vekayinamelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hiungnuların sonbahar aylarında gerçekleştirdikleri törende semizlemiş olan atlardan çayırların ve tahılların koruyucusu olan tanrı ve ruhlara kurban sunulurdu.[701] Sonbahar döneminde yapılan bu törende Gök Tanrı, atalar, tabiat kuvvetleri için koyun ve at kurban edildiği bilinir.[702] Tai sözcüğü, ormanda ağaçların etrafında dönerek kurban vermek anlamına gelir ve bu âdet Siyenpilerin eski çağlardan beri sürdürdüğü bir gelenektir. Kurban verilecek alanda orman olmadığı taktirde toprağa söğüt dalları dikilerek

[692] Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1540.
[693] Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay",s. 1541
[694] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 26.
[695] Atsız, *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar*, s. 42.
[696] Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", s. 1542.
[697] Gumilev, *Hunlar*, s. 46.
[698] *Han Hanedanlığı Tarihi Hyung-Nu Monografisi*, s. 8.
[699] İzgi, Hunlar, "Göktürkler ve Uygurlarda Festival ve Eğlenceler", s. 30.
[700] Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 77.
[701] *Türk Tarihinin Anahatları*, Türk Tarihinin Anahatları, *Devlet Matbaası,* İstanbul 1930, s. 440.
[702] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 84.

atlarıyla bu dalların etrafında üç kez dönerlerdi.[703] Hunlarda gerçekleştirilen bu kurultay, toplantı ve şölenlerin astral ve kozmik nedenleri olduğu da anlaşılmaktadır. İzgi'nin işaret ettiği üzere Han-shu ise Hsiung-nuların birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarda gerçekleştirdiği üç tane ejderha festivalinden bahseder.[704] Bu festival tam mevsim geçişlerinde ve yaz başlangıçlarında, ejder takım yıldızının en tepeye vardığı vakitlerde gerçekleştirilirdi.[705] Bu nedenle bu toplantılarda astral bir takım unsurlara da saygı-tazim gösterilmesi anlaşılabilir.

Tai-ling'de gerçekleştirilen bu törenlerde Tanju'nun otağı kutsal sayılan sol tarafa kurulur, kurultay süresince Tan-ju her sabah güneşe, her akşam aya tapmak üzere dışarı çıkar, ahali de onunla beraber hareket ederdi.[706] Zira Çinli tarihçi ve diplomatların Hun ülkelerine yaptıkları gezilerde de Hun yabgusunun günün belli vakitlerinde gök cisimlerine saygı gösterdiğine değinilir.[707] Hun yabgusu günde iki kez olmak üzere sabah ve akşam güneşe ve aya tazimde bulunurdu.[708] Hun itikadında ay batıyı temsil ederken güneş doğuyu temsil ederdi, güneşi selamlama ritüelinin üç defa diz çökülerek gerçekleştirildiği ifade edilir.[709] Hun yabgusunun güneş ve aya saygı gösterilerinde bulunduğu, kendi otağı önünde gerçekleştirilen dini törenlerin yöneticiliğini yaptığı bilinirdi, bu törenler aynı zamanda diplomatik işler için de son sözü söyleme alanıydı[710]

Çin kaynakları Hun hakanının karargâhında bir tapınak olduğundan ve her yılın başında Hunlara ait yirmi dört boyun beylerinin burada düzenlenen merasime iştirak ettiğinden bahseder.[711] Kurultaya katılan Hun beyleri atlarına binip güneş yönünde sunağın etrafında üç tur atarlardı.[712] Merasimlerde Kağan, yüzünü güneşe doğru çevirir, halk ve beyler kuzeye; büyük askerler ise başlarını doğuya doğru çevirirdi. Merasimin mühimlik derecesine göre alkış denen ilahiler eşliğinde davullar çalınıyor ve destanları temsilen danslar icra ediliyordu. Oyuncular da, ellerinde kalkan, balta veya yak kuyruğundan bayrak niteliğinde ya da tuğ olarak adlandırılabilecek tüyler

[703] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 193.
[704] İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Festival ve Eğlenceler", s. 30.
[705]Esin, *Türk Kültürü El Kitabı*: *Ötüken İllerinde MS 8. ve 9. yüzyılda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları*, s. 47.
[706] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 78.
[707] Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, s. 99.
[708] Gumilev, *Hunlar* ,s. 114.
[709] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 187.
[710] Gumilev, *Hunlar*, s. 90.
[711] İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 3.
[712] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 85.

ve renkli kurdelelerle süslenmiş direkler tutarak veya elleri kavuşturulmuş biçimde dans ediyorlardı.[713] Çin kaynaklarındaki bilgilerden hareketle Türklere özgü net bir ibadet biçimi bulunmadığı görülür ancak Hun çadırına gelin gitmiş Çin prensesinin geceleri davul sesinden rahatsız olduğu ve güneşin doğduğu zamana kadar davul sesi eşliğinde dönerek bir takım hareketler yapıldığını söylediği bilinir.[714]

Yine Hunlar, bozkırdaki diğer topluluklar gibi yapacakları işleri planlarken işlerin akıbetini ayın ve yıldızların hareketlerine göre belirlerlerdi.[715] Hunlar önemli işlerini planlarken yıldız falına bakarlardı. Dolunay vakitlerinde ay büyüdüğünde saldırıya geçer; ayın ufalmaya başladığı dönemlerde geri çekilmeye başlarlardı.[716] Yine ayın büyüdüğü vakitlerde ana rahmine düşmenin mutlu bir yaşam; ayın ufaldığı dönemlerde ana rahmine düşmüş olmanın tersine zor bir hayatın habercisi olduğu düşünülmekteydi.[717] Orta Asya'da eski bir geleneğin devamı olarak gökyüzünde yeni ayın göründüğü ilk gece Türkler yalnızca dağ koyununun etini yerlerdi.[718]

Hunlar hakkındaki bilgilerimiz, onların bazı merasimleri dağ tepesinde icra ettikleri yönündedir. Eberhard, Hiung-nuların gök ayinini bir dağ tepesinde olduğu düşünülen, Hiung-nu ve Tabgaç dilinde gök gölü adı verilen yerlerde yaptığına dikkati çekmektedir.[719] Kaynakların ifadelerinden Tabgaç hakanının her sene atı üzerinde Gök Tanrı'ya kurban sunmak üzere sabaha karşı dönerek kutsal dağa tırmandığı bilinir.[720] Hunlar tarafından düzenlenen Gök Tanrı'ya kurban sunma merasiminin 50. yılında Hun yabgusu, Çin İmparatoru için de bir kurban keserek bu törenlere bir yenilik katmıştır.[721]

Hun merasim ve şölenlerinin önemli bir diğer özelliği de müzik kullanılması olmuştur. Türk toplumunda başarılı ve yetenekli kişiler el üstünde tutularak onlara yönelik kahramanlık destanları düzülür, bunlar da kopuz eşliğinde ozanlar ve bahşılar tarafından düğün, bayram ve yas törenlerinde söylenirdi.[722] Taşağıl'ın belirttiği üzere günümüzde de Orta Asya Türklerinde görülen kopuz adlı alet Hunlara ait müzik aletlerindendi. Hunların kendilerine ait 28 çeşit türküleri olduğu, Çin

[713] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 96.
[714] Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 45.
[715] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 84.
[716] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 26.
[717] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 27.
[718] Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 93.
[719] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 112.
[720] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 26.
[721] Atsız, *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar*, s. 42.
[722] Salim Koca, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", s. 103.

kaynakları tarafından kayıt altına almıştır.[723] Hunlarda destanlar, kahramanlık anlatıları, türküler saz şairleri aracılığıyla bu toplantılarda kopuz eşliğinde söylenmiştir.[724] Örneğin, Attila hükümet merkezine girerken Hun kızları tarafından türkülerle karşılanmış ve iki Hun ozanının Attila'nın kazandığı başarıları türküler ile anlattıkları ifade edilmiştir.[725] Yine en eski Türk müzik[726] aletlerinden birinin turna kemiğinden gayet sanatkarane biçimde yapılmış çifte kaval olduğu ve Macaristan'da bir Avar mezarından bulunduğu bilinmektedir.[727]

4.2.2. Köktürklerde şölen, toy

Hsiung-nu zamanında varlığını gördüğümüz bu törenlerin Köktürkler Devri'nde de aynı biçimde devam ettiği anlaşılır.[728] Zira Köktürklerin gelenekleri genel olarak Hyung-nular ile aynıdır.[729] Köktürklerde de şölen ve toplantılar gerek devlet meseleleri gerekse dini ritüellerin icrası maksadıyla yapılabilmekteydi. Köktürklerde de Çin kaynaklarına göre yasama görevi üstlenmiş bir meclis bulunmaktaydı, milattan önceki dönemler itibariyle varlık gösterdiği düşünülen bu meclis toy; üyeleri ise toygun olarak bilinirdi.[730] Köktürkler için de beşinci ayda yapılan festival diğerlerine nazaran daha önemlidir. Köktürk devrinin Hsiung-nu devriyle törenler açısından bir başka ortaklığı ise bu festivallerde şarkılar söylenmesi ve at yarışları yapılmasıydı.[731]

Gök gürlemeleri ve otların yeşermesi, baharın geldiğinin başlıca belirtileridir.[732] Nisan ve mayıs aylarına denk gelen ve ilk gök gürlemesi ile başlayan bahar bayramlarının sazlı, türkülü ve oldukça eğlenceli geçtiği bilinir aynı zamanda bu bayramda at yarışları da yapılırdı.[733] Bu törenlerde T'u-küeler; koyun ve atlarını gökyüzüne kurban ederler, erkekler gülle atarak kadınlar da çevgan oynayarak eğlenirlerdi.[734] Kızlarla erkekler derinin içine kıl doldurularak yapılan bir topla

[723] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 61.
[724] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 81.
[725] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 35.
[726]Şato Türklerinin de Çin'de bulundukları dönemde Çin müziği dinlediklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Davul ile üç telli saz eşliğinde şarkılar söyledikleri aktarılır.(Bkz. İzgi, "Orta Asya'da En Eski Kültürler ve Çinliler", s. 698.)
[727] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 39.
[728] İzgi, "Hunlar, Göktürkler, Uygurlarda Bayram ve Festivaller", s. 32.
[729] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 113.
[730] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 181.
[731] İzgi,"Hunlar, Göktürkler, Uygurlarda Bayram ve Festivaller". s. 32.
[732] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 272.
[733] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 82.
[734] Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 64.

oynayarak eğlenirlerdi.[735] Kadınların oynadıkları top oyunların daha sonraki dönemlerde Çin'e geldiği görülmüştür.[736] Ata biner, ok atar, top oynar, hatta güreş gibi ağır sporlar yaparlardı.[737] Mayalanmış süt içilerek sarhoş olunur ve hep beraber şarkılar söylenirdi.[738] Köktürklerde dans ve müziğin toplantı ve şölenlerle sıklıkla icra edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumun daha belirgin hale gelmesinde devlet içerisinde görev almış yabancı unsurların varlığı da etken olmuş olabilir. Bu konuda Sogdluların kısmen rol aldığını düşünmek mümkündür. Bu durum, Köktürk Dönemi sonrasında da varlığını devam ettirmiştir. Bir Türk Sogd melezi olan ve Çin tarihinin en büyük isyan-bağımsızlık hareketlerinden (M.S. 755-768) birinin önderi olarak bilinen An Lu Shan hakkındaki bilgiler de bu doğrultudadır.

Kaynakların belirttiğine gore; Annesi T'u-küelerin A-şi-te soyundan olan Ya-lao-şan (An Lu Shan) T'u-küelerin yanında büyümüştü. Bir gün imparator Hüan-tsung'un önünde Soğdlara ait dönerek yapılan dansı yaptığı Çin kaynaklarında aktarılır.[739]

Köktürk şölen ve merasimlerinin bir bölümünün inanç merkezli olduğu da anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere; Köktürkler de Hiung-nular gibi 5. ayın ortalarında Gök Tengri'ye kurban sunmak için Tamir Nehri kıyısında toplanmışlardır.[740] Zira Türkler için hayatları üzerinde mutlak söz sahibi olan Gök Tanrı'nın desteğini almak önemliydi, bayram ve törenlerde sunulan kurbanlar da bu desteği sağlamaya yönelikti.[741]

Kurbanların sunulması için nehir kıyısının seçilmesi, Türk kültüründe gördüğümüz kutsal mekanlar ve konumların dini ritüeller için tercih edilmesiyle uyumlu gözükmektedir. Bu tercihler Hunlar ve Köktürklerde olduğu gibi Uygurlar için de geçerli görünmektedir.

4.2.2.1. Ergenekon'dan çıkış-bahar bayramları

Köktürklerin tarihi bakımndan önemli tarihî süreçlerden biri, onların siyasal bir güç tarih sahnesine çıkmalarına kadar geçen zamanla ilgili olanıdır. Koca'nın işaret ettiği gibi Çin yıllıklarında da geçen efsanevi demir dağı aşma olayının gerçeğinin Aşina sülalesinin Tabgaç saldırısından kurtularak Altay Dağı eteklerinde demircilik

[735] Taşağıl, *Göktürkler I,* s. 113.
[736] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 82.
[737] Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* s. 93.
[738] Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 64.
[739] Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri,* s. 364.
[740] Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 23.
[741] Koca, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", s. 102.

yaparak güçlenmesi şeklinde olduğu düşünülür.[742] Köktürklerin[743] efsanevi bir biçimde anlatılan demir dağı delerek Orta Asya'ya yayılmaları daha sonra bayram kabul edilmiş olup demir dövme törenleri ve ecdat mağaralarında kurban sunma ritüellerinin bu günün anısına yapıldığı düşünülmektedir. Aşina aileleri ve devamı niteliğinde olan Türk toplulukları her yıl kaybettikleri atalarını anmak üzere örsün üzerinde bir parça demir dövme eylemi gerçekleştirmişler, bu âdet Köktürkler Devri'nde bir devlet geleneği halini almıştır.[744]

Köktürklerde görülen demir töreninin yöneticisi ilhandır.[745] Kağan, bu törende kızdırılmış demiri örsün üzerinde dövmüştür.[746] Hakan, halkının kurtarıcısı olarak demirci taklidi yapar ve aynı zamanda şamanlık görevini yerine getirirdi. Demir dövülürken merasim esnasında dualar okunur ve misafirlere hürmet göstergesi olarak birer parça demir verilirdi.[747] Demir dövme geleneğinin yalnızca Köktürkler ile sınırlı kalmayıp Oğuzlarda da varlığını sürdürdüğü görülmüştür.[748] Demiri eritmek için kullanılan ateşin aynı zamanda arındırıcı bir işlevi bulunmaktaydı, Orta Asya'dan günümüze kadar gelen bu inanç Nevruz yani Yenigün bayramlarında ateş üzerinden atlama suretiyle varlığını devam ettirmektedir.[749] Köktürklerin demircilik sanatı konusunda uzman bir topluluk ortaya çıkması ve bu nedenle ateşe hakim olmaları son derece önemlidir ve onlarla ilgili destanlarda vurgulanan belirgin özellikler arasındadır. Bu durum Türklere özgü ve özel bir ateş kültünün de varlığını göstermektedir.

Bazı ilim insanları tarafından Bahar Bayramının çoğunlukla nevruz olarak bilinmesi bu bayramın Farslardan Türklere geçtiğini düşündürmüş ancak Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta'da Akamenid ve Aşkaniler Dönemlerinde nevruz ile ilgili bir bilgiyle karşılaşılmamıştır. İran'da yaygın olan efsane, Cemşid'in Azerbaycan seferinden sonra bahar bayramının Farslar tarafından kutlanmaya başlandığıdır.

[742] Koca, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", s. 81.
[743]Köktürklerin tarih sahnesine çıkması sürecinde Moğol asıllı Juan Juanlara bağlı oldukları bilinir. Bağımsızlık kazanılması sürecinde Köktürklerin reisi Bumin, Töles boylarıyla mücadelesi sonucu onları kendilerine bağladı. Bumin, gücünün artması ile vassal bulunduğu Juan Juan hükümdarına elçi yollayıp kızını kendine istedi. Juan Juan hükümdarı için bu durum, kendine bağlı bir topluluğun kendi seviyesinde kuvvetlendiğinin göstergesi idi. Bumin'in elçisini öldürmesi neticesinde Bumin, 522 senesinde düzenlediği ani bir baskın ile Juan Juanları yendi ve Köktürk Devleti bağımsızlığını ilan etmiş oldu. (Bkz. Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, s. 126-128.)
[744] Koca,"Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", s. 82.
[745] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 89.
[746] Koca, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", s. 81.
[747] Yörükan, *İslamiyetten Önce Türk Dinleri Şamanizm*, s. 63.
[748] Koca, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", s. 82.
[749] Koca, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", s. 87.

Nevruz ateşinin de İran kaynaklı inanç olan ateşperestlik ile ilgisi olmadığı düşünülmektedir.[750]

Türk coğrafyası bahar bayramlarında ateşle ilgili ritüeller barındırmaktadır, büyük ateşler yakılarak büyüsel dualar eşliğinde ateş üzerinden atlandığı görülür, inanışa göre nevruz ateşi insanları kötülük ve büyülerden, hastalıklardan korurdu.[751] Baharın gelişi eski Türklerin yılbaşıydı, Türkler yaşlarını çoğunlukla bahara göre hesap ederler, her bahar için yeşil gördüm derlerdi.[752] Toplu biçimde kırlara çıkılarak eğlencelerin, yarışların yapıldığı bu bayramlar, günümüz Türk dünyasında kimi bölgelerde Hıdrellez'e kaymıştır.[753] Bayramlarının ruhuna uygun giyinen Türklerin kıyafetlerinde yeşil, sarı, kırmızı renkler hakimdi.[754]

4.2.2.2. Kutlu atalar mağaraları-mezar ziyaretleri

Genel olarak Türk kültür tarihi bakımından ölmüş ataların mezarlarının ziyaret edilmesi oldukça yaygın ve güçlü bir geleneksel uygulamadır. Gömeç'in işaret ettiği üzere mezar ziyaretleri geçmişe ve atalara duyulan hürmetten kaynaklanmakadır.[755] Bu durum, geleneksel Türk dini inançlarından günümüzde devam eden sosyal geleneklerden biridir. Tüm Türk dünyasında dini bayramlar ya da arife günleri mezarlıklar topluca ziyaret edilir. Bu ise ölüler kültü ile ilişkili olup yatır, türbe, dede mezarları ziyaretleri ise atalar kültü olarak ilişkilendirilir.[756]

Türklerin bilinen dönemlerinden itibaren Ötüken, kutsal bir mekan olarak kabul edilmiş ve çoğunlukla başkent konumunda olmuştur. Hunların atalar mağarasına gitmek için seçtikleri belirli günleri vardır.[757] Merkezleri Ötüken olan Köktürkler de, kendilerinden önceki Türk toplulukları gibi Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi.

Burada atalarını anmanın yanında Tanrı'ya da bereket ve bolluk için dua edilirdi.[758] Açina boyunun türeyişi ile ilgili tarihî belgelerle beraber Sui-shu'da Açinaların 6. yüzyıl başına kadar mağarada yaşadığını, sonrasında Ju-Juanlara vassal olduğunu

[750] Pirverdioğlu, "Türklerde Bahar ve Yılbaşı Geleneği", s. 66.
[751] Pirverdioğlu, "Türklerde Bahar ve Yılbaşı Geleneği", s. 71.
[752] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II,* s. 150.
[753] Pirverdioğlu, "Türklerde Bahar ve Yılbaşı Geleneği", s. 70.
[754] Koca, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", s. 85.
[755] Sadettin Gömeç, "Eski Türk Dininin Temel Özellilkleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* cilt: 4, sayı: 1, Sakarya 2019, s. 89.
[756] Güngör, *Türk Din Etnolojisi,* s. 39.
[757] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları,* s. 61.
[758] Gömeç, "Eski Türk Dininin Temel Özellikleri", s. 87.

anlatan mitolojik bir efsane mevcuttur.[759] Bahsi geçen anlatıda mağaranın[760] ortasında büyük bir ova bulunuyordu ve kurdun bu mağarada on çocuk doğurduğuna inanılıyordu.[761] Köktürk kağanı Ötüken ormanında bulunurdu ve kurban sunmak için ziyaret edilen mağara buradaki dağdadır.[762] Çin kaynaklarında da Köktürklerin menşeleri hakkında mevcut olan rivayetlerde de dağ ve mağara mühim unsurlardandır.[763] T'u-küelerin kağanı, asilleri her sene toplayarak kurban sunmaları için atalar mağarasına götürürdü.[764] Her beşinci ayın sekizinci günü toplanılır, atalarının kaldığı düşünülen mağaraya kurban sunulması için kıdemli bir memur gönderilirdi.[765] Kağanın her sene ata mağarasında kurban sunmasıyla imparatorluktaki kavimlerin tümünün dişi kurdu yücelttiği nakledilmiştir.[766]

Köktürklerin kökeninin mağarayla ilişkilendirilmesi sonraki dönemlerde de ifade edilmiş görünmektedir. Ay bek ed-Devadâri[767], Türklerin kökenleri ile ilgili anlattığı efsanede bir mağaraya sellerin ve yağmurların sürüklediği balçıkların dolduğunu anlatır, mağaranın da bu anlatıda ana rahmi vazifesi gördüğü bilinir. Mağaradaki *toprak*, su, güneşin etkisiyle meydana gelen *ateş* tesiri ile *rüzgar*, bir cocuğun meydana gelmesini sağlar ve dünyaya gelen bu erkek cocuğa da Ay-Atam ismi verilir.[768]

Altayların Gök Tanrı'ya yönelik yaptıkları âyinin de yüksek ve mukaddes sayılan dağın tepesinde yapıldığı bilinir. Bu merasimde bir ağızdan söyledikleri ilâhilerle yer-su[769] ruhlarına hitap ederlerdi.[770] Gökyüzü ve güneşe kurban sunma töreninin on

---

[759] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 108.
[760] Ergenekon Destanı'nda bahsi geçen mağaraya dair ifadeler şu şekilde geçmektedir: *"Yeryüzünde olup biten bu işleri Tanrı makamından seyrediyordu. Kendi yaratmış olduğu, bu kutlu ırkın yok olmasına razı olmadı.Onun için bu çocuğun yanına bir dişi kurt gönderdi. Etrafta kurt gibi yaşayan bir çocuğun olduğunu duyanlar, onu öldürmeye geldikleri zaman, kurt Tanrı'dan gelen buyruğu dinleyerek, çocukla birlikte yaşadıkları göl kıyısının kuzeyinde bulunan bir dağa kaçtı. Bu dağın içerisinde çok büyük bir mağara vardı"* (Bkz. Sadettin Gömeç, Türk Destanlarına Giriş, s.204-205)
[761] Bahaeddin Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten Dergisi,* cilt: 21 sayı: 81, 1957, s. 86.
[762] Ercilasun, a.g.e., s. 113.
[763] İnan, *Eski Türk Dini,* s. 37.
[764] Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 23.
[765] Edouart Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, s. 42.
[766] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlığı,* s. 130.
[767] Kahire'de dünyaya geldiği bilinir. Köprülü, Devadâri'nin Selçuklu hânedanına mensup olduğunu ileri sürmüştür. Bir devlet adamı olan babasıyla beraber pek çok memleketi dolaşmış ve görme fırsatı bulmuştur. Yalnızca ilim ve edebiyata yönelerek hayatını sürdürmüştür. (Bkz. Cevat İzgi, İbnü'd-Devâdârî, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 21, İstanbul 2000, s. 11-13.)
[768] Ögel, *Türk Mitolojisi I,* s. 132.
[769] Başta Gök Tanrı olmak üzere tabiat ruhlarına da inanan Türkler, tabiat kültlerini yer-su olarak adlandırırdı.Büyük imparatorluklar devrinde bahsi geçen tabiat kültlerinin gelişerek vatan kültü

dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar Tayh ismiyle Kaçinlerde uygulandığı, bu merasimin dua ile başlayıp koyun kurban edilerek devam ettiği, törende ise et suyu, süt, kımız, ayran gibi içecekler içildiği bilinir.[771]

4.2.3. Uygurlarda şölen ve toy

Hunlar ve Köktürklerde olduğu Uygurların da mevsimlerle ilgili bayramlar kutladıkları anlaşılmaktadır. Ötüken Uygurları da bahar bayramını eski ataları gibi beşinci ayda kutlarlardı.[772] Ötüken'de oturan Uygurlar, başta kağanları olmak üzere To'jen Irmağı kenarında toplanırlar ve Gök Tanrı'ya kurban sunarlardı. Bu mevsimde yapılan diğer bir bayram da sürüleri otlatmaya çıkarma ayı olarak bilinen ve dokuz Mayıs'ta yapılan, "Örüs sara" bayramıdır.[773] Tamim ibn Bahr, Dokuz Oğuz ülkesine seyahatinden bahsederken içinde çeşitli deniz hayvanları olan bir göl bulunduğunu, civardaki halkın senede bir kez olmak üzere ilkbaharda gölün etrafını dolaşarak Tibet, Kimek ve Dokuz Oğuz yönünden gelen 150 kadar nehrin sularından bahsi geçen göle dökerek dinsel bir tören gerçekleştirdiklerinden bahseder.[774]

Uygurların dönence tarihlerinde de düzenlediği çeşitli festivaller olduğu bilinir. Bunlardan birincisi yaz dönencesinde toprak için kurban sunulan festivaldir.[775] Uygurlar senede iki kez olmak üzere yere kurban sunarlar, kışın gelişini ise törenle kutlarlardı.[776] Çinlilerin Ch'ing-ming adını verdikleri festivalden bir gün önce üçüncü ayın dokuzuncu günü Uygurlar soğuk yemek festivali düzenlerlerdi. Bu festival için evin içindeki ve çevresindeki tüm ateşler söndürülerek yirmi dört saat boyunca yeni bir ateş yakılmazdı. Bir gün evvel hazırlanmış olan soğuk yemekler yenirdi.[777]

Çinli seyyah Wang Yen-t'e 981 yılında Turfan ve Beşbalıg'a yaptığı seyahat esnasında şehir halkının bakır ve gümüşten borularla birbirlerine su üfleyerek kötü

---

seviyesine yükseldiği görülmüştür. Yer-su kültlerinin önemi Gök Türk İmparatorluğu Döneminde Orhun Yazıtlarından anlaşılmaktadır. Yazıtlarda "ıduk yer-süb" olarak ifade edilen varlıkların hem vatan hem de koruyucu ruh oldukları bilinir. Bu mukaddes yer-sular inanca göre Gök Türklerin kaderini yönetmekteydi.Vatan toprağının korunmasında da Tonyukuk Yazıtı yer-suların rolünü açık bir biçimde ifade etmiştir. Gök Türk topraklarına saldıran düşmanlar, Umay ve yer-suların yardımı ile başarısız olmuşlardı.[769] (Bkz. Abdulkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, s. 31.)

[770] İnan, *Eski Türk Dini,* s. 38.

[771] Gumilev, *Eski Türkler,* s. 106.

[772] İzgi, "Hunlar, Göktürkler, Uygurlarda Bayram ve Festivaller", s. 32.

[773] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* s. 80.

[774] Sağır, a.g.e., s. 8.

[775] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* s. 80.

[776] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I,* s. 125.

[777] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* s. 80.

ruhların etkilerinden korunmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.[778] Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde bahsedilen bu adetin farklı bir biçiminden de başka bir Çin kaynağı bahsetmektedir. Buna göre Kao-li hakanları İlkbahar bayramı töreni sonrasında kıyafetleriyle suya girer ve halk ikiye ayrılarak birbirine karşılıklı su serperek taş atardı.[779] Çin elçisinin Uygur ülkesine gelmesi neticesinde de hakan, bir şölen tertip ederek tüm halkı da davet etmiş, Çinli elçi bu ziyafete, verilen müzik konserine, sahne oyununa hayran kalmıştı.[780]

Uygurların saza benzer iki müzik aletleri olduğu ve gezinti yaptıkları sürece bu aletleri yanlarından ayırmadıkları da Uygurların törenleri ve eğlenceli anlayışıyla alakalı verilen bilgiler arasındadır.[781] Çin kaynakları da Kaoçıların kendilerine ait türküleri olduğundan bahsetmektedir.[782] Uygurların da bu ilkbahar aylarında toplu biçimde seyahat ettiği, kendi aralarında müzikler çalarak eğilendiği nakledilir, bu sırada at üstünde giderken çeşitli varlıklara ok atar, bu varlıkları gelebilecek kötülüklere karşı kurban etme olarak düşünürlerdi.[783] Bu eylemi aynı zamanda kötü ruhları uzaklaştırmak amacıyla yapan Uygurlar, ilkbahar geldiğinde Buda mabetlerine de giderlerdi.[784]

Tıpkı Hun ve Köktürklerde olduğu gibi Uygurların da göğe kurban sundukları ve atalarını anmak için bir takım merasimler-anmalar tertip ettikleri anlaşılmaktadır. Kaynakların belirttiğine gore; Kao-tsung zamanında beş kabile Kanglıları bir araya gelerek göğe kurban sundular ve on binlerce kişinin katıldığı at yarışları düzenlediler.[785] Bu törende başta göğe olmak üzere kutsal ruhlara da at kurban ettikleri bilinir.[786] Karluk isyanı sonrasında hâkimiyet Uygurların eline geçti ve 748'de Atalar Mezarlığında yapılan kurultay ile Uygurlar Türk devletinin başına geçtiler.[787] Sine-Uşu Yazıtı da Uygurların Atalar Mezarlığında yaptıkları bir kurultay ardından Türk ülkesinin başına geçtiklerini ortaya koymaktadır.[788]

---

[778] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, s. 119.
[779] İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Bayram ve Festivaller", s. 35.
[780] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 123.
[781] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I,* s. 129.
[782] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 35.
[783] İzgi, *Çinli Elçi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi,* s. 61.
[784] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 126.
[785] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 111.
[786] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 17.
[787] Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 81.
[788] Gülensoy, a.g.e., s. 118.

Türk kültür tarihi boyunca gördüğümüz ata mezarlarını ziyaret ve onları anma merasimi oldukça güçlü bir uygulama olarak göze çarpmaktadır. Pirverdioğlu'nun da işaret ettiği üzere bahar bayramlarında mezarların ziyaret edilmesinin yuğ töreninin izlerini taşıdığı düşünülmektedir. Bu geleneğin günümüz Anadolusunda dini bayramlara kaydığı, Azerbaycan ve diğer Türk ülkelerinde ise Nevruz'da devam ettiği görülmektedir.[789]

4.2.4. Oğuzlarda şölen ve toy

Oğuzların şölen adı verilen milli ziyafetinde yirmi dört Oğuz beyi bir araya gelirdi.[790] Oğuz Türklerinin mücadelelerini anlatan Dede Korkut Hikâyelerinde de Kam Gan oğlu Han Bayındır'ın yılda bir kez tüm Oğuz beylerini toplayarak attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestirdiği anlatılır.[791] Yine aynı hikâyelerde hacet toyu olarak karşımıza çıkan örnekte Dirse Han'ın oğul için yaptığı toy göze çarpmaktadır. Bunun için bir ağzı dualının yardımını diliyor, açı doyuruyor, çıplağı giydiriyor, borçluyu borcundan kurtarıyordu. Erkek atlar kestirerek tepe gibi et yığıyordu.[792]

4.2.5. Türk kurultaylarında orun- ülüş

Ülüş kelimesi, ülüşmek kökünden olup pay manasına gelir ve Eski Türklerde bir nevi devlet protokolünün düzeni olarak düşünülebilir. Kişinin ya da boyun ülüş hakkı başarıya ve başarısızlığa bağlı olarak değişiklik gösterebilmekteydi.[793] Uygurlarda devleti yöneten Oğuz Öge'nin maiyetinin de 24 kişiden oluşması 24'lü teşkilatlanmanın[794] Hun Devri itibariyle Türklerde varlığını gösterdiğinin bir kanıtıdır.[795] Uygur Dönemi'ne ait Miran Metinlerinin orun ve ülüş geleneğinin örneği niteliğinde olabilecek şekilde savaş sonrası ele geçen ganimetlerin ya da elçilerin getirmiş olduğu hediyelerin dağıtımından bahsetmiş olması muhtemeldir.[796] Oğuzların şölen adı verilen milli ziyafetinde de yirmi dört Oğuz beyi bir araya gelirdi.[797]

---

789 Pirverdioğlu, "Türklerde Bahar ve Yılbaşı Geleneği", s. 70.
790 Gökalp, *Türk Töresi*, s. 60.
791 Sepetçioğlu, a.g.e., s. 37.
792 Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 3.
793 Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", s. 1544.
794 Hyung-nularda sağ ve sol olmak üzere iki kanattan oluşan örgütsel yapının toplam yirmi dört boydan oluştuğu bilinmekteydi. (Bkz, Jean Paul Roux, Türklerin Tarihi, s. 63.)
795 Gömeç, "Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı: 394, Ankara 1996, s. 81.
796 Sadettin Gömeç, "Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma", s. 79.
797 Gökalp, *Türk Töresi*, s. 60.

Reşidüddin'in eserinden hareketle eski dönemlerde Türk boylarının toylarda yiyecekleri etin hayvanın hangi kısımları olacağını bir kaideye bağladığı anlaşılır, her dört boy için ortak bir sünük mevcuttur ve bu kaideye göre koyunun etinden belli bölgeleri yemeleri gerekmektedir.[798] Türkler için düzenlenen törenler oldukça mühimdi ve şahıslar, katıldıkları törenlerde mensup oldukları boylara göre yer işgal ederlerdi, bu 'orunmevki' meselesidir.[799] Oğuzname'de geçen Irkıl Hoca'nın kapının iç eşiğinde oturması ve koyunun göğüs etinin onun önüne konulması; sağ yanında Kayı'nın bulunması ona da koyunun sağ aşıklı kemiğinin ülüş olarak verilmesi[800] orunmevki kuralının örneği niteliğindedir. Ülüş denilen bu paylar Gün Han tarafından belirlenmiş olup yukarıda örneğini verdiğimiz Reşideddin'in Oğuzname eserinde en detaylı biçimiyle yer almaktadır[801] Orun ya da ülüş olarak adlandırılan bu paylar, tüm kavmin sahip oldukları üzerinde boya ait payı gösteren delildir. Savaş sonrası ganimetler paylaştırılırken boyların orunları dikkate alınmıştır. Orununu kaybetmiş boyların; mera, yayla, av gibi varlıklar üzerindeki tüm hakkını kaybetme tehlikesi olduğu bilinmekteydi.[802]

4.3. Törenlerde Kurban ve Adak

Eski devir sosyal yaşamının en önemli parçalarından biri olan törenlerde kutsal sayılan varlıklara kurbanlar sunulduğu bilinmektedir. Bu kurbanlar kanlı ve kansız kurbanlar olmak üzere temelde iki bölümde değerlendirilmektedir.

4.3.1. Kanlı kurbanlar

Temelde iki tür kurban sunduğu düşünülen Türklerin kanlı ve kansız kurbanları mevcuttur.[803] Türkler için en köklü ve eski ibadet biçimi kanlı kurbanlardır.[804] Kurbanın Tanrı için kesiliyor olması zaten onun sahip olduğu bir varlığı ona geri gönderme anlamı taşırdı. Sahip olunan hayvanların, dünyadan ayrılış sonrası kurban edilmesi, ölünün yeni yerinde ihtiyacı olacak hayvanları ona sunmak aynı zamanda bu kurbanların göğe gönderilmesi anlamına gelirdi.[805]

---

[798] Sümer, *Oğuzlar,* s. 208.
[799] İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", s. 54.
[800] Ögel, *Türk Mitolojisi I,* s. 216.
[801] İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", s. 54.
[802] İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", s. 61.
[803] Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini,* s. 44.
[804] Güngör, *Türk Din Etnolojisi,* s. 31.
[805] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 47.

Kurban edilecek hayvanın seçimi konusunda da özenli davranıldığı kimi hayvanların özellikle tercih edilirken; kimi hayvanlardan ise bilinçli olarak uzak durulduğu bilinmektedir. Buna göre İskitlerin genelde domuz beslemekten uzak durmaları ve domuzu kurban etmemeleri Türklerin bu hayvana duydukları antipatinin yalnızca İslamiyetten kaynaklanmadığını gösterir.[806] Bozkırda fazla yetiştirilmeyen bu hayvan Minns'e göre İskitler ve Türkler için tabu sayılmaktaydı.[807] Türkler için bu hayvan, kötü ruhlu ve yırtıcı idi, bu yüzden Anadolu masallarında da olumsuz bir motif olarak karşımıza çıkar.[808]

Kurban edilen hayvanlar için farklı yöntemlerin de kullandığı bilinir. İskitler, dini törenlerinde kurban sunarken hayvanın boynuna bağlanan ilmeği bir çubuk yardımıyla bükerek boğulmasını sağlarlardı.[809] Bu şekilde kan dökmeden kurban etme ya da öldürme anlayışının ilk devirlerden itibaren Türklerde, gerek kurban sunarken gerekse hanedan üyeleri ya da düşmanları yok ederken, önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir.

Törenlerde adak olarak sunulan hayvanların en önemlisi göğe kurban edilenlerdir, her tür hayvan kurban olarak seçilebilir ancak at kurban etmenin özel bir önemi vardır. At, hafif eğik biçimde dikilen kazığa oturtularak kurban edilir ve sonrasında derisi bu sırığa asılırdı.[810]

Türk kökenli veya Türk olduğu düşünülen bazı toplulukların farklı hayvanları değişik yönetemlerle de kurban ettikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de ateş vasıtasıyla yapılan kurban merasimleridir. Kaynakların belirttiğine göre Choular, kış mevsiminin gündönümünde ateşin harekete geçip yer-su unsurunun zirveye ulaştığı düşünülen zamanlarda ayinler gerçekleştirirdi. Bu merasim esnasında ateşe üstünlük verilerek yaz gündönümünü yansıtan simgeler kullanılırdı. Bu ayinde görev alan din adamları kırmızı kıyafetler giyerdi. Kurban edilmek üzere erkek bir buzağı seçilirdi. Kurban etinin en mühim bölümü ise ateşte yakılmaktaydı.[811] Yine Türk kültürüyle ilgili olarak; ölünün kemiklerinin korunmasına benzer bir inancın kurban edilen hayvanların kemikleri ile ilgili de geçerli olduğu görülür. Kurban kemiklerinin ateşe atılmasıyla göğe doğru yükselen duman, inanca göre kurban edilen hayvanın da göğe

[806] Durmuş, *İskitler,* s.69.
[807] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 372.
[808] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 541.
[809] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 259.
[810] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlığı,* s. 63.
[811] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş,* s. 107.

çıkmasını sağlardı.[812] Altay Türklerinde de kurban edilen hayvanların kemiklerinin kırılması, köpeklere verilmesi sakıncalı görülürdü. Bu nedenle kurbanların kemikleri gömülür ya da ateşe atılırdı.[813]

Kurbanlarla ilgili olarak, ateşte yakma dışında farklı usüllerin de kullanıldığı bilinmektedir. Bunlardan biri de ağaca asmadır. Gömeç'in işaret ettiği üzere; kimi zaman özel merasimler sonrasında kurban kemikleri toplanıp bir kaba konularak kayın ağacının dallarına asılırdı. Kurban edilen atların kafatası sırıklar üzerine geçirilirdi.[814] Anlaşılan kurban edilen hayvanın bir direk ya da sırığa bağlanmasıyla kurbana göğün yolunun gösterildiği düşünülmekteydi.[815]

Türk kültür tarihi açısından kurban için seçilecek hayvanların özel bir anlamı ve değeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda akla gelen ilk hayvanlar geyik ve attır. Roux'un da buna parallel olarak kurban edilen hayvanlar arasında geyiklerin de mühim bir yere sahip olduğunu ifade eder. Pazırık Kurgan'ında bulunan kalıntılardan yola çıkılarak atın kurban edilmesinin öncesinde geyikgiller türünden hayvanların kurban olarak seçildiği anlaşılmaktadır.[816] Daha sonra bu hususta atların tercih edilir hale gelmesi yaşanan süreçlerin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bilindiği üzere atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün sürdürülmesi İç Asya'da yaşamış Türklere dayanır.[817] Atın, geyikgillerden bir hayvanın yerini alması muhtemelen Proto Türklerin ortaya çıkış sürecinde gerçekleşmiş bir olgudur.[818] Dolayısıyla Pazırık Kurganı'nda bulunan en karakteristik eserlerin at ve geyik maskeleri olduğu, bu maskelerin yanında ayrıca geyik boynuzlarına da rastlandığı görülmüştür.[819] Geyik motifinin Hun kültüründe önemli bir unsur olarak varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Avrupa Hunlarıyla ilgili olarak Jordanes, Avrupa Hunlarının kökeni olarak Sihirli Geyik Efsanesini aktarır.[820] Buna göre, Hunların atalarına sihirli bir geyiğin Maeotis geçitlerinde yol gösterdiği anlatılırdı. İskitlerin ve Hunların geyiğe

[812] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 49.
[813] Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 44.
[814] Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 44.
[815] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 66.
[816] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 187.
[817] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 6.
[818] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 204.
[819] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 66.
[820] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 228.

olan yönelimleri neticesinde Avrasya bozkırlarında tabiatçı görüşle ya da üsluplaşmış, çeşitli malzemeden mamül pek çok geyik figürüne rastlanmıştır.[821]

Geyik ve onunla ilişkili oldabileceğini düşündüğümüz diğer boynuzlu hayvanların Türk kültürü bakımndan esaslı bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Tagarlara ait bayrak kalıntıları üzerinde dağ keçisi figürü bulunması Tagar kültürünün Köktürklerle ilişkili olduğunu düşündürür çünkü Köktürk Yazıtlarında da dağ keçisi motifi görülmektedir.[822] Son devir Tagar mezarlarında rastlanılan bu bayrak kalıntılarının tepelerine ongun olduğu düşünülen ufak bir dağ keçisi heykeli de dikilmektedir.[823] Bununla birlikte Bilge Kağan ve Kültigin'e ait mezar taşı üzerinde bulunan damgalar, Orhun boylarındaki diğer mezar taşları üzerinde de görülmüştür, Rus bilginler bu damganın geyik figürünün şekil değiştirmesi ile ortaya çıktığını düşünmüşlerdir.[824] Zira Kültigin Abidesi üzerindeki dağ keçisi motifi, bu hayvanın çok eski çağlardan itibaren mühim bir besin kaynağı olarak bereketi ve bolluğu simgelediğini düşündürmektedir.[825] Bunun yanında Geyik ve dağ keçisinin Köktürklerde kağan soyunun ongunu olduğu ileri sürülmüştür.[826] Bu konuyla ilgili olarak Batı Türklerini anlatan Çin kaynakları, Talas şehrine 150 li uzaklıktaki Bin Bulak adlı yerde bulunan evcil geyik sürülerinden bahseder, bu hayvanları vuranların da ölümle cezalandırıldıkları nakledilir.[827] Hem bir av hayvanı hem de dini değerleri de bulunan bir hayvan olarak geyik türü canlılar, kültür tarihimizin farklı alanlarında da yaşatılmıştır.

Uyuk Turan dikilitaşında boy işareti sayılan tamga ile beraber resmedilen geyik, at gibi hayvan figürlerinin ölünün avladığı ya da diğer dünyada avlanabilmesi için sunulmuş hayvanlar olduğu düşünülmüştür.[828] Çünkü öldürülen insanların öbür dünyada hizmetkâr olacağı anlayışına benzer biçimde öldürülen hayvanların da öldüren kişinin hizmetinde olacağı düşünülmektedir.[829] Mezarlara dikilen hayvan heykelleri, Asya kökenli kavimlerin ölüler kültü ile ilgilidir, Anadolu'da Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin kendi ongunları olan koç figürünü İslam'dan sonra

[821] Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 119.
[822] Ercilasun, a.g.e., s. 40.
[823] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslamiyete Giriş,* s. 12.
[824] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 136.
[825] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 189.
[826] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslamiyete Giriş*, s. 37.
[827] Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 254.
[828] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 101.
[829] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 102.

da kullandıkları görülür.[830] Ongun ise koruyucu ruh olarak görev yapar ve atalar kültünün yansıması niteliğindedir.[831]

Türk tarihi bakımndan çeşitli merasim ve kutlamalarda, toplantılarda at kurban etme adeti bilinen en eski ve yaygın uygulamalardan biri olarak yaşamıştır. Roux'un belirttiği üzere Hunlar ve Köktürklerden sonra da Altaylarda at kurban etme geleneğinin devam ettiği bilinmektedir.[832] Kurban edilecek hayvanların seçimi esnasında da bir takım kurallar belirlendiği bilinir. Buna göre kurban olarak seçilmiş hayvanlar çoğunlukla beyaz olup yer tanrılarına kurban sunulacağında ise koyu renk hayvan tercih edildiği görülmüştür.[833] Kurbanların sunulması aşamasında da belirli zamanların seçildiği görülmektedir. Hunların kurban sunmak için senenin ilk ve beşinci aylarının birinci, beşinci ve dokuzuncu gününü seçtikleri bilinir.[834] Hyung-nuların, göğün ruhuna kurban sunmak için tercih ettikleri gün, wu günü[835] olarak ifade edilmiştir.[836] Bu günlerde göğe ve tanrılara kurbanlar adanmaktaydı.[837] 410 yılında Tiele[838] ve Kaochılardan beş boy bir araya gelerek kadın kamların da katıldığı bir gök merasimi gerçekleştirmişler ilahiler söyleyerek at kurban etmişlerdir.[839]

Türk kültüründe çeşitli hayvanların farklı yöntemlerle kurban edildiği açıktır. Bu konuda genel geçer tarifler olmamakla birlikte Esin'in ifade ettiği üzere Atalara, ruhlara ve tanrılara kurban sunulurken şöyle bir ayrım söz konusu olurdu: göksel tanrılar için ateşte yakılmış ya da pişmiş, su ruhları için boğulan, yer ruhları için

---

[830] Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 257.
[831] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 394.
[832] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 187.
[833] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 209.
[834] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 198.
[835]Çin İmparatorunun tahtının bulunduğu yer, yerin tam ortası olduğu düşünülen, muhtemelen 5. gündür. (Bkz. Bahaeddin Ögel, Devlet Meclisi ve Kurultay, s. 1542.)
[836] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 202.
[837] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 86.
[838] Ting-lingler, Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya Yenisey havzasına kadar uzanan sahada önemli eski Türk boylarındandır. Ting-ling'lerin yönetici olan grupları bu sahada yaşıyordu. Onların batı grubu İrtiş Irmağı, güney grubu ise Gobi Çölü'nden Çin'e doğru yayıldı. Kuzey grubunu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlar oluşturuyordu. Batı grubu once Güney Kazakistan'a sonra Avrupa'ya, güney grubu Sarı Irmak'ın doğduğu yere doğru yayıldı. Onların Mo-tun devrinden önceki durumları hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Tarihin bilinmeyen karanlık devirlerinden Büyük Hun İmparatorluğunun kuruluşuna kadar varlıklarını sürdürüyor olmalı idiler. Ting-ling'ler her ne kadar milattan sonraki devirlere kadar varlıklarını devam ettirme başarısını gösterdilerse de tarihi kaynaklar boyla ilgili bize daima çok az malumat vermiştir. Fakat konuyla ilgili öenmli bir gerçek varsa o da araştırıcıların çoğunun dediği gibi daha sonraki asırlarda ortaya çıkan Kao-che ve Töles boylarının onların devamı olduğudur.(Bkz. Ahmet Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 19.)
[839] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 114.

gömülen kurbanlar, gök ve yer tanrıları için kan; atalara da çiğ et sunulurdu. Şarap ve yemekler hazır olduğunda ruhlar ve tanrılar uygun törenler icra edilerek merasime davet edilirdi. Gök kararıp yağmur yağdığı takdirde tanrıların geldiği düşünülürdü. Gök Tanrı'ya kurban sunulacağı zaman onun simgesi olan yırtıcı kuşlara da kurban etinden sunulurdu.[840] Çok farklı hayvanların bu merasimlerde kurban olarak sunulduğu da görülmekteydi. Örneğin Kagnılı boyları, yere kurban sunmak için bir koyun gömerler ardından söğüt ya da bir ağaç dalına kımız dökerek kurban ritüelini tamamlarlardı.[841]

Türk tarihi bakımndan ilginç kurban merasimlerinden biri Akhun-Eftalitlere aittir. Roux'a gore; ateşe kurban sunulmasının en eski örneği Eftalitlerde görülür.[842] Kurban merasimleriyle ilgili farklı usüllerin Türkistan sahasının her bölümünde uygulanageldiği görülmektedir. Karaşar Krallığında yılın ikinci ayının üçüncü dolunay günü kurban kesmek için kırlara çıkıldığı, dördüncü ayın on beşinci dolunay günü ormanlarda dolaşıldığı, yedinci ayın yedinci gününde ise kutsal hayvana kurban sunulduğu nakledilmiştir.[843]

Yine kurban merasimleriyle ilgili hususlardan biri bu törenlerin icrası için seçilen özel mekanlar olmuştur. Kurban adanan yerin kutsal olması gerekliliği daha geç dönemlerde tapınak ya da kurban odası denilen mekanların gündeme gelmesini sağlamıştır. Ancak bundan çok daha eski dönemde Hunlarda da kurban evlerinden söz edildiği bilinir.[844] Yine de Türklerde, göğe yakın ve büyük olmalarından dolayı dağ, tepe gibi yüksek yerlerin kimi zaman tanrı olarak kabul edildikleri, kimi zaman da büyük ihtimalle yer ve göğe ibadet edilen yerler olarak kullanıldığı düşünülmüştür.[845] Dağların da kurban sunma törenleri içinde mühim bir yeri vardı. Dağ için sunulan kurbanlar kağıttan yapılmış zırhlar, atlar ve insanlardı. Bu ayin gerçekleşmeden dağa yaklaşmanın sakıncalı olacağı düşünülürdü.[846] Gerdizî'nin verdiği bilgilere göre de Tokuzoğuzlar, yeryüzündeki en büyük ve yüksek dağda

[840] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş,* s. 95.
[841] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslamiyete Giriş*, s. 101.
[842] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 200.
[843] Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 157.
[844] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* s. 198.
[845] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 34.
[846] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* s. 201.

kurban keser, adak adar, dua ederlerdi.Senede bir kez bu töreni gerçekleştiren Tokuzoğuzlar, bir sene evvel bıraktıkları kül ve kemikleri olduğu gibi bulurlardı.[847]

Kurban sunmak için belli tarihler belirlendiği gibi günün belli saatlerinin seçildiği de olurdu. Akhunların, kurbanlarını sunmak için sabah saatlerini seçtiği bilinmektedir.[848] Akhun Kralı sabahları sarayından çıkarak göğe kurban sunardı.[849] Bunun yanında Çin ve İslam kaynakları Şamanist olan Kırgızların kurban törenleri için özel bir vakit belirlemeden tanrılara, ağaçlara, sulara kurban sunduklarından bahseder.[850] Yine de X. yüzyılda Arap müelliflerden Ebu Dülef[851], Kırgızların her sene üç bayramları olduğundan bahsetmektedir.[852]

Kurban gelenekleriyle ilgili olarak; Yuğ törenlerinde ölenin yakınlarının, yüzlerini çizerek kan akıtmaları da yas kurbanı olarak düşünülebilir. Bu eylem ölüye insan kanı sunulmasının bir örneğidir.[853] Yalnızca ölen için değil hastalıklar ve kutsala ters düştüğü sanılan her durumun mundarlığa neden olmasının akıtılan kan ile arındırıldığı düşünülmüştür. Zira kurban sunmak Türkler için her mundarlıktan temizlenmeyi sağlamaktaydı.[854]

4.3.2. Kansız kurbanlar

Türk kültüründe kanlı kurbanların dışında bir de kansız kurban sunma geleneği mevcuttur. Bunlar başta saçı olmak üzere; yalma yani ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar, ateşe atılan yağ, tözlerin ağızlarına yağ sürme, kımız serpme gibi adetlerdir.[855]

Saçılar, başta orman ruhları ve tabiat ruhlarına sunulurdu. Sunulan kurban ise kansız olup ağaçlara bağlanan bez, çaput ve hayvan kürkleri olarak bilinirdi.[856] Çünkü insanlar, yer-suya olan hürmetlerini ifade etmek için de şiirlerde, dini dualarda onu

[847] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 91.
[848] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 198.
[849] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 202.
[850] İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 10.
[851] Doğum ve ölüm tarihleri ile ilgili net bir bilgi olmamakla beraber 1000 civarında vefat ettiği tahmin edilir. Gezgin bir edip olarak tanınmış ancak yaptığı kimi seyahatler hakkında şüpheler meydana getirmiştir. Çok güvenilir bulunmayan kimi kayıtları içinde Türklerden bahsettiği de olmuş ancak Türkler hakkında oldukça dağınık bilgiler verdiği görülmüştür. (Bkz. İnci Koçak, Ebû Dülef, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt:30, İstanbul 2005, s. 176-177.)
[852] İnan, *Eski Türk Dini*, s. 11.
[853] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu,* s. 133.
[854] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 134.
[855] Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı: 4, Denizli 1998, s. 44.
[856] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 73.

över ve tehlikeli bir dağ geçidinde, coşkun akan nehirlerde o yerin tanrısına teşekkür etmek için obolara bir taş ekler veya kutsal ağaca çaput bağlardı.[857] Tarihte gördüğümüz Türk oboları da taşların üstüste yığılmasıyla ve ibadet etme amacıyla yapılan tepeciklerdir.[858] Esasen Türk ve Altay inancında sıradan ve tek bir taşın ruhunun zayıf olduğu düşünülür, ancak belli yerlerden alınmış başka taşların ruhuyla birleşince ilahi bir gücün doğduğuna inanılırdı.[859]

Saçı, her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden seçilir. Göçebe kavimlerde süt, kımız, yağ; çiftçi kavimlerde buğday, darı, şarap, tüccar kavimlerde para vesaire saçı olarak kullanılırdı.[860] Örneğin baharın başlangıcında Altay Dağlarına yakın oturan Kırgızların yıldırım ve şimşeklerle beraber süt saçıları yaptıkları bilinmektedir.[861] Başkurtlar da düşen yıldırımlar sonrası saçılarını göğe doğru yaparlardı.[862]

At, Türklerin en çok değer verdikleri hayvanlardan biri olup tüm Türkler tarafından bu hayvanın kuyruğu tuğ olarak kullanılmıştır.[863] Kansız kurbana örnek gösterilebilecek bir başka gelenek de at kuyruğunu ateşe atmaktır. [864]

4.3.3. Başıboş kurbanlar

Kanlı ve kansız kurbanlar dışında serbest bırakılan bazı hayvanların da kurban statüsünde kabul edildiği bilinir. Eski Türklerin ıduk adını verdiği, ruhlara sunularak başıboş bırakılan hayvanlar, kansız kurbanların en önemlileridir. Iduk; salıverilmiş, gönderilmiş demektir ve Tanrı'ya bağışlanan ya da sunulan hayvan anlamını taşır. Bunların yünü kırpılmaz, sütü sağılmaz ve bu hayvanlara yük vurulmazdı.[865]

Savaşlardan sonra Bulgarların savaş atlarını kırlarda dolaşması için serbest bıraktığı ve bu atlara binmeye çalışanların öldürüldüğü bilinmektedir Yakut Türkleri kimi zaman güneşin doğduğu tarafa at sürülerini bırakırdı ve kimse bu atlara sahip olmaya çalışamazdı.[866] Tanrı'ya sunma amacıyla başıboş bırakılan atların haricinde savaşlar

[857] Radloff, *Sibiryadan 2.1.cilt*, s. 15.
[858] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 463.
[859] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 94.
[860] İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 54.
[861] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 273.
[862] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 283.
[863] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 159.
[864] Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 78.
[865] Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", s. 44.
[866] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 159.

esnasında şehit olanların atları da serbest bırakılırdı.[867] Bu hayvanlar ufak bir ayinle salıverilirdi, bu gelenek İslamiyetin kabulü sonrasında da varlığını sürdürmüştür. Kaşgarlı Mahmut da Iduk denilen kurbanı: "*kutlu ve mübarek olan; aslında sahibinin yaptığı bir adak için saklanarak yünü kırkılmıyan, sütü sagılmıyan, yük vurulmıyan başı boş bırakılan hayvan"* olarak tanımlamıştır. [868]

Çağdaş şamanist Türklerde de "Iduk" hayvan böyle tarif edilirdi.[869] Bu atlar beyaz olanlardan seçilirdi.[870] Bu serbest atlardan herhangi biri öldüğünde yelesi ile kuyruğu kesilerek başka bir ata bağlanır böylece de ölen atın ruhunun diğer atta yaşadığına inanılırdı.[871]

4.3.4. Kutsal tabiat varlıkları ve bunlara sunulan kurbanlar

Eski Türk inanışında tabiatın her parçasının kutsal olduğu inancıyla bu varlıkların ruha sahip olduğu anlayışı hâkimdi. Yer-su olarak da adlandırılan ve birer ruha sahip olduğu düşünülen bu tabiat varlıklarına belirlenen dönemlerde kurbanlar sunulmaktaydı. Eski Türk inanışında kutsal sayılan tabiat unsurlarının sayısı arttıkça ya da boyutu genişledikçe kutsallığının da arttığına dair bir inancın olduğu iddia edilmekteydi. Buna göre suyun kutsallığına benzer biçimde her bir ağaç kutsaldır ancak bu ağaçlar koru haline gelmişse kutsallığı artmaktadır.[872] İlk etapta tek başına olup ormandan ayrı ağaçlar üzerine yoğunlaşılmış ancak daha sonra bir araya gelen ağaçların kutsallık kazandığı görülmüştür.[873]

Eski Türk topluluklarında bu varlıklar için kurban sunma amaçlı bazı törenler düzenlendiği bilinmekteydi. Çin kaynaklarında Cye-gular olarak geçen Kırgızların sulara ve ağaçlara özel vakitler belirlemeksizin kurbanlar kestikleri nakledilmiştir.[874] Kutsal görülen bu ağaçların meyve vermesi ya da üretken olmayışı da olumsuz bir durum olarak görülmezdi, İbn'i Rüsteh[875]; Avarların kutsal gördüğü ağacın, meyve veren bir ağaç olmadığını, halkın belli zamanlarda bu ağacın dallarına meyve asıp

[867] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 104.
[868] Divânu Lügâti't Türk, s. 280.
[869] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 159
[870] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 286.
[871] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 287.
[872] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* s. 62.
[873] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 63.
[874] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 69.
[875] Hayatı hakkında oldukça az bilgi olan İbn Rüste'nin İsfahanlı olduğu bilinir. Hem coğrafî hem de tarihi konular üzerinde durmuştur. (Bkz. Sayyıd Maqbul Ahmad, İbn Rüste, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1999, cilt: 20, s. 253-254.)

ona adak sunduğunu ifade etmiştir.[876] Bu varlıklara duyulan saygının günlük yaşamın da belirgin biçimde bir parçası olduğu görülmekteydi. Köktürklerin ağaca duyulan saygı sebebiyle ağaçtan tahtlara oturmadığı bilinirdi. Bunun sebebi ise inanışa göre ağacın, Türkler tarafından hükümdar soyunun bir simgesi olarak görülmesi idi. Ağaçlar aynı zamanda doğu yönünü de temsil ederdi. Türk hakanları, otağlarında otururken, güneşe duydukları saygıdan, yüzlerini doğuya çevirirlerdi.[877]

Türk boylarına ait destan ve anlatılarda da ağacın oldukça derin bir iz bıraktığı görülmektedir. Türklerin hayatlarını sürdürdükleri bölgelerde dallarına paçavralar bağlanmış ağaçların görülmesi mümkündür. Şamanizm inancı dahilinde gerçekleştirilen dini törenlerde de kayın ağacının oldukça önemli olduğu görülmektedir. Şamanist ilahilerinde bu ağaç "bay kayın" olarak geçmektedir. Dîvânu Lûgâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut'un "Bay yığaç" adlı bir yerden bahsetmesi dikkat çekicidir.[878] Kaşgarlı Mahmut aynı zamanda ulu bir ağaç gibi göze büyük görünen her varlığın Türkler tarafından Tengri olarak isimlendirildiğini söyler.[879] Bu anlayışta tapıldığı düşünülen varlık Roux'a göre ağaç değil uzun ömür ve ululuktur.[880] Dede Korkut Hikâyelerinden Basat ve Tepegöz'ün mücadelesinin anlatıldığı boyda Basat'ın, ata ismini Kaba Ağaç olarak ifade ettiği görülmektedir.[881]

Ağaç, hem gök ile hem de yeraltı dünyası ile iletişim kurabildiğine inanılan bir varlık olup göğe ulaşmak için bir yol olarak görülmüştür. Ağaca yapıldığı düşünülen ibadet ve tapınım aslında göğe yapılmıştır.[882] Eliade, Altay toplumlarında ağacın kutsal sayılmasını; topraktan bitmesi, dikey oluşu ve farklı mevsimlerde yapraklarını döküp tekrar canlanarak dirilmesine bağlamıştır.[883] İslam ya da diğer dinleri kabûl etmiş Altay topluluklarında da ağaç tapınımı izleri görülmektedir.[884] Orta Asya'daki kimi Türkler halen yüksek dağların tepesinde olduğuna inandıkları evliya mezarları için ağaçlara paçavra bağlar ve kurbanlar keserler.[885]

[876] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 61.
[877] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslamiyete Giriş*, s. 97.
[878] İnan, *Eski Türk Dini*, s. 39.
[879] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 60.
[880] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 61.
[881] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 89.
[882] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 65.
[883] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 60.
[884] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 62.
[885] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 472.

Hayvanlar dışında kimsenin sahipliğinde olmayan yaylak, kışlak, otlak gibi alanlardan Tanrı'ya ısmarlanmış olduğu düşünülen kutsal mahaller olduğu inancı da mevcuttu.[886]

4.3.5. Doğa olaylarının anlamlandırılmasına ilişkin gelenekler ve doğa olayları karşısında sunulan kurbanlar

Doğa olayları tarihin ilk çağlarından itibaren insanları korkutmuş ve bu olayların bilimsel olarak dayanaklandırılmadığı sürece insanlar tarafından ilkel biçimde yorumlandığı görülmüştür. Bu doğa olaylarına ilişkin Türk kültüründe pek çok inanç ve yorum geliştirildiği açıktır. Yıldırım, şimşek, gök gürültüsü gibi tabiatüstü güçlerin Türk inançları içinde yaygın olduğu bilinmektedir.[887] Bu gibi doğa olaylarına dair olumlu ve olumsuz biçimde iki tür inanç geliştirildiği tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır. Buna göre; şimşeklerin Ülgen'in kötü ruhları kovmak için kullandığı ateşli oklar olduğunu düşünen kimi eski Türk boyları yıldırım düşmüş olan ağaçtan aldıkları bir parça odunu evlerinde saklayarak evlerine kötü ruhların girmesine engel olduklarına inanmışlardır.[888] Bazı Türk toplulukları da yıldırımın düştüğü varlıkların uğursuz bir güçle donatıldığını düşünmüşlerdir.[889]

Tarihte farklı Türk topluluklarının tabiat hadiseleri karşısında farklı geleneksel tavırlar sergilediği anlaşılmaktadır. Örneğin Kao-cheler gök gürleyişini severler, ve bununla karşılaştıklarında bağırarak gökyüzüne ok attıkları bilinir, sonra orayı terk ederler; ertesi yıl bahar sonunda gök gürleyen yere gelip bir koyun kurban eder bu sırada kadın şaman uğursuzluğu uzak tutma amaçlı bir dua okur. Erkekler atlarına binip bu mekanın etrafında dört kez dolaşırlar ve bir bağ söğüt dalı üzerine kımız dökerler.[890] Yakut Türklerinin de eski dönemlerde yıldırım ya da şimşek sonrası Uygurlar gibi göğe ok attıkları ya da cisimleri birbirine vurarak gürültü çıkardıkları bilinir, bu eylemin sebebi Tanrı'nın bir mesajı gibi düşündükleri gök olaylarını karşılamaktır.[891]

Altaylarda yaşayan Türkler için ise yıldırım düşmesinden ötürü ölen kişilere özel ritüeller gerçekleştirilmesi, gök gürlediğinde göğe doğru ok atılması, baharda ilk gök gürlemesi ile dağlara çıkıp etrafa süt serpilmesi Türk inançlarının bir gereği olup bu

[886] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 95.
[887] Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 26.
[888] Gülensoy, a.g.e., s. 205.
[889] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 182.
[890] Radloff, *Sibiryadan I.I.*, s. 128.
[891] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 280.

durumların ruhlarla ilişkilendirilebileceği düşünülmüştür.[892] Tabiatta gerçekleşen çeşitli olaylar, Şamanist inanca göre ruh veya tanrıların eseridir. Saçılar da bu olumsuz durumlardan korunmanın bir yoludur.[893] Bu saçılar, Tanrı'nın kızgınlığını azaltarak kendilerine vereceği zararı aza indirmek amaçlıdır.[894] Devam eden Altay inancında yıldırımların kötü ruhları korkuttuklarına inanılır, bu inanç dahilinde yıldırım düştüğünde kötü ruhlarla şeytanların kaçıştığı düşünülürdü.[895]

Olumsuz inanca göre ise yıldırım, düştüğü her cismin dışlanıp damgalanmasına sebep olan bir doğa olayı olup Türklerce Tanrı'nın kızgınlığının göstergesi olarak da görülmekteydi.[896] Yıldırımın düşmesi ile yeryüzüne dağıldığını düşündükleri kötü ruhları korkutmak amaçlı da gürültü çıkarırlardı.[897] Bulgarlar; yıldırım düşen evi, içinde bulunan insan ve eşya dahil her şeyi telef olsun diye bırakırlar ve o evin Tanrı'nın gazabına uğramış olduğunu düşünürlerdi.[898] Yıldırım düşmesi kimi zaman olumlu bir olay gibi görülse de yıldırımın düştüğü yere daha sonra yaklaşmak istenmez, hayvanlar da mümkün olduğunca o alandan uzak tutulurdu çünkü bir yere yıldırım düştüğünde oraya yıldırımın çivisi saplandı diye düşünülürdü.[899] Yıldırım düştükten sonra yıldırımdan etkilenen çadırın çevresinde şamanın keçe üzerinde dokuz kez döndürülmesi, yıldırım düşmesi esnasında yere saplandığı düşünülen yıldırım çivisinin tekrar göğe çıkarılması amaçlıydı.[900]

Kimi eski Türk topluluklarında yıldırım ve şimşek gibi doğa olaylarına ilişkin olumsuz düşünceler mevcut iken kimi Türklerin ise bu olayları uğurlu gördükleri tespit edilmektedir. Türkler ve Moğollar arasında pek çok geleneğin benzer olmasına rağmen yıldırma ilişkin düşüncelerin kısmen farklılığı dikkat çekicidir. Moğollar, yıldırım düşmesinden oldukça korkarken Türk topluluklarının çoğunluğunda yıldırım düştüğünde göğe ok atma ve atlarını koşturma gibi eylemler gerçekleştirildiği görülmektedir.[901] Moğol toplulukları içinde Şamanlık konusundaki güçleriyle tanınan Uryankıt topluluğundan kişilerin Reşideddin'in anlatımına göre yıldırımdan korkmadığı, şimşek ve gök gürültüsü karşısında bağırıp çağırarak tepki verdikleri

[892] Güngör, *Türk Din Etnolojisi,* s. 73.
[893] Sadettin Buluç, *Şamanlık*, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 11, 1968, s. 327.
[894] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 280.
[895] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 282.
[896] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 51.
[897] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 280.
[898] İbni Fadlan, *a.g.e.*, s. 30.
[899] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 283.
[900] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 285.
[901] Bahaeddin Öğel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* Cilt 2, s,151

ifade edilmiştir.[902] Günümüzde Sibirya'da ve Altay toplumlarında göğe ok atılması geleneğinin varlığını sürdürdüğü görülür, bu durumun da eski dönemlerde gök gürültüsünün çoğunlukla ejderha olmak üzere hayvan şeklinde tasavvur edilme fikrinin devamı olarak kabul edilmesinin bir yansıması olduğu muhtemeldir.[903] Bahsi geçen doğa olayları neticesinde gerçekleştirilen törenler muhtemelen devlet törenidir. Devlet töreni olmasaydı Çin kaynaklarında yer alması pek mümkün değildir.[904] Tokuzoğuzların ise gökkuşağını gördüklerinde bayram yaptığı ifade edilmiştir.[905] Muhtemelen gökkuşağı, eski Türk inancında bu dünyayı diğer dünyaya bağlayan bir köprü olarak düşünülmüştür.[906]

4.3.6. Gök cisimlerine dair inanç ve gelenekler

Eski Türk toplulukları için gök cisimleri de kutsal sayılan varlıklardan idi. Bunlar, tapınılmayan ancak kutsallığı konusunda hemfikir olunan varlıklardı. Çin kaynaklarında eski Türklerin devlet törenlerinde kimi gök cisimlerine tazimde bulunulduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Bu bilgilere göre Türkler, gündüz güneşe; gece ise aya saygı gösterirlerdi, daha eski dönemlerde ise bu gök cisimleri için kurbanlar kesildiği de ileri sürülmüştür.[907] Çin'de varlığını sürdürmüş Chou Devleti'nin hükümdar sülalesinin Gök dinini, güneş ve yıldızları kutsal sayması, bu hanedanın Türk asıllı olabileceği görüşünü ortaya çıkarmıştır.[908] Hatta Türklerin başta gök dini olmak üzere güneş ve yıldız kültlerini de barındıran inançlarının Çin üzerinde tesirli olduğu düşünülmektedir.[909]

Biz bozkır toplumu olan ve geleneklerinden hareket edildiğinde Türk olabilecekleri yönünde kuvvetli işaretler olan Massagetlerin de inançlarının gök cisimleri ile bağlantılı olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Buna göre Massagetlerin de tek tanrı inancı dahilinde güneşe taptıkları ve ona kurban sundukları bilinmektedir.[910] Massagetlerin tek tanrısı olarak düşünülen güneş; yıldızlar ve ay gibi gök cisimleri

[902] Wilhelm Barthold, "Türklerde Ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair" *Belleten Dergisi*, cilt: XI, sayı: 43 ,1947,s. 531.
[903] Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.127.
[904] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 284.
[905] İbni Fadlan, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, s. 66.
[906] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 228.
[907] Tanyu, *Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma*, s. 114.
[908] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 57.
[909] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,* s. 43.
[910] Herodotos, *Heredot Tarihi*, s.115.

içerisinde yer aldığından bu dinin Gök Tanrı inanışı ile ilişkili olduğu görülmektedir.[911]

Tarihî kayıtlarda yer-sulara ilişkin ifadelerde gök ve mukaddes yerin Hun imparatoruna güç vermesi gibi ay ve güneş de imparatoru kutsamakta idiler. Hun imparatorları aya tapınırlardı.[912] Çin kaynakları da Hun hükümdarının sabahları otağından çıkarak gün doğuşuna; akşamları da aya saygısını sunduğunu bildirmekteydi.[913] Hunlar, gelenekleri gereğince senede üç kez bir araya gelir ve ay seremonisi gerçekleştirirlerdi. 5. ve 6. Aylarda at ve deve yarışlarının da yapıldığı bu toplantılarda göğün ruhuna kurbanlar da sunulurdu.[914]

Daha önceden de bahsi geçtiği üzere eski Türklerin hayat seyrini etkileyen temel olaylardan biri gök cisimlerinin durumu idi. Hunlar, başlayacakları herhangi bir iş için ayın durumunu göz önüne aldıkları, dolunay esnasında saldırıya geçip ay küçülmeye başladığında geri çekildikleri de başka bir Çin kaynağında geçmektedir.[915] Avrupa Hunlarından bahseden kaynaklarda da benzer bilgilere rastlanmaktadır. Buna göre Avrupa Hunları ay sonlarında harp etmekten uzak dururlardı.[916] Hunların teşebbüs edecekleri işler için yıldızların ve ayın durumuna bakmaları Hun kamlarının heyet ilminden haberdar olduklarının bir göstergesidir.[917] Şamanlar, gerçekleşen astronomik olaylardan anlar ve gök cisimlerinin tutulmaları neticesinde ortaya çıkacak olaylardan haberler verirlerdi.[918] Ayın büyümesi ile gerçekleşecek mutluluk ve kutsallığın da artacağı; ayın küçülmesi ile de bu kuvvetlerin azalacağına dair bir inancın hakim olduğu göze çarpmaktadır. Bu tasavvur Köktürklerde de görülmektedir.[919] Köktürkler de yağma ve talana çıkmak için dolunay olmasını beklerlerdi.[920] Köktürkler için gök cisimlerinden özellikle ayın özel bir manası olduğunu söylemek yanlış olmaz. W. Thomsen, Kültigin'in düşmana saldırı esnasında başında ay biçiminde bir aksesuar taşıdığından bahseder.[921]

---

[911] İlhami Durmuş, "İskitlerin Kimliği", s. 623.
[912] Ahmet Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Ünvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt: I, İstanbul 1931,s. 115.
[913] Pan Ku, a.g.e.,s. 8-9.
[914]Sergei Rudenko, Frozen Tombs of Sıberia The Pazyryk Burials of İron Age Horse, California Press 1970, Berkeley,s. 290.
[915] *Han Hanedanlığı Tarihi*, s. 9.
[916] Nemeth, a.g.m.,s. 35.
[917] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 3.
[918] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 75.
[919] A.Alföldi, " Türklerde Çifte Krallık", II. Türk Tarih Kongresi, 1943, s.517
[920] Liu Mau Tsai, a.g.e.,s.63
[921] Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", s.115.

Yine eski Türkler, sabahları bulutların kızarmasını iyi saymazlardı, akşamları güneş battıktan sonraki kızıllığın ise iyiye alamet olduğu düşünmekteydiler.[922] Kırgızların ise Satürn ve Venüs yıldızlarına saygı gösterirken Merih yıldızını uğursuz saydığı nakledilmiştir.[923] Pek çok Türk masal, efsane ve hikayesinde güneşin dişi; ayın ise erkek olarak algılandığı görülür. Bu durum bir dişi ruh ya da tanrıça olan Umay'ın güneşle ilişkilendirilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır.[924] Eski Türk inanışında güneş, birinci dereceden öneme sahip iken Mani dini kabul edilince ay, Türkler için daha önemli bir konuma gelmiştir. Uygur yazısıyla oluşturulmuş Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un babası Ay Kağan olarak geçmektedir. Bu döneme değin Türkler, Tanrı'ya Gök Tanrı derlerken Maniheizmin yayılmasından sonra Ay Tanrı demeye başlamışlardır.[925] Köktürk ve Uygur devirlerinde güneş ve ayın hükümdarlık sembolü olduğu bilinmektedir.[926]

Sahalar ise kimi zaman ay ve güneşin kötü ruhlarla bir takım mücadelelere giriştiğini, yenik düştükleri takdirde ay ve güneş tutulması meydana geldiğini düşünür, bunu da bir afet olarak görürlerdi. Tutulma yaşandığı esnada Altay Türkleri bağırıp çağırarak ve davul çalarak kötü ruhları uzaklaştırdıklarına inanırlardı.[927] Çin vakanüvisleri tarafından Milattan önceki dönemde Hun Türklerinde tespit edilmiş yer-su, ay, güneş, atalar ve ölüler kültü ile Gök Tanrı inançları; pek çok farklı kültürün tesiri altında kalınmasına rağmen son dönemlere değin varlığını devam ettirmiş inançlar olup Yakutlar ve çağdaş Altaylılarda da günümüzde bu kültlerin varlığına rastlanmaktadır.[928]

4.4. Tahta Çıkma Töreni ve Hükümdarlık Gelenekleri

Türk kültür tarihi bakımından tahta çıkma konusunda uygulanan geleneksel merasimlerin devamlılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Choulardan beri hükümdara ipekten bir çadır kurulması, Çin ve Türkistan'da tuğları taşıyan direklerin üstlerine dümbelek, ziller ve çarh'ı felek şeklinde daireler asılarak bu tuğların yere vurulması ile gerçekleştirilen hükümdarlık merasimi Çin kaynaklarında yer

[922] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, s. 452.
[923] İbni Fadlan, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, s. 66.
[924] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 31.
[925] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 129.
[926] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.148
[927] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s. 170.
[928] İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 1.

almaktadır.[929] Yine iktidara geliş sürecinde veya iktidar mücadelesi esnasında bir takım sembolik malzemelerin de kullanılageldiği bilinmektedir.

Kaynakların belirttiği üzere Çinlilerin kimi Köktürk prenslerine birer kurt başlı sancak[930] ile birer davul göndermesi onları desteklediklerinin bir göstergesi olmuştur.[931] Esasen Türkler, tarihin eski devirlerinden beri şükürlerini, isteklerini gökten talep etmişlerdi. Kast edilen gök, Tanrı idi. 532 senesinde bir Tabgaç hükümdarı, milli gelenekleri gereğince bir bez üzerinde gökyüzüne kaldırılarak Çin imparatoru ilan edilmiş ve eğilerek gökten yardım dilemişti. [932] T'u-küelerin ortaya çıkış anlatılarından biri de eski Türklerde tahta çıkış ritüelleri ile ilgili ipucu verir niteliktedir. Buna göre on tane eşi olan hakan öldükten sonra kadınlar bir ağacın altında bir araya gelerek yerine oğullardan birini seçmek isterler, buna göre kim ağaç üzerinde en yükseğe sıçrayabilirse o çocuğun reis olmasına karar verdiler.[933] Köktürklerde kağanın tahta çıkışı ile alakalı anlatılan bu efsanede kağan seçimindeki temel kriterin göğe en çok yaklaşmak olduğu anlaşılır. Doğu Türklerinin yeni hükümdarın seçiminin ardından topluluğun önde gelenlerinin, hükümdarı bir keçe örtü üzerinde kaldırarak güneş yönüne doğru dokuz kez döndürmesi, her dönüşte tebanın, hükümdarın önünde eğilmesi[934] uygulamasının T'u-küelerin ortaya çıkış efsanesindeki hükümdar adayının yükseğe zıplaması eyleminin, hükümdarın göğe yaklaştırılması temelinde aynı inancın yansıması olması muhtemeldir. Choularda ve Tabgaçlardaki gibi Köktürk hakanlarının da bir halı üzerinde otağ etrafında döndürülmesi biçiminde gerçekleştirilen bu eylem ile hakan aynı zamanda yeryüzü etrafında döndüğü düşünülen güneşin temsilcisi sayılıyordu.[935] Emel Esin, Köktürkler için otağın evrenin simgesi olması geleneğinin hakanların tahta çıkış törenlerinde de görüldüğünü ifade etmektedir.[936] Tarihî kayıtlar Uygur kağanına eş olarak alınan hatunun bir tahta oturtularak dokuz defa çadır çevresinde döndürülerek kutsandığından bahseder. Merasime başlandığında hatunun yüzü batıya dönük ve

[929] Emel Esin, *Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı: Türk Kültürü El Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 344.
[930]632 yılında imparator tarafından bir ferman çıkarılarak İstemi Kağan'ın beşinci kuşak torunu olan Aşina Mişe'ye hediye olarak bir davulla beraber flama ve on bin parça ipekli kumaş sunulması için Liu Şan-in'i görevlendirdiği Çin kaynaklarında geçmektedir. (Bkz. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* s. 70.)
[931] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 179.
[932] Alföldi, "Türklerde Çift Krallık" ,s. 516.
[933] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 16.
[934] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 20.
[935] Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi "İç Asyadaki Erken Safhalar* , Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1985, s. 9
[936] Esin, Türk Kültür Tarihi "İç Asyadaki Erken Safhalar" , s. 9

güneşin ilerleyişinin zıt yönünde hareket ettirildiği düşünülürse, hatunun Çin İmparatotoriçesi gibi ayı temsil ettiğinin düşünülmesi Emel Esin'e göre bir ihtimaldir.[937]

Köktürklerin tahta çıkış töreninden bahseden Çin kaynakları, topluluğun en yüksek rütbeli kişilerinin kağanı bir keçe üzerinde güneş yönünde dokuz kez[938] döndürdüklerinden bahseder. Hükümdarın her dönüşünde tüm teba hükümdarın önünde eğilir, sonra hükümdar ata bindirilerek dolaştırılırdı. Bu esnada kağanın boğazı ipek bir bezle sıkılır sonrasında ona kaç yıl hükümdarlık yapacağı sorulur ve kağanın söylediklerinden hareketle onun hükümdarlık süresi kestirilmeye çalışılırdı.[939] Hükümdarın keçe üzerinde havaya kaldırılması halkın, kağan seçimine katılımının göstergesi de olabilir.[940] Zira Köktürkler, tahta çıkma törenini Temir suyu kenarında kendisine tabi olan beylerle beraber gerçekleştirirdi.[941] Jean Paul Roux ise hükümdar ve eşinin bir keçe üzerinde göğe doğru kaldırılması[942] ritüelinin, Tanrının onları kabul etmesi amacıyla yapıldığını ifade etmiştir.[943] Hyung-nular ve Köktürklerde de görülen bu gelenek, hükümdara kaç sene kağanlık yapabileceğinin sorulması ve bu sorunun cevabının vezirler ve diğer kişilerin cevaplamasıyla son bulurdu.[944]

---

[937] Emel Esin, "Kün Ay", *VII. Türk Tarih Kongresi*, 1970, s.329.

[938] Reşideddin'e ait Oğuzname'de bir sayı olarak dokuz ve katlarının hâkimiyet süreleri, asker sayıları, askeri faaliyetler, kesilen kurbanlar ve gerçekleştirilen törenlerde vurgulandığı görülmektedir. Benzer biçimde Dede Korkut Hikâyelerinde de kutlu eylemlerin dokuz rakamı ile ilişkili olduğu görülmektedir. (Bkz. Ziya Gökalp, Türk Uygarlığı Tarihi, s. 151.) Türkler için dokuz rakamının kutsal olmasının bir sonucu olarak ödüllendirme ve cezalarda da bu rakamın izlerini görmekteyiz. Örneğin tarhanlık dokuz göbek varlığını sürdürür, hırsızlık yapan birinin cezası, çaldığı malın dokuz katı olarak belirlenirdi. (Bkz. Ziya Gökalp, Malta Konferansları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 38-39.)

[939] Liu Mau Tsai, a.g.e., s. 20.

[940] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 182.

[941] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslamiyete Giriş*, s. 102.

[942] Şamanlar da Altay ve Sibirya Şamanizminde ak keçe üzerinde havaya kaldırılır ve dokuz tur döndürülerek göğün dokuz katını gezmiş oldukları düşünülürdü. (Bkz. Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları II, s. 154.) Yakut şamanları aynı biçimde keçe üzerinde havaya kaldırılır ancak göğün dokuz katını temsil ettiği düşünülen dokuz ağaç etrafında dokuz kez dolaştırılırdı.Bu merasimde ağaç dikilir ve üstüne kuş heykelcikleri bırakılırdı. (Bkz. Ögel, Türk Mitolojisi II, s. 165.)Buna benzer biçimde bir önceki asrın sonlarına doğru Başkurt, Karakalpak ve Hiva mekteplerinde öğrenciler kendi aralarında idari işler için birini seçerken dört öğrenci onu bir ak keçeye oturtup havaya kaldırır diğer öğrenciler de kaldırılan öğrenciyi ağlatana kadar rahatsız ederlerdi, sonra keçe yere indirilir ve seçilen öğrenciye itaat ettiklerini gösterecek davranışlarda bulunulurdu. (Bkz. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul,1981, s. 112.)

[943] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 137.

[944] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 97.

Bu törende aynı zamanda Karatanrı'ya da kurban sunulurdu.[945] Hükümdarın keçe üzerinde göğe kaldırılması ve dokuz tur döndürülmesi geleneği Hazar Türklerinde de karşımıza çıkar.[946] Hükümdarı keçe üzerinde döndürdükten sonra ata bindirerek dolaştırırlar ve bu esnada boğazını ipek bir bezle sıkıp ardından kaç yıl hükümdarlık yapacağını sorarlardı.[947] Bu eylem halkın huzurunda gerçekleştirilir, kağana kutsuz ve güçsüz olduğu dönemler hatırlatılmak istenir. Bu bir şiddet eylemi olup kağanın yönetim işlevini yitirmesi durumunda başvurulan bir nevi kurban sunma töreni olarak karşımıza çıkar.[948] Kağanın bu şekilde sorgulanması da yetkisinin ve hükümdarlığının mutlak olmadığının bir göstergesiydi.[949]

Eski Türk metinlerinden hareketle tahta çıkma esnasında gerçekleştirilen diğer bir âdetin hanedan kadınlarına kadeh tutturma olduğu görülür. Oğuz Destanı'nın Farsça varyantında tahta çıkma öncesinde bir kadeh tutma ritüelinden bahsedilmekteydi. Bu metinde Oğuz'un babası Kara Han'ın, gelinlerine kadeh tutturduğu nakledilmektedir. Türklerin, İslam'ı benimseyene dek sürdürdüğü düşünülen bu uygulama, Moğol devletlerinde varlığını devam ettirmiştir. Cengiz Devleti'nde de bu âyin esnasında büyük hatunun kadeh tuttuğu aynı anda el çırpılarak kadehin bir süre gezdirildiği Carpin tarafından görülmüştü.[950]

4.5. Av Törenleri

Hem bireysel hem de kağan yönetiminde gerçekleştirilen av törenlerinin Türk sosyal hayatında oldukça önemli yeri olduğu aşikârdır. Türk topluluklarında hayatın sürmesinin bir gereği olan savaşçılık ruhuna katkısının yanında konar göçer şekilde yaşayan Türklerin besin kaynaklarının büyük bölümünü avcılıktan sağladıkları bilinmektedir. Türkler için avcılık, gerekliliğin yanında önemli bir etkinlik ve spor olarak görülür, mutsuz kişilerin de ava çıkması tavsiye edilirdi. Köktürk Hakanı Hieli Kağanın Çin'deki tutsaklık yıllarında durumuna üzülen Çin İmparatoru, Fuşan Dağı civarında avlanabileceğini düşünerek bu civarın valiliğini kendisine teklif ettiği bilinmektedir.[951] Bir yakını hayatını kaybeden kişiler dahi ava çıkmaya teşvik

[945] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 87.
[946] Kevın Alan Brook, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri,* (Çev: İsmail Tulçalı), Nokta Kitap, İstanbul 2005, s. 114.
[947] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 20.
[948] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 111.
[949] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 180.
[950] Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi, Kurultay", s. 1552.
[951] Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler Ansiklopedisi,* Yeni Türkiye Yayınları, cilt: 2, Ankara 2002, s. 94.

edilerek onun rahatlaması ve acısını unutması istenmiştir.[952] Şecere-i Terakkime'de nakledilene göre Buğra Han; eşi Baber'i kaybettikten sonra çok uzun süren bir yas tutmuş, uzun süre evinden çıkmamıştı, bunun üzerine oğlu ava çıkma konusunda babasını razı etmiş ve Buğra Han'ın ava çıktığında üzüntüsü hafiflemişti.[953]

Esasen Türk toplulukları ilkel dönemlerden itibaren doğayla iç içe yaşadıklarından doğadaki varlıkların özel güçleri olduğuna inanmışlardı. İnanışa göre ormanlarda bulunan ağaç ruhlarının önceden yalnızca ormanı korumakla yükümlü olduğu düşünülürken daha sonraki dönemlerde ormandaki avlanmayı da kontrol etmeye başladığı konusunda bir inanç gelişmişti.[954] Avcılıkla uğraşan halk, verimliliği ve zenginliğinin orman ruhlarının himayesi altında olduğuna inanmaktaydı.[955] Bunun yanında, av kültünün belirgin olarak görüldüğü resimlerde geyik, dağ keçisi (ya da dağ koyunu) gibi hayvanların yer aldığı görülmektedir. Bu resimlerde av hayvanlarının avcılardan daha büyük biçimde tasvir edilmiş olması en dikkat çekici özelliktir. Bu anlayış, avın ve av hayvanlarının kült konusu olduğu ihtimalini düşündürmektedir.[956] Türk kaya resimlerinde görülen sahnelerde av hayvanının ava çıkılmadan, av esnasında ve av yakalanıp getirilirkenki hareketlerinin taklit edildiği yüksek ihtimaldir.[957] Yine, av mücadelelerinin tasvir edildiği resimler doğurganlık ve evlilikle de alakalı olabilirdi. Bir gencin toplumda erkek olarak kabul edilmesi isim almasına bağlıydı. Bu da çoğunlukla karşılaştığı bir hayvan karşısında başarılı olması sonucu gerçekleşirdi. Hayvanı alt eden genç hem isim alır hem de evlenebilirdi.[958] Tehlikeli bir hayvanla mücadele edip onu yenmiş olmak erkeğin evlenmek istediği kızı alabilmesi için de geçmesi gereken aşamalardan biriydi. Ergen, zaferle sonuçlandırdığı bir mücadelenin ardından erkek sayılır ve evlenir.[959]

Türklerde erişkin sayılabilmek için düşman öldürmek gerekirdi, savaş ile av ise nerdeyse aynı işlevi görür ve bu iki eylemde başarı sağlamak neredeyse denk tutulurdu.[960] Türkler, İslamiyeti kabul etmeden önce torunları ya da çocukları ilk kez

[952] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II.* s. 19.
[953] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 244.
[954] Kürşat Öncül, "Türk Kültüründe Av Ceza İlişkisi", *Electronic Turkısh Studies Dergisi,* sayı: 3, cilt: 4, Erzincan 2009, s. 1681.
[955] Ahmet Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1973, s. 169.
[956] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 162.
[957] Esin, *Ötüken İllerinde MS 8. ve 9. yüzyılda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları*, s. 79.
[958] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 166.
[959] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 264.
[960] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 139.

av vurduklarında çeşn ya da şeylan denilen ziyafetler düzenlerlerdi. Daha sonraki devirlerde de bu törenler Türkçe yaglama olarak anılmıştır.[961] Tasavvura göre ilk avını yapan kişinin gösterdiği başarının sonraki avlarını belirleyici bir etkisinin olduğu düşünülür.[962] Dede Korkut Hikâyelerinde de örneğini gördüğümüz üzere er adı alacak olan ergenler genelde dövüştükleri hayvanın adını almaktadır.[963]

Avcılıkla ilgili olarak; bir gencin doğanı ve av köpeği onun en önemli simgeleridir.[964] Salur Kazan'ın evinin yağmalanmasının anlatıldığı hikayede Şökli Melik tarafından öldürüleceğini düşünen Uruz'un:

> *"Yumruğumda çırpınırken şahin kuşuma yazık*
> *Yetişmesi ile tutarken tazıma yazık"*[965]

ifadeleri bu durumun göstergesi niteliğindedir. Türk hakanlarının emrinde çalışan bazı aileler, doğan yetiştiriciliğini nesilden nesile aktararak sürdürür ve itibara sahip olmuşlardır.[966] Bu durumun Türk İslam devletlerinde de devam ettiği görülmüştür. Fazlullah el-Ömerî[967], Memlük Sarayında bazdar adı verilen on bin kuşçu ve av hayvanlarını bir araya toplayan üç bin görevli bulunduğundan bahseder. [968]

Orta Asya'da gerçekleştirilen avlar, Marcel Mauss tarafından bireysel ya da büyük av törenleri olarak sınıflanmıştır.[969]

4.5.1. Sürgün avları

Sürgün avları eski toplumların hem besin ihtiyacını karşılama amaçlı hem de savaş egzersizi niteliğinde gerçekleştirdikleri kitlesel avlardır. Türk tarihinde sürgün avına ilişkin örneklerin çoğunlukla devlet eliyle düzenlenmiş olduğunu görmekteyiz.

Sürek avları asker millet olmanın doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkar.[970] Aynı zamanda sürek avları kış boyu tüketilecek et için bir fırsat olmuştur.[971] Ortak

---

[961] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları,* s. 162.
[962] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 113.
[963] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* s. 268.
[964] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, s. 19.
[965] Ergin, *Dede Korkut Hikayeleri*, s. 44.
[966] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, s. 19.
[967] Dımaşk'ta dünyaya geldi, Kahire'de pek çok alimin yanında eğitim aldı. Moğollar tarihine hakimdi. Kendinden sonraki müelliflere kaynak teşkil edecek eserler yazmıştır. (Bkz. Abdulaziz el Alevi, Fazlullah el Ömerî, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 19, İstanbul 1999, s. 483-484.)
[968] Fazlullah el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 35.
[969] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 102.
[970] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 215.
[971] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, s. 17.

düzenlenen bu büyük avlarda belirli ritüellere uyma zorunluluğu bulunur ve genellikle avda hayvanları öldürme sorumluluğu şefe ait olurdu. Bu tarzda düzenlenen avlar, kutlama niteliğinde olabilir ve avın sonrasında tertip edilen bir ziyafetle sonuçlanırdı.[972] Başarılı geçen sürek avları bol miktarda et demekti. Tarihî belgeler, savaş esnasında bile gıda ihtiyacının karşılanması için bu avların tertip edildiğini göstermektedir.[973]

Türklerde av ve avcılıkla ilgili uygulamaların dini gerekçelerle izahını yapan Banarlı'ya göre İslam'ın henüz Türklerce kabul edilmediği devirlerde Türk sosyal yaşantısında görülen üç önemli törenden biri 'Sığır' dır. Bu tören, Türklerde totem ya da ongun devrinden itibaren görülmekte olup kendisinden türediklerine inandıkları hayvanları avlamak için yılda bir kez düzenledikleri sürgün avıdır.[974] Sığır törenlerinde totemlerin yaralanması ya da ölmesi uğursuz sayılır bu nedenle bu hayvanlar diri olarak avlanırdı.[975] Bununla ilişkili olarak Stein, ilk avlarda yakalanmış hayvanların atalara sunulması sonrasında kavimlerin kökenlerini hayvanlara bağladığını öne sürmektedir.[976] Bu kutsal hayvanların avlanabilmesi için de bazı sürgün avları gerçekleştirilmekteydi. Bağımsız boy soplar senede iki kez ava çıkarlardı: birincisi kutsal saydıkları totem hayvanlarını avlamak için bir diğeri ise geçimi sağlamak amaçlıydı.[977] Gökalp'e göre Tsin Türkleri[978] yılda beş kez totemleri için sürgün avları gerçekleştirirdi aynı zamanda dört yönün totemleri ve merkezin totemine aynı türden totemlerin kurban[979] edilmesi gerekliliği mevcuttu.[980]

Bu sürgün avlarının gerçekleştirilme usûlüne ilişkin ilk bilgiler ise Choularla ilgilidir. Kaynakların belirttiğine gore; Choular, yaz gündönümünde Sin adını verdikleri yıldızı gökyüzünde gördüklerinde çalılıkları tutuşturup yaban hayvanlarını yakalayacakları sürgün avının başlangıcını yapmış olurlardı.[981] Çin'de uzun süre

[972] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 103.
[973] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 96.
[974] Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 43.
[975] Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Ansiklopedisi,* s. 44.
[976] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 112.
[977] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 271.
[978] Ts'in şeklinde transkripte edilen bu devletin, soylular sınıfı da dahil olmak üzere halkının çoğunluğu Türkler ve Tibetlilerden meydana gelmekteydi.Çinliler, kendilerinden saymadıkları bu devleti barbar ilan etmişlerdi.MÖ 225'lerde tımar sistemini çoktan geride bırakmış bir devletti.Çinliler, atlarını Ts'in'den satın alıyordu. (Bkz. Groot, Hunlar ve Türkistan, s. 62.)
[979] Yusuf Ziya Yörükan, Tsin Türklerinin senede dört mevsim için dört ayrı kurban kesmeleri geleneğini, günümüz Alevilerinin de benzer biçimde devam ettirdiğini söyler.(Bkz.Yusuf Ziya Yörükan, Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm, s.33.)
[980] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 264.
[981] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 109.

saltanat sürmüş Türk kökenli Chouların hükümdarı, sene boyunca çalılar yakılarak gerçekleştirilen üç büyük sürek avında atalara, gök ve yere sunacakları yabani sığır ve geyikleri kendilerinin okla vurduğu nakledilmiştir.[982] Chou hükümdarının vurduğu geyiği beraberindekilerle yemesi, bu hayvanın ruhunun gücüne sahip olma amaçlıydı.[983]

Çin metinleri, Türklerin düzenleyecekleri ayinler için ava çıktıklarından ve yabani at ile geyik vurduklarından bahseder.[984] Bir savaş manevrası niteliği taşıyan sürek avları binlerce vahşi ve zararlı hayvanın öldürülmesi ile sonuçlanırdı, MÖ Hun imparatorunun önderliğinde düzenlenen sürek avına yüz bin süvari katıldığı bilinir.[985] Bu av merasimleri sadece iktisadi ve askeri değil kültür tarihimiz bakımndan da sembolik bir takım anlamlar kazanmış gözükmektedir. Zira Türk toplulukları için oldukça önemli sayılan av törenlerinin, yurt edinme gibi önemli anlatıların da odak noktasında olduğunu görmekteyiz. Avrupa Hunlarının yeni ülkelerini ele geçirmesini nakleden Jordanes, Hunların kendi adetlerine göre sürgün avı yaptıkları esnada Maeotis bataklığının iç kesimine doğru doğru ilerlediklerini ve karşılarına dişi bir geyik çıktığından bahsetmiştir. Geyik, bataklığa doğru onlara yol göstermiş ve bu büyük bataklığı geyiği takip ederek geçmişler, Bataklığın karşı tarafındaki İskit ülkesine vardıklarında geyik de ortadan kaybolmuştur.[986]

Bunların yanında sadece bir eğlence değil geçim kaynağı da olan avların özellikle kıtlık dönemlerinde oldukça sık başvurulan bir yiyecek temin etme yöntemi olduğu görülmektedir. Köktürk hakanı İl Kağan'ın, ülkesinde çıkan yiyecek kıtlığı ve kargaşa sebebiyle kendine bağlı boylar ile beraber Çin'in kuzeyine doğru yol aldığı ve sürek avları düzenleyerek kendi milletine gıda temin etmeye çalıştığı bilinir.[987] Üstelik Köktürk hakanlarının avcılıkla olan yakın ilişkisi Çin sarayının da ilgisini ve dikkatini çekmiş görünmektedir. Kaynakların belirttiğine gore; Çin veliahtı (643) Ch'eng-ch'ien, Köktürkleri örnek almasıyla tanınmış ve imparator olduğu taktirde süvarileriyle avlanacağı, saçlarını Köktürkler gibi uzatacağı ve şad olarak Türk beyi Ssu-mo'ya hizmet edeceğini dile getirdiği bilinmektedir.[988]

[982] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 94.
[983] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 162.
[984] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 99.
[985] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 82.
[986] Ögel, Türk Mitolojisi I, s.5.
[987] Taşağıl, *Göktürkler II*, s. 13.
[988] Jen Tang, Doğu Göktürkleri, s. 115.

Türk tarihi bakımından bahsi geçen sürek avları, Kao-çılarda da gerçekleştirilirdi.[989] 6. Yüzyılda Uygurlar, Çin sınırları içerisinde av parkı yapılan alanda hayvanları sürme ve toplama işlemleri için Çinlilere öncülük etmiştir.[990] Çember içerisine sürülen av hayvanını elle yakalamanın örneği Irk Bitig'de de geçer, bu durum hayvanın insanla mücadelesini göstermesi bakımından önemlidir.[991] Yine Oğuzlarda bey zümresine dahil olanların avcıbaşıları vardı, beyler bazen tek başlarına bazen de başka bir beyin davetlisi olarak toplu av yaparlardı.[992] Oğuz beyleri her sene belli dönemlerde yine belirli bir düzene uygun olarak askeri amaç taşıyan sürek avları gerçekleştirirdi.[993]Ava başlama yetkisi beylere ait olup oğulları dahi babalarından izin almadan av yapmazlardı.[994] İlk avını yapacak olan kişi, ava katılan diğer yetkin kişiler tarafından izlenirdi ve avda başarı gösterirse kan dökerek yeteneklerini göstermiş olurdu.[995] Avcı bölükleri vahşi hayvanları sürerek av alanına getirir ve ilk oku hanın atması beklenirdi.[996] Beyler av yaptıktan sonra toy düzenlerler ve av etlerini beraber yerlerdi.[997] Salur Kazan'ın boş oturmaktan sıkıldığını ifade edip *"av avlayalım, kuş kuşlayalım*" diyerek diğer Oğuz beylerine ava çıkmayı teklif ettiği Dede Korkut Hikâyelerinde de görülmektedir.[998]

Yılın ilk avı gibi kişinin yapacağı ilk av da oldukça önemlidir, avların tertip edileceği dönemler için genellikle verimli zamanlar, ayın ilk on günü gibi önemli zamanlar seçilmekteydi.[999] Dede Korkut Hikâyelerine bakılırsa devletin düzenlenen avlar için örgütleri vardı. Sürgün avlarında tüm av hayvanları belli bir alana toplanır veliaht, şehzadeler ve sırasıyla diğer devlet adamları avlanırlardı.[1000] Dede Korkut Hikâyelerinde Dirse Han'ın oğlu Boğaç Han ava çıktığında annesinin, oğlunun ilk avı olması sebebiyle, Oğuz beylerine ziyafet vermek istediği görülmüştür.[1001]Avlarda büyük şölenler ve ziyafetler yapılır, millet bir araya gelir, birbirine uzak yerlerde

[989] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 16.
[990] Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları II, s.20.
[991] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 107.
[992] Sümer, *Oğuzlar*, s. 410.
[993] Öncül, "Türk Kültüründe Av Ceza İlişkisi", s. 1684.
[994] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 280.
[995] Öncül, "Türk kültüründe Av Ceza İlişkisi", s. 1684.
[996] Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 44.
[997] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 284.
[998] Sepetçioğlu, a.g.e., s. 51.
[999] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 112.
[1000] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 298.
[1001] Sepetçioğlu, a.g.e., s. 43.

yaşayan Türklerin tanışma fırsatı doğardı.[1002] Bu törenlerde avın kutlu ve bereketli olmasını dileyen şairler, okudukları şiirlerle avcıları coştururlardı.[1003]

Oğuz Destanı'nın Uygurca versiyonu, Oğuz'un avlanmak istediği halde buna gücü olmadığı için oğullarından avlanmalarını istediği aktarılır. Avın sonrasında oğullarının getirdiği av hayvanlarıyla bir şölen tertiplendiği bu törende de Oğuz'un yönetimi oğullarına bıraktığı anlatılır.[1004]

Dönemsel olarak av yapılacak süreç rastgele belirlenmez, Marco Polo'nun aktardığına göre hayvan yavrularının yürümeye başladığı zaman göz önüne alınır ve av çemberleri genelde ekim ile mart ayları arasında hazırlanırdı.[1005] Rubrock, yabani hayvanların çevrelenerek gittikçe bu çemberin daraltılması şeklinde sürgün avı yapıldığını ifade etmiştir.[1006]

Cuveynî, Moğollarda şahit olduğu sürgün avı sürecini şu şekilde anlatır: "Birkaç ay avcılar tarafından av sürüsü takip edilir. Hakana bu konuda bir rapor sunulur ve bu raporda bölgenin avlanma için verimli olup olmayacağı bilgileri yer alırdı. Hayvanlar için bir kuşatma çemberi oluşturulur ve çember daralıp avlar birbirine yaklaştığında askerler iple meydana getirilmiş çemberin çevresinde beklerlerdi. Hayvanların sesleri ve ulumaları arttığında çember daraltılarak onlara hareket alanı bırakılmazdı. Kağan ile beraber süvariler bir saat kadar avlara ok atarlar, yorulduklarında yüksek bir yere çıkarak şehzadelerin avlanmalarını seyrederlerdi."[1007] Av esnasında ilk kan mutlaka prens tarafından akıtılmalıydı.[1008] Onlardan sonra oğullar, kağanın emirleri ve halktan kişiler ava başlar, bu durum birkaç yaralı hayvan dışında hiçbir şey kalmayana dek sürerdi.[1009] Sonra âdet olduğu üzere soyun yaşlıları kağanın yanına giderek kağandan hayvanların neslinin devam etmesi için hayvanlara acımalarını isterler. Canlı kalan hayvanların tekrardan suyun ve yemin yolunu bulmaları için izin vermesini isterlerdi. Ardından ise avlanmış hayvanları sayarlardı. Tüm hayvanları saymak mümkün değilse sadece yırtıcıları ve yaban eşeklerini sayarlardı.[1010] Yaşlıların, kağandan hayvanlara acımasını istemeleri hayvanların yaşam gücünün

[1002] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II,* s. 20.
[1003] Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 44.
[1004] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 111.
[1005] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 104.
[1006] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* s. 104.
[1007] Cuveynî, *Tarihî Cihangüşâ*, S. 87.
[1008] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 110.
[1009] Cuveynî, *Tarihi Cihangüşâ*, s. 87.
[1010] Cuveynî, *Tarihi Cihangüşâ*, s. 88.

tükenmemesi amaçlıdır, bu amaç doğrultusunda ağacın son meyvesi alınmaz, koyunlar kırpılırken mutlaka üzerinde biraz yün bırakılırdı.[1011]

4.5.2. Avlarda totem sayılan hayvanlar

Eski dönem topluluklarının kutsal saydıkları ve kendisinden türediklerine inandıkları hayvanlar mevcuttu. Türklerin geçmişte tam anlamıyla totemist olup olmadığı konusunda farklı fikirler mevcut olmakta ve değerlendirmeler de bu esastan hareketle farklı biçimlerde yapılmaktadır.

Örneğin Esin'in işaret ettiği üzere Choularda kişinin özünün totem hayvanının ruhuna bağlı olduğu inancıyla bu hayvanların o toteme bağlı topluluk tarafından yenmesinin kişiye güç katacağı fikri hakimdi.[1012] Gökalp'e göre de Türklerin totemi Tibet sığırı olup totem hayvanının sığır denilen büyük ortak ziyafette yenmesi gerektiğine inanılmaktaydı.[1013] Kurban edilen Tibet öküzünün kuyruğu da tuğ olarak kullanılırdı.[1014] Tuğ, Choularda yabani sığır kuyruğundan yapılır ve kutaz olarak adlandırılırdı.[1015] Çok eski çağlardan kalan Altay kurganlarında da yak öküzü ve vahşi sığırlara ait kemikler bulunduğu bilinmektedir.[1016] Gökalp'e göre kurganlarda bu kemiklere rastlanması bu hayvanların kutsal görülüp kurban olarak sunulmasının bir sonucudur.[1017] Dolayısıyla Türkler Altay'dan uzaklaşınca Tibet öküzünü bulamayıp yerine atı koydular ve tuğlarda da at kuyruğu kullanılmaya başlandı.[1018] Tuğ, eski dönemlerde bir topluluğun egemenlik simgesi olarak kullanılan ve o topluluğu koruduğuna inanılıp kutsal sayılan kimi hayvanların tüylerinden ibaretti.[1019] Altay toplumları ordularının başında taşıdıkları tuğ ile temsil edilmiş totem hayvanlarının savaşçılarının önünde yürüdüğüne inanmışlardı.[1020]

Vahşi kuşların da eski Türk inancında kutsal kabul edildiği görülmektedir. Çeşitli boyların totemi sayılan şahin kuşunun büyük sürgün avlarında esas avı tamamlama görevi olduğu görülür.[1021] Totem haline getirilen şahinlerin yardımıyla avcılık

---

[1011] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* s 107
[1012] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 123.
[1013] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 287.
[1014] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 298.
[1015] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş II*, s. 37.
[1016] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 18.
[1017] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 287.
[1018] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 298.
[1019] Hatice Şirin User, "Eski Türk Çağında Hayvan Tözlerinden Devlet Sembollerine", *Belleten Dergisi,* cilt: 71, sayı: 262, 2007, s. 843, ss. 843-856
[1020] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* s. 54.
[1021] Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", s. 172.

Türkler için milli bir gelenek haline getirilmişti. Türklerin avlarda kullandıkları şahin ailesinde tüm kuşlar totem olarak düşünülür ve bu kuşlarla beraber gerçekleştirilen avlarda vahşi hayvanlar avlanıp yenilirdi.[1022] Seyyah Wang-Yen-te, Uygurların bahar aylarında özellikle şahin ve atmaca gibi kuşları avladıklarını belirtmiştir.[1023] Vahşi kuş avları Altay Türk inanışında kutsal olarak görülmekteydi.[1024]

4.5.3. Bireysel avlar

Türk kültür tarihi bakımından sürgün avlarına dair çeşitli kural ve gelenekler olduğu gibi bireysel avlarda da bazı geleneklerin olduğu bilinmektedir. Avcılığa ilişkin en eski âdetlerden biri olarak bilinen ve uca olarak adlandırılan gelenek, yabani hayvan avlamış avcının hayvanın derisi yüzülmemişken karşılaştığı kişiye av etinden bir parça ya da hayvanın derisini vermesidir.[1025] Bu âdet, Moğolcada şiralga olarak adlandırılır. Babürname'de de şirolga ifadesinin geçtiği görülmektedir.[1026] İlk avın sunulmasına benzer bir anlayış günümüzde Altay topluluklarında hayvan sürülerinin ilk sütlerinin, avlanan ilk hayvanın, hasat edilmiş ilk sebze ile meyvenin sunulması biçiminde de karşımıza çıkmaktadır.[1027]

Esasen avcılığa ilişkin inançlara göre başarının elde edilmesi ilkel dünyada ancak gizemli güçlerin avcıya yardım etmesi sayesinde gerçekleşmekteydi.[1028] Bu nedenle Altaylarda av öncesi çeşitli ibadetler gerçekleştirilerek avın verimli geçmesi sağlanmaya çalışılırdı.[1029] Böylece avlanılacak hayvanın şekline girme geleneği, güçlü hayvanları avlamak için bir seçenek olarak görülmekteydi.[1030] Bu, avcının kendini av hayvanı ile özdeşleştirmesidir. Hitanlar ve Cücenlerde avlarda başarıyı sağlamak için avcıların boynuz üfleyerek geyiğin sesini taklit ettiği, Cücenlerin de av hayvanı postuna büründükleri nakledilir.[1031]

Eski Türklerde yaralanmış av hayvanından sığındığı otağ da bir parça alırdı.[1032] Dede Korkut Hikâyelerinden Bamsı Beyrek'in hikayesinde, Bamsı, kovaladığı bir geyiği

[1022] Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", s. 171.
[1023] İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 90.
[1024] Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", s.169
[1025] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 118.
[1026] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* s. 119.
[1027] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* s. 113.
[1028] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 114.
[1029] İbrahim Onay, "İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri", *Uluslararası Sosyal Arştırmalar Dergisi*, cilt: 8, sayı: 41, 2015, s. 524.
[1030] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları,* s. 161.
[1031] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 114.
[1032] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 158.

takip ederken kırmızı bir otağa kadar geldiğini gördü, otağın bir kadına ait olacağını düşünerek çekinir ancak vurduğu geyiği de almak ister. Otağın sahibi olan Banı Çiçek ise dadılarına geyikten pay istemelerini söylemiştir.[1033]

Avcılıkla ilgili birtakım inanç ve uygulamalardan doğan geleneksel tavırların varlığı dikkat çekmektedir. İhtiyaçların doğadan karşılanması, avcılığın önemli bir geçim kaynağı olduğu Türklerde doğaya karşı bir minnet duygusu meydana getirmekteydi. Bunun sonucu olarak Altay Türkleri yaşamın devamı için muhtaç olunan tüm av hayvanlarına karşı içtenlikle bağlılık göstermiştir.[1034] İnanışa göre avcının ormana girerken gülmesi, bağırması, yüksek sesle konuşması uygun değildir.[1035] Çünkü orman ruhları inanışa göre bu gibi şeylerden hoşlanmazlardı.[1036] Av süresince hayvanın isminin zikredilmesi de yasaktır. Eğer hayvanın ismi söylenirse av hayvanının kaçacağı düşünülmekteydi.[1037] Orman ruhları inanışa göre avcılardan masallar ve hikayeler dinlemeyi severlerdi, bunun için avcı yanında iyi bir hikaye anlatıcısı da bulundururdu.[1038] Aynı zamanda gereğinden fazla miktarda av hayvanının da öldürülmemesi gerekmekteydi.[1039]

Şor Türklerinde ise avcının yalnızca kendisi değil evindeki aile üyelerinin de temizliğe önem vermesi gerekirdi.[1040] Bu sebeple olsa gerek, kimi Türk boylarında yeni doğum yapmış kadının temiz sayılmadığı düşünülerek ona av eti verilmesi yasaklanmıştır.[1041]

Yine Türkler öldürülen av hayvanlarının yeniden dirileceğine inandıkları için belli bir düzen içinde avlanırlardı.[1042] Türklerde avla ilgili bir başka inanışa göre avlanılan hayvanın görünümüne bürünerek peşindeki avcıyı yeraltına çekmeye çalışan bir varlık mevcuttu.[1043]

Orta Asya Türk toplumlarının avcılık hususunda birbirini desteklemesi ve yardımlaşması, Anadolu'da kara ve deniz avcılığında varlığını devam ettiren Türk

[1033] Ergin, *Dede Korkut Hikayeleri,* s. 60.
[1034] Öncül, "Türk Kültüründe Av Ceza İlişkisi", s. 1682.
[1035] Öncül, "Türk Kültüründe Av Ceza İlişkisi", s. 1683.
[1036] Ögel, *Türk Mitolojisi II,* s. 489.
[1037] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s 248
[1038] İnan, *Eski Türk Dini,* s. 40.
[1039] Öncül, "Türk Kültüründe Av Ceza İlişkisi", s. 1683.
[1040] İnan, *Eski Türk Dini,* s. 40.
[1041] Caferoğlu,"Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", s.171.
[1042] Öncül, "Türk Kültüründe Av Ceza İlİşkisi", s. 1682.
[1043] Öncül, "Türk Kültüründe Av Ceza İlişkisi", s. 1683.

töresinin gereklerindendir.[1044] Güney Anadolu'da Altay avcı ruhlarının yerini evliyaların tuttuğu görülür. Avcı; avın başarılı olması için yatırlardan ya da avın gerçekleştirildiği bölgedeki ağaçlardan uğur dilenir. [1045]

4.6. Elçi Karşılama Törenleri

Eski dönemlerden beri Türk devletlerinin uluslararası ilişkilere önem verdiği bilinmektedir. Elçilerin karşılanması ve ağırlanması esnasında gerçekleştirilen uygulamalar çoğunlukla elçilerin mensup olduğu devletin kaynakları ya da bizzat elçiler tarafından kaydedilerek bu törenlerdeki geleneklerle ilgili bilgi sahibi olunması söz konusu olmuştur.

Bu konudaki örneklerden biri Büyük Hun Devleti Dönemine aittir. MÖ 110 yılında Çin İmparatoru sınırlarda teftiş gezisi gerçekleştirirken pek çok kavme olduğu gibi Hunlara karşı da bir akın yapılmıştı. İmparator, Çin elçisini Hun hakanına göndermiş, elçi de hakanla görüşmek istediğini söyleyerek kabul edilmişti. Çin ordusunun sınırda beklediğini, güçleri varsa Çinlilerle savaşmaları gerektiğini aksi takdirde itaat beklediklerini söyledi. Elçinin meydan okuyan tavrı ve saygısızlığı hakanı çok kızdırmış ayağa kalkıp kılıcını çekerek bu saygısızlığa şahit olan Türk memurların başlarını kesmiş ancak elçiye dokunmamıştır. Ayrıca Kağan'ın, elçiyi ülkesine geri göndermeyerek sürgün ettiği bilinir. Anlatılanlara göre Türklerin elçinin dokunulmazlığına sadık kaldıkları görülmektedir.[1046] Görüldüğü üzere Çin elçisinin söylediği bu kaba sözlerin otağdan dışarı sızması ve Hunlar tarafından duyulması ihtimali olaya şahit olanların da ölümüne mal olmasına rağmen bir Hun devlet geleneği olarak "elçiye ölüm ve zeval yok" adetine de uyulduğu görülmektedir.[1047] Köktürk Devri'nde de kimi yabancı elçilerin büyük suçlar işledikleri halde öldürülmedikleri bilnmektedir.[1048]

Çin'e gönderilen bir Hun elçisinin de Çin başkentinde hastalanması ve ölmesinin Çin Sarayı'nı telaşlandırdığı Çin vesikalarından net olarak anlaşılmaktadır. Çin Devleti, Hun elçinin cenazesini bir saray memuru ile Hunlara göndermiş fakat Hakan, elçinin

[1044] Tanyu, *Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma*, s. 111.
[1045] Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", s. 170.
[1046] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II,* s. 71.
[1047] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s. 68.
[1048] İbrahim Onay, "Göktürk Döneminde Uluslararası İlişkiler ve Elçiler", *Turkısh Studies,* cilt: 13, sayı: 24, 2018, s. 157.

hastalanarak öldüğüne inanmamıştı. Hakan bunu üzerine Çin elçilerini yakalatarak birliklerini Çin sınırında akına yollamıştı.[1049]

Çinliler ve Hunlar arasında çıkan herhangi bir anlaşmazlıktan Hyung-nu elçileri Çin'de tutuklandığında Han elçileri de Hyung-nu ülkesinde tutuklanırdı. Han elçileri, Hyung-nu ülkesine geldiğinde Hyung-nular, Çinliler kendi elçilerine nasıl davranmışsa o şekilde bir karşılık verirlerdi. Hyung-nular Han ülkesine soylu kişilerden elçi gönderir ve gelen elçinin de soylu olmasını beklerlerdi. Bu nedenle soylu olduğu düşünülmeyen bir Han elçisi, Hyung-nulara geldiğinde onunla gerçekleri konuşmak istemedikleri tarihî kayıtlarda yer almaktadır.[1050]

Çin İmparatoru, MÖ 107 yılında Hunların ülkesinde neler olup bittiğini öğrenmek amaçlı Wang Wu başkanlığında Hunlara bir elçilik heyeti gönderdi. Hunların töresine göre Çin elçilerinin, elçilik itimatnamesini ya da mektubunu teslim etmeden ve yüzünü karartmadan hakanın çadırına girmesi yasaktı.[1051] Hunlara gelen Han elçilerinin yüzlerini siyah mürekkeple boyayarak hakan çadırına girdikleri bilinir.[1052] Wang Wu da bu geleneklere uyup yüzünü karartıp çadıra girmişti. Yine bu dönem Hyung-nu yasalarına göre Han elçilerinin hakanın çadırına girebilmesi için asalarını da bırakmaları gerekmekteydi.[1053]

Eski Türkler için attan inmeden konuşmak, karşıdaki kişiye yeteri kadar saygı duyulmadığının ifadesi idi. İki millet arasında tam bir anlayış ve dostluk kurulmadan da attan inildiği görülmemiştir. Bu anlayış doğrultusunda Köktürklerin kimi zaman Çin elçilerini zorla atından indirerek konuşturduğu nakledilir.[1054]

Menandros, Zemarkos'un Köktürklere elçi olarak gidip karşılaştığı ayinle ilgili şunları anlatır:

> *"Kabilelerden uğursuzluğu kovduğuna inanılan bazı kişiler Zemarkos'a geldiler.Onun Biznas'tan berbaerinde getirdiği eşyalarını alarak güzelce istif ettiler.Sonra sandal ağacını yakıp İskit dilinde bir takım kelimeler mırıldanarak çan çalıp davul dövdüler, alevler içinde kalan sandal ağacının çevresine toplanıp güya içine saklanan ruhları kovuyormuş gibi eşyaları çılgınca çırpmaya başladılar. Bu işi hayli yoruluncaya kadar*

[1049] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II,* s. 69.
[1050] *Han Hanedanı Tarihi Hyung-nu Monografisi*, s. 32.
[1051] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s. 71.
[1052] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 128.
[1053] *Han Hanedanı Tarihi Hyung-nu Monografisi*,s. 31.
[1054] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 302.

sürdürdüler.Bütün uğursuzlukları kovduklarına kanaat getirdikten sonra Zemarkos'a da aynı işlemi yaptılar ve güya onu da temizlediler."[1055]

Köktürkler ve Oğuzların yaklaşık dört yüz sene Ergenekon denilen bölgede tutsak kalıp bu alandan çıkmasından sonra gelenek olarak ülkeye dışarıdan girmek isteyen herhangi bir elçi için bir demir parçası ısıtılarak ateşte eriyecek duruma getirilir ve sınırın birleşme noktasında yabancı elçinin bu demir üzerinden atlayarak ülkeye girmesi sağlanırdı. Bu şekilde yabancının üzerinde var olduğuna inanılan büyü ve tılsımın bozulduğu düşünülürdü.[1056]

Bozkır devletlerine Çin tarafından elçi gönderilmesi bağımsızlık kazanılması yönünde Çin'in kendilerini tanıması ve diğer milletlere nazaran daha üstün bir pozisyonda olmayı ifade ederdi.[1057]

Xuan Zang'ın Orta Asya'yı ziyaret ettiği dönem kaleme aldığı seyahatnamesinde Batı Köktürk Kağanlığının elçi kabulüyle ilgili şu bilgiler yer almaktadır: Çin ve Kaşgar'dan gelen elçilerin getirdiği mektupların okunmasının ardından Kağan müzik ve içki ister, Xuan Zang için ise üzüm şerbeti getirilmiştir, çalgılardan oldukça ahenkli seslerin yükseldiği, çalınan geleneksel müziklerin kulak ve gönülleri hoş ettiği az sonra ise daha fazla yiyecek sunulduğu, kendisinin dini inancına uygun olarak pilav, ekmek, bal, şeker, üzüm gibi yiyeceklerin ikram edildiği nakledilmiştir.[1058]

Köktürklerde ve Çinlilerde elçi törenlerinde bir takım kurallara uyulduğu bahsi geçer. Gerçekleştirilen eğlenceler esnasında dans edilmesi de bunlardan biridir. Çin kaynakları, yüksek rütbeye sahip bir şahıs karşısında dans etmenin de bir kulluk ifadesi olduğunu nakleder.[1059] Göktürk, Çin ve Uygur elçilerinin çeşitli törenlerde dans ettiğine dair bilgiler mevcuttur.[1060] 762 yılında Çin veliahdı Uygur Kağanını ziyaret ettiğinde Türkler, onun Kağanın karşısında dans etmesi için fazlasıyla ısrarcı davranmışlardır. [1061] Çinliler ve Uygurlar arasındaki kimi olumsuz olayların elçilik törenlerine de yansıdığı bilinir. Çin İmparatoru Tai-tsung, 779'da öldüğünde Uygur

[1055] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 114.
[1056] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 270.
[1057] İbrahim Onay, "Uygurlar ve T'ang Hanedanlığı Arasında Diplomatik İlişkiler ve Elçiler", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* cilt: 6, sayı: 15, 2018, s. 503.
[1058] Gürhan Kirilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt: 53, sayı: 1, Ankara 2013, s. 76.
[1059] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 100.
[1060] İbrahim Onay, "Göktürk Döneminde Uluslararası İlişkiler ve Elçiler", *Turkısh Studies,* cilt: 13, sayı: 24, 2018, s. 157.
[1061] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 100.

Kağanı Bögü'ye imparatorun öldüğüne dair elçi gönderilmiş ancak Çin'de yaşayan Uygurların ticaret yapmasına mani olunmasına kızan Bögü, gelen elçiyi dikkate almayıp merasim yapmamıştır.[1062]

Uygurların da ülkelerine elçilik heyetleri geldiğinde bazı ritüellerin birbiri ardına gerçekleştirildiği görülmektedir. Turfan Uygurlarına gelen yabancı elçiler ise Uygur müneccimleri tarafından tespit edilen en uğurlu günden yedi gün sonra hakanın huzuruna çıkarılırdı.[1063] Uygurların Çin elçisini kabul gününde kağan, oğulları ve tüm maiyetinin ilk olarak doğuyu selamladıkları nakledilir, anlatılana göre prensin yanında elinde ses çıkaran bir taş tutan bir müzisyen bulunmaktaydı, bu taşların tınısı ile selam düzenini idare ediyordu, taşı ilk vurduğunda Uygur Kağanı selam verdi, ardından tüm Uygur maiyeti attan inerek hediyelerini kabul etmeden selam verdiler. Uygurlarda doğuyu selamlamanın var olduğu, kabul törenininde kızların da bulunduğu bilinmektedir.[1064]

4.7. Yağmalı Toy

Türk hakanları ve beyleri tarafından yağmanın önemli bir geçim kaynağı olarak görülmesi sebebiyle yağma provası şeklinde törenler düzenlediği bilinir. Bu törenler, halk arasında hakana duyulan itaati artırmakla beraber hakanın kendine ait olan malların aslında halkın olduğu mesajını vermeye yönelik olarak düzenlenmekteydi. Han ya da bey bir şölen düzenleyerek tüm ili davet ederdi, davetliler yemek ve yağmanın ardından evlerine yeni giysilerle dönerlerdi.[1065] Toyların yalnız beyler için değil halk için verilmesi çok eski bir gelenekti. [1066] Bu törenler, Türk toplumu içinde milli dayanışmanın bir sembolü olarak görülürdü.[1067]

Atlı göçebe medeniyete sahip Türkler için yağmacılık en önemli geçim kaynaklarından biriydi. Bilge Han bir kent kurarak yerleşik yaşama geçme isteğini Tonyukuk'a bildirdiğinde kentte ve köyde yaşamanın işlerine gelmeyeceği, özgür ve bağımsız davranabilmenin göçebeliğin bir sonucu olduğu, Çin'e yapılan akın ve

[1062] Onay, "Uygurlar ve T'ang Hanedanlığı Arasındaki Diplomatik İlişkiler ve Elçiler", s. 514.
[1063] Gülensoy, a.g.e., s. 248.
[1064] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I,* s. 125.
[1065] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 13.
[1066] Sümer, *Oğuzlar*, s. 411.
[1067] Yörükan, *İslamiyetten Önce Türk Dinleri Şamanizm,* s. 72.

yağma sonrası Çin savaş ilan edene dek çadırlarla beraber uzak ülkelere hızlı bir biçimde çekilebilmenin işlerini kolaylaştırdığı cevabını almıştır.[1068]

Hunlarda düzenlenen büyük kurultaya boy beylerinin katılmaması, isyan ettiği anlamına gelirdi, bu yönden Dede Korkut Hikâyelerindeki Bayındır Han'ın düzenlediği kurultaya Dış Oğuz'un katılmaması benzerlik göstermektedir.[1069] Eski Türklerde potlaca benzer görkemli şölenler olmasına rağmen bunların tam manasıyla potlaç olarak kabul edilebilecek nitelikte olmadığı genel görüştür, yalnızca Salur Kazan'ın evini yağmalatmasının potlaç niteliğinde olduğu söylenebilir.[1070]

Yağmalı toya katılan tüm beylerin daha görkemli bir toy ile karşılık vermesi zorunludur aksi takdirde bu şölenlerde üstünlük sağlayan kişi totemi ele geçirerek kendisine karşılık veremeyen bölüğü egemenliği altına alır.[1071] Dede Korkut Hikâyelerinde Kazan, evini yağmalattığında yalnızca İç-Oğuz beyleri yağmaya gelmişler ve neticede Kazan Bey, Dış-Oğuz üzerindeki tüm yetkisini kaybetmiş oldu.[1072] Ziya Gökalp, normal şartlarda eski Türk toplumunda sınıf kavramının olmadığını ancak potlaç kurumunun uygulanışından sonra egemen ve ezilen sınıflar oluştuğunu; egemen sınıfın ak-suyek, ezilen sınıfın ise kara-suyek olarak olarak vücûda geldiğini ifade etmiştir.[1073]

Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'nde yaşanan en büyük sorunlar da Oğuz halkının geçmişten alışık olduğu yağmacılık geleneğini devam ettirme isteği neticesinde yaşanmıştır. Tuğrul Bey, geleneği devam ettirmek ve halkının yağma isteğini karşılamak amacıyla yağmalı toylar düzenlemiş ve halkının eskisi gibi istediği şekilde yağma yapmasını kontrol altında tutmaya çalışmıştır.[1074]

4.7.1. Savga

Yağmalı toya benzer bir başka Türk geleneği de savga olarak bilinir. Kağanlık tarafından ele geçirilen her şeyin tüm buduna üleştirilmesi şeklinde gerçekleşir. Bilge Kağan Yazıtı'nda ipekli kumaşların, işlemelerin, kürklerin, altının millet için kazanıldığı biçimindeki ifadeler savganın örneğidir.[1075] Türgeş Kağanının da ele

[1068] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 9.
[1069] Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi, Kurultay", s. 1541.
[1070] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 50.
[1071] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 48.
[1072] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 51.
[1073] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 53.
[1074] Sümer, *Oğuzlar,* s. 106.
[1075] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu,* s. 263.

geçirdiği tüm malları buyruğundakilerle paylaşması nakledilen benzer bilgilerden bir diğeridir. Bu geleneği sürdüren Türk topluluklarında bir kağanlık hazinesi oluşmamış, ele geçirilen mallar da rütbeye bakılarak değil herkesin hissesi göz önüne alınarak paylaştırılmıştır.[1076]

[1076] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 263.

5. TÜRK SOSYAL GELENEK VE İNANÇLARINDA YASAKLAR

Gerçekleştirilmesinde sakınca görülen, gerçekleştiği takdirde bir takım sıkıntılara sebep olabileceği düşünülen eylemler ya da sakıncalı görülen nesneler Türk inanışında tabuları meydana getirmektedir. Eski Türk inanışında tekin olmayan şeyler koruk (tabu) olarak adlandırılmış, ak sıfatını almış olan her şey ise tekin olarak görülmüştür.[1077] Turan'a göre Tabu, totemcilik anlayışını meydana getiren üç kavramdan biridir.[1078] Türk sosyal hayatında "tabu" niteliğinde olan eylem ve davranışların varlığı çeşitli alanlarda kendini göstermektedir. Bunlar geleneksel nitelik kazanmış ve uygulanmış inanç ve eylemlerdir.

5.1. Hakanın Tabu Olması

Eski Türk devletlerinde kağan öldükten sonra isminin zikredilmemesi, hayatını kaybettiğinde ise halktan uzak alanlara defnedilmesi hakanın tabu olduğuna dair bir takım düşünceler meydana getirmiştir. Buna göre hakan öldüğünde koruk olurdu, ismini dillendirmek de tekinsizliğe sebebiyet verirdi, bu inanç doğrultusunda hakanla aynı adı taşıyanlar ismini değiştirirdi.[1079] Çin tarih kayıtlarının naklettiğine göre Huhanyeh Han'dan sonra başladığı düşünülen bu gelenek, toplumda önemli olan birinin ölümü neticesinde isminin anılmasının yasak olması ve ölmüş kişiye yeni bir ad verilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Ancak bu adetin karanlık kalmış yönleri de bulunmaktadır.[1080] Buna benzer uygulamaların farklı Türk toplulukları tarafından da yaşatıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Sarı Uygurların da üç sene süren yas tutma sürecinde ölenin ismini söylemedikleri bilinmektedir.[1081] Yine Cengiz Han'ın dördüncü oğlu Tuluy öldüğünde ismi yasaklanmış ve bu yasak günümüze değin sürmüştür.[1082]

Kimi Türk hakanlarının yaşadığı sürece tabu olarak görüldüğüne dair fikirler de ileri sürülmüştür. Hazar kağanının dört ayda bir kez halk içerisine çıkması, Dokuz Oğuzların Kağanının yılda bir kez dışarı çıkması, Kırgız hükümdarının da etrafında çit olan çadır içerisinde bir dağda yaşaması öne sürülen bu düşünceyi destekleyen örneklerdir. Hakanın görülmesi, bakışı olumlu sonuçları beraberinde getireceği gibi

---

[1077] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 58.
[1078] Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 85.
[1079] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 58.
[1080] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s. 219.
[1081] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* s. 188.
[1082] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitkive Hayvanlar,* s. 249.

felaketlere de sebep olabilirdi. Bu inanışla hakanın halktan yalıtılmış olması önemliydi.[1083]

Budun, yabgu ya da hakan verilen mücadele neticesinde yenilirse ya yeni bir isim alır ya da isminin önüne 'kara' sıfatını alırdı.[1084] Beyaz olanın aksine karanlık, şanssız ya da aşağılık olanı niteleyen kara sıfatının önemli kişilere de verilmesi şaşırtıcıdır.[1085] Roux, kanıtlanması zor dahi olsa eski dönemler itibariyle Türk topluluklarında isim tabusu olduğunu öne sürmektedir. Oğuz Türklerinde börinin, toprak kurdunun ismi ile değiştirilmesi buna örnek gösterilmiştir.[1086]

5.2. Doğaya ve Yer-Sulara İlişkin Tabular

Türkler; yıldız, güneş gibi gök cisimlerinin; dağ, kaya, orman, pınar, ateş, su, yer gibi cansız ve canlı varlıklar ile yıldırım, şimşek, gök gürültüsü gibi tabiat olaylarının içlerinde manevi bir güç taşıdığına inanırlardı. Bu varlıklar inanışa göre gözle görülmeyen ruh ve ruhun dışa vurumu olarak gözle görülür hale gelirlerdi.[1087] Türk inancında tabiat ruhları; ateşte, evlerde, dar yollar ile geçitlerde bulunur ve "iye" diye isimlendirilirdi.[1088]

Kaynakların belirttiğine göre Hun Türkleri, inançları dahilinde göğe, güneşe ve aya saygı gösterirlerdi. Aynı zamanda yerin de bu kutsal varlıklar içinde yer aldığı bilinirdi. Hunların; İlkbahar aylarında çayırların yetiştiği, atların çoğaldığı bir merasim gerçekleştirdikleri, bu bayramın da bir yer kültü merasimi olduğu bilinmektedir.[1089] Hunların merasimlerinden bahsedilirken önemli bir ayrıntı da Çin kaynaklarında senenin ilk ayında gerçekleştirilen törende yere, göğe, tanrılara ve ruhlara kurban sunulduğudur.[1090] Ancak Hunların yere kurban sunma eylemleri, ziraatçi toplumlardan farklı olarak vatan toprağının kutsal oluşu ile alakalıdır. Köktürkler ve daha sonraki Türk toplulukları ile Moğollar için de ülke toprağı oldukça kutsal olup bu toprağa saygı gösterilmesi elzemdi. Bu kutsallık Ötüken ile birlikte anılan pek çok tabiat unsurunun tanrılaştırılmasından kaynaklanmaktadır.[1091]

[1083] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 103.
[1084] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 171.
[1085] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 251.
[1086] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 248.
[1087] Salim Koca, a.g.e., s.165.
[1088] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 73.
[1089] Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.94
[1090] Han Hanedanlığı Tarihi, s. 8.
[1091] Buluç, a.g.m., s. 326.

Bizanslı Theophylacte Simocatta da Türklerin hava, su, ateş ve toprağı ululadıkları halde sadece yeri ve göğü yaradana tapıp ona Tanrı dediklerinden bahsetmiştir.[1092] Yer-su olarak adlandırılan bu inanış bir süre sonra gelişerek vatan kültüne dönüşmüştür, ıduk Ötüken[1093], Tamag ıduk (Tamir suyu) gibi tabiat unsurları bu anlayışa örnek gösterilebilir.[1094] Schmdit, Türk yazıtlarında yer-su'ya çok sınırlı biçimde değinildiğinden bu sebeple de yer-suların özelliğini tespit etmenin güç olduğundan bahsetmiş ve Thomsen'in fikirleri ile aynı doğrultuda yer-suların özellikle yüksek dağlar veya nehir kenarları olduğu fikrini dile getirmiştir.[1095]

Bu konuda görüşlerini dile getiren Roux'a göre Türklerin doğa varlıklarına ilişkin inançları; suya, ateşe saygılı davranmak, doğayı kirletmemek, doğadan verdiğinden fazlasını istememek, çevreye zarar vermemek ve türleri yok etmemek temelinden gelirdi.[1096] Kutsal yani ıduk sayılan bu mekanların ağacını, ormanını tahrip etmek ve burada avlanmak Türklerce yanlış sayılan davranışlardandı.[1097] Gökalp'e göre ise küçük doğacılık döneminde yerin ve suyun koruyucusu olduğu düşünülen tanrılara yer-su adı verilir ve inanışa göre bu yer-su'lar kendi oymağını savaşa ve akıncılığa teşvik ederdi.[1098] Rasonyi ise Türklerin direkt olarak Tengri'ye yalvarmayıp ikinci dereceden önem taşıyan tali nitelikteki varlıklara ya da cennete ulaştığına inandıkları ata ruhları aracılığıyla dileklerini Tanrı'ya bildirdikleri görüşünü dile getirir.[1099] Onun, Yer-su ruhlarını da bu tali tanrılar sınıfında değerlendirdiğini düşünmek mümkündür. Bu unsurların hem dini hem de kozmik değerlerle yüklü olduğunu değerlendirmek de doğaldır. Örneğin Güngör, Dağ kültünün Gök Tanrı inancıyla ilişkili olduğu düşünmektedir.[1100] Eski Türkler de kutsal dağlarının dünyanın eksenini oluşturduğunu ve dünyanın merkezinde yer aldığını düşünürlerdi.[1101] Bu da dağların değerli mekanlar olduklarını ve farklı anlamlar yüklenebildiğini göstermektedir. Bu konudaki örnekler Hun Dönemi'ne kadar gitmektedir.

[1092] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 92.
[1093] Her boyun ve her oymağın kendine mahsus mukaddes Iduk dağı bulunduğu gibi boylardan kurulan büyük birliklerin de müşterek mukaddes dağları vardı.VII.yüzyılda bütün Türk boyları ve Gök Türk imparatorluğuna giren yabancı boylar için Ötüken dağının ve ormanlarının kült olduğu gerek Gök Türk ve gerek Uygur yazıtlarından anlaşılmaktadır.(Bkz. Abdulkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, s.32.)
[1094] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 25.
[1095] P.W.Schmidt, a.g.m.,s. 73.
[1096] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 150.
[1097] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 27.
[1098] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 29.
[1099] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 32.
[1100] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 25.
[1101] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 36.

Kaynakların belirttiğine göre Hun Türkleri, Kansu eyaletindeki Tsilen Şan Dağı'ndan[1102] ayrıldıktan sonra ağıtlar söyledikleri Çin kaynaklarında bu dağın önemine dair verilen bilgiler arasındadır.[1103] Bu dağ, Yin Dağı olarak da geçmektedir.[1104]

Köktürklerin de Hunlar gibi dağlara önem verdikleri bilinir. Köktürkler sürekli yer değiştiriyor olsalar da kendi ülkeleri ve toprakları vardı. Kağan Tu-kin-şan Dağında yaşıyordu. Hakanın çadırı da güneşin doğduğu yön kutsal olduğundan doğuya bakıyordu. Tu-kin-şan Dağı 'Yeryüzü Tanrısı' anlamına gelmekteydi ve Çin dilindeki ismi Po-teng-ning-li idi.[1105] Köktürk Devleti'nin doğusunda bulunan Ötüken de Türkler tarafından Tanrı'nın dünyaya en yakın olduğu yer olarak kabul edilmekteydi. Kutsallık da bu düşünceden kaynaklanırdı.[1106] Orhun yazıtlarından biri olan Kültigin Yazıtı'nda Türk kağanının Ötüken Ormanı'nda oturduğu takdirde sıkıntı yaşanmayacağı ifade edilmişti.[1107] Yine Köktürk Kitâbelerinde Türk milletinin aç iken tokluğu; tok iken açlığı düşünmediği dolayısıyla kağanının sözlerini dinlemeyerek yurdundan ayrılıp harap düştüğü, kutlu yurt Ötüken'i terk edip su gibi kanının aktığı, kemiklerinin dağlar gibi yığıldığı anlatılmıştır.[1108] Bu durum, Ötüken'in dini ve kozmik anlamları yanında siyasal bir değer taşıdığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Türklerin kutlu dağlarının varlığı noktasında Uygurlara da değinmek gerekir.

13. yüzyıl müelliflerinden Cuveynî'nin tespit ettiği Uygur efsanesinde Uygurlara ait kutsal bir dağ vardı, bu dağa Kuttağ denilirdi, Çinliler bu dağı parçalayarak götürdüklerinde Uygurların çok büyük sıkıntılar yaşadıkları nakledilmiştir.[1109] Türk kültürü bakımından kutlu dağlarla ilgili inanç ve uygulamalar varlığını asırlar boyunca devam ettirmiş görünmektedir. Örneğin Şor Türklerinin kamları, davullarını

[1102] "*Yen-chıh-shan'ı kaybettik,*
Kadınlarımızın güzelliği artık kalmadı.
Ch'i-lien dağların bıraktık,
Hayvanlarımız artık bakılmıyacak." (Bkz. Muhaddere Özerdim, MS IV. ve V. Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri, s. 95.)
[1103] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* s. 50.
[1104] *Han Hanedanı Tarihi Hynug-nu Monografisi,* s. 62.
[1105] Liu Mau Tsai, a.g.e.,s.23
[1106] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 278.
[1107] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 5.
[1108] Taşağıl, *Göktürkler II*, s. 11.
[1109] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* s. 50.

yapmak için emri Buzdağ denilen dağdan aldıklarını düşünürler ve ömürleri boyunca kaç davul kullanacaklarına dair bilgiyi de bu dağdan aldıklarını söylerlerdi.[1110]

Yer-su ruhlarının önemli bir bölümünü oluşturan suyun, hayatın kaynağı olarak arınmanın bir simgesi olup kirlenme ihtimali vardır, her damla kutsaldır ama göl, nehir, ırmak gibi su miktarı arttıkça kaynaklarının kutsallığının da arttığı düşünülürdü.[1111] Kutsal ırmakların genel olarak kaynaklarını cennetten aldıklarına inanılırdı. Bu sebeple ataların nehrin kaynağından aşağıya doğru inmeleri, onların gökten geldiğine bir işaret sayılsa gerekti[1112] Suyun bu kutsallığı Tanrı tarafından gönderilmiş olmasına bağlanmaktaydı.[1113]

İskitlerde ve Türklerle beraber Moğollarda suyu kutsama inancının olduğu görülmüştür.[1114] Türkler için köklü bir inanışa göre su kutsaldır, suya girmek, suyu kirletmek büyük günah sayılırdı bu nedenle Oğuzlar da bu inancın tesiri ile suya girmiyor, yabancıların da girmesine engel oluyorlardı çünkü böyle bir davranış Türk inancına göre büyük bir felaketi beraberinde getirebilirdi.[1115] İbni Fadlan'ın aktardığına göre yabancılar ve tüccarlar, Türklerin yanında yıkanmazlardı, yıkandıklarını Türklerden gizlemeye çalışırlardı çünkü Türkler; onların sihir yaptığını, suya bakarak bir şeyler anlamaya çalıştıklarını düşünürlerdi.[1116] Arap kaynakları, Moğolların ve Eski Oğuzların su kültü ile ilgili inançlarını abartılı biçimde aktarmıştır. İbni Fadlan, 10. Asırda Oğuzlar arasındayken bu kavmin özellikle kış günlerinde su ile hiç işleri olmadığını, hiç yıkanmadıklarını ifade etmiştir. Moğollarda da görüldüğünü söylediğimiz bu adet, XIII. asırda Cengiz Han yasası ile kanunlaştırmıştır. Bu gelenek, suyu kullanmanın bir tören eşliğinde yapılmasından kaynaklanmıştır.[1117] Cengiz'in ulusunda çamaşır yıkanmaz, kirlenen kıyafetler atılırdı, kaplar ot ve toprak ile temizlenirdi, suya işemenin cezası ise ölümdü. Suya atfedilen bu kutsallığın sonucu olarak eski Türk oymaklarının yakınında yaşadıkları ırmaktan isimlerini aldıklarını ya da kendi isimlerini yakınlarındaki ırmaklara verdiğini görürüz.[1118] Ayrıca Türk oymakları bulundukları yerden göç ettiklerinde kendi dağ ve ırmaklarının ismini yeni yurtlarında başka bir

[1110] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 24.
[1111] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* s. 62.
[1112] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 83.
[1113] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 327.
[1114] Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 154.
[1115] Sümer, *Oğuzlar,* s. 46.
[1116] İbni Fadlan, a.g.e. , s. 12.
[1117] İnan, *Eski Türk Dini*, s. 41.
[1118] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 128.

ırmak ya da dağa verirlerdi.[1119] Çünkü oymakların kendi yer-su tanrılarıyla beraber göçtüğüne inanırlardı.[1120]

5.3. Günlük Hayata İlişkin Tabular

Eski Türklerde günlük yaşam içerisinde kendiliğinden gerçekleşen ya da gerçekleştirildiği taktirde bir takım olumsuz sonuçlar doğuracağı düşünülen eylemlerin mevcut olduğu bilinmektedir. Günlük hayatta gerçekleştirilen eylemler, kasıtlı olarak gerçekleştirilenler ve bilmeden yapılanlar olarak net biçimde ayrılmıştır.[1121]

5.3.1. Havanın kararması

Türklere göre kötü ruhlar ortaya çıkabilmek için karanlığı ve geceyi beklerler, şamanlar da bu anlayış doğrultusunda bir takım törenler için geceyi bekler ve karanlık çöktüğünde törene başlarlardı.[1122] Yine nerdeyse tüm Türk dünyasında geçerli olan bir inanışa göre güneşin batması ile beraber yer mühürlenir ve toprak bir şey kabul etmezdi, bu inanç dahilinde ikindi vaktinden ve güneşin batımından sonra ölülerin gömülmemesi anlayışının hakim olduğu görülmektedir.[1123]

5.3.2. Demire ilişkin tabular

Türk kökenli toplulukların ant törenlerinde de yeminin bir parçasını oluşturan demir ve bu maddeden imal edilen ürünlerin taşıdığı kutsallıktan kaynaklandığı düşünülen bazı yasaklarla ilişkili olduğu tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bazı Türk toplulukları için kemik kırmak, bıçağı, baltayı ateşe koymak, kamçıya dayanmak, çadırın ya da evin eşiğine basmak yasak kabul edilen davranışlardandır.[1124] Etin ateş karşısında doğranması, bıçağın ateşe karşı tutulması, ateşin bıçakla karıştırılması gibi hareketler ateşi inciteceği düşüncesiyle proto Türklerden beri yasak sayılırdı. Bu eylemler gerçekleştirildiği takdirde ateşin gücünün zayıflayacağı düşünülmekteydi.[1125] Plan Carpin, yaparak günah işlenen eylemlere örnek olarak eti

[1119] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 134.
[1120] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 135.
[1121] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 91.
[1122] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I,* s. 462.
[1123] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 39.
[1124] Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri, Şamanizm*, s. 24.
[1125] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 519.

kazandan bıçakla almak, çadırda işemek, ateşe bıçak sokmak, oklara kırbaç ile dokunmak, dizginle ata vurmak gibi şeyleri sıralamıştır.[1126]

Mervezî, Kırgız ülkesinden bahsederken burada yabani, diğer insanlarla ilişki kurmayan bir topluluktan söz etmiştir. Bu Kırgız topluluğunun, savaştıkları topluluklardan ele geçirdikleri ganimetlerin demir ve silah dışında kalanları yaktıklarından bahsedilmiştir.[1127]

5.3.3. Eşiğe ilişkin tabular

Yasaklanan bir başka eylemin de çadır ya da ev eşikleriyle alakalı olduğu bilinir. Buna göre Türk kültüründe eşiğe basılması uygun değildir, bir evin yabancısı olan kişi evin eşiğinden atlayamazdı.[1128] Atalar kültü inancı gereği Türkler, ölmüş ata ruhlarının, savaş esnasında yardıma geldiğine ya da çadırın eşiğinde nöbet tuttuklarına inanırlardı. Bu inanç gereği de eşikteki ruhun incitilmemesi gerekirdi.[1129] Eşikle ilgili bu inanç; kapının kirişi ya da eşiğinde bulunduğu düşünülen ruhun, çiğnenmekten, hakarete uğramaktan dolayı acı çekeceği düşüncesiyle gelişmiştir.[1130] Carpin, bir şefin evinin eşiğine bilerek ayak basmanın cezasının ölüm olduğunu nakletmiştir.[1131]

5.3.4. Ateşe ilişkin tabular

Çin kaynakları, Türklerin ateşe çok saygı duyduklarını; suyu, toprağı, havayı, kutsal kabul ettiklerini ancak bunlara tapmayıp yalnızca yer ve göğün yaratıcısı olan Tanrı'ya at, öküz ve koyun kurban ettiklerini nakletmiştir.[1132] Bizans ve Çin kaynakları, Türk unvanını taşıyan kahramanın ilk ateşi yaktığı ile ilgili bilgi vermektedir. Türk kağanlarının da bu inanç doğrultusunda ateşe saygı göstergesi olarak Türk hükümdarların ateşi oluşturan ağaca da saygı göstererek ağaçtan tahta oturmak istemedikleri bahsi Çin ve Bizans kaynaklarında geçmektedir.[1133] Bununla ilgili olarak; 568 senesinde Köktürk ülkesine elçi olarak giden Zemarkhos, burada şahit olduğu bir hadiseden bahseder. Uğursuzluğu ve felaketi uzaklaştırdığına inanılan bazı kişilerin Zemarkhos'un Bizans'tan getirdiği eşyalar da dahil olmak

[1126] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 91.
[1127] Sağır, a.g.m., s. 37.
[1128] Gökalp, *Türk Töresi*, s. 47.
[1129] Şaban Teoman Duralı, "Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, cilt: 1, s. 475.
[1130] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* s. 34.
[1131] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 91.
[1132] Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 313.
[1133] Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 96.

üzere sandal ağacından yaktıkları ateşin eşliğinde davul dövüp çan çalarak eşyaları çırptıkları ardından aynı eylemi Zemarkhos üzerinde de gerçekleştirdikleri bilgisi verilmektedir.[1134] Zemarkhos sonrasında Köktürklere elçi olarak giden diğer bir isim Simokatta olup o da Türklerin ateşe büyük bir saygı gösterdiğini nakletmiştir. [1135] Yine Orta Asya'da 629 senesinde Batı Köktürk Devletini ziyaret eden Xuan Zang ise Türklerin ağacı ateşin kaynağı olarak görüp saygı duydukları için elçiye demirden şilteli bir oturak getirildiğini nakleder.[1136]Bu uygulamaların ateşin sahip olduğu arındırıcı güçle ilişkisi olduğunu düşünmek mümkündür.

Zira Eskiden beri Türklerin ateşe saygı gösterdiği, ateşin kutsal ve temizleyici bir güç olduğuna inandıkları bilinmekte olup daha sonra Altaylıların ve Yakutların ateşte bulunduğuna inanılan bu kutsal ruha od izi dedikleri bilinmektedir.[1137] Yine Altaylı kavimlerin hepsi ateşi kutsal saymıştır, inanca göre ateş, gökten inmiştir ve gök tanrısının oğludur.[1138] Bilindiği üzere; eskiden su, ateş, demir üçlüsünün arındırıcı nitelikte olduğuna inanılmıştır.[1139] Ateş yoluyla temizlenmenin ve ateşe kutsal bir arındırıcı anlamı yüklemenin önemli bir örneğinin de hastalıkları, evleri ve ölüleri tütsüleme geleneği olarak karşımıza çıktığı görülmektedir.[1140] Eski Türklerin tehlikeli ya da yabancı kabul ettikleri her şeyi iki ateş arasından geçirdiği ya da kor bir ateş etrafında dolaştırdığı bilinmektedir.[1141] Bu nedenle Köktürk Dönemi'nde örneklerini gördüğümüz uygulamalar da kaynağını bu düşüncelerden almış olmalıdır. Bunun yanında "ateş" ve "ocağa" duyulan saygının ruh inancıyla ilişkili olduğu da söylenebilir.

Türk kültür tarihi bakımından ocağa duyulan saygı da atalara duyulan saygının bir parçası olup her bir tabiat unsurunun bir ruha sahip olduğu düşüncesinden ileri gelmiş, Türkler; dağ, tepe, vadi, su, ağaç, orman, demir gibi unsurların ruhu olduğuna inanmıştır.[1142] Ocak, Choular Devri'nden ititbaren kadın bir mabude olarak tasavvur edilmiştir.[1143] Türk inanışında, her ailenin Ülgen tarafından gönderilmiş ateş

[1100] Gumilev, *Eski Türkler*, s.114.
[1135] Grousset, a.g.e., s.113-114.
[1136] Kirilen, "Xuan Zang Orta Asya İzlenimleri", s. 75.
[1137] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 26.
[1138] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 31.
[1139] Bayat, *Anahatlarıyla Türk Şamanlığı,* s. 66.
[1140] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 26.
[1141] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 62.
[1142] Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 26.
[1143] Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş II*, s. 39.

ve ocağa sahip olduğu anlayışı hakimdir.[1144] Ateş, Türkler için daima mukaddes sayılıp ocakta duracak ve söndürülmeyecek bir kutsallığa haizdir.[1145] Ateşin sönmesi, ailenin bitişi anlamına geldiğinden ocağın devamlılığını sürdürmesi oldukça mühimdir.[1146] Türkler, aile ocağının da atalarının kutsal yadigari olduğunu ve büyük ataların ruhlarının daima ocakta hazır bulunduğunu düşünürler bunun için de ocağı takdis etmek ve söndürmemek gerektiğini düşünmüşlerdir.[1147]

Eski Türk geleneklerine göre babasının evinde oturup onun ocağını tüttüren küçük oğlan, "Ot-Tegin" olarak adlandırılır; bu çocuklar babalarının servet ve mirasına sahip olmuşlardır.[1148] Altay Türklerinde eski evden yeni eve yanan bir parça odunun götürülmesi geleneği varlığını devam ettirmekteydi. Fin Ugor kavimleri ile Orta ve Kuzey Asya'da baba evinden ayrılan çocuğun, evden bir parça ateşi beraberinde götürmesi adeti ise varlığını sürdürmektedir.[1149]

Türk kültürü bakımndan ateşle ilgili inanç ve uygulamaları bir "tapınma" durumundan ziyade, ona kutsallık atfetme ve değer verme yönüyle "kült" biçiminde değerlendirmek mümkündür. Her ne kadar İslam müelliflerinden İbn Hurdazbih[1150], Dokuzoğuzların ülkesinde bulunduğu sırada ateşe tapanların olduğunu ifade etse de[1151] bunu Dokuzoğuz ülkesindeki Zerdüşt kökenli yabancı kimselerin varlığı olarak okumak da mümkündür. Esasen Gumilev'in de ifade ettiği gibi Türkler için ateş bir tapınma unsuru değil arındırma aracıdır, ateş vasıtasıyla yapılan çarşıyı, pazarı, evi, tütsüleme eylemi kötü ruhlardan korunma düşüncesinden zuhur etmiştir.[1152] 11. Yüzyıl müelliflerinden Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig'de, kamları "otacılar" olarak tercüme ederek bu insanların toplum için oldukça faydalı olduklarını ifade eder.[1153] Dolayısıyla ateş kültü Türk kültürü bakımından özel ve farklı anlamlara işaret etmektedir. Bununla ilgili olarak Kırgızlara ait bir destan olan Manas Destanı'nda,

[1144] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 502.
[1145] Yörükan, *İslamiyetten Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s. 63.
[1146] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 502.
[1147] Yörükan, *İslamiyetten Evvel Türk Dinleri Şamanzim*, s. 63.
[1148] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 29.
[1149] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 504.
[1150] Çok iyi bir tahsil almış ve Coğrafya alanındaki eserleri günümüze kadar ulaşmış İslam coğrafyacılarının en önemlilerindendir. Yakın çevresinin Bağdat eşrafı ve halifenin yakın dostlarından oluşması resmi belgelere ulaşmasında kolaylık sağlamış ve dolaylı olarak eserlerinin güvenilir olmasını beraberinde getirmiştir. Coğrafyanın yanında sosyal hayata dair araştırmlalarının da olduğu bilinmektedir. (Bkz. Sayyıd Maqbul Ahmad, İbn Hurdazbih, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 20, İstanbul 1999, s.78-79.)
[1151] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, (Çev: Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 40.
[1152] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 41.
[1153] Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 40.

Manas dirilip de eve gelince, Manas'ın annesi, ocakta devamlı yanan ateşi söndürüyor. Bu, Türk mitolojisinin az görülen; fakat fevkalâde önemli bir motifidir. Ölen kişinin arkasından ateş yakılması, metinlerde ve seyyahların anlattıkları âdetler arasında görülmemektedir. Ateş yakma, anlaşıldığı kadarıyla merasim gereğiydi. Tören bitene kadar ateşin söndürülmediği görülür. Fakat Manas dirilince artık buna lüzum kalmadığı anlaşılmaktadır.[1154]

Ateşle ilgili inanç ve geleneksel uygulamalar ve günümüze yakın dönemlerde de varlığını korumaya devam etmiştir. Örneğin Altaylarda ateşin su ile söndürülmesi, üzerine işenmesi, ateşle oynanmasının halen oldukça sakıncalı olduğu düşünülür. Yakutlarda ise inanca göre ateş çevresinde konuşulanları anlar; ateşe hakaret ya da küfür etmek tehlikelidir, ateşi düzenlemek için demir şiş kullanılmaz, bu sopanın her hafta yakılması şarttır ve evin sahibi hanım ateşi memnun etmek zorundadır bunun için pişirdiği her şeyden birer parça ateşe sunması gerekir.[1155] Ocakta külün hareket ettiğini gören Yakut Türkleri ailede bir çocuğun doğacağını, ateşin bunu haber verdiğini düşünürler. Bir konu hakkında düşünülürken ateş ıslık çalarsa düşünülen şeyin olmayacağına inanılır.[1156] Anadolu'nun güneyinde yaşayan Türkmenlerde de bu adetlerin devamı olarak ocağa ayakkabısıyla basanların azarlandığı ve ateşe işeyen çocukların dövüldüğü bilinmektedir.[1157]

[1154] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 514.
[1155] Gülensoy, a.g.e., s. 208.
[1156] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 67.
[1157] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 519.

6. ÖLÜME DAİR SOSYAL GELENEK VE UYGULAMALAR

6.1. Ölüm

Ölüm, canlı olan tüm varlıklar için kaçınılmaz bir neticeyi ifade eder, çoğunlukla kaygıya sebep olmakla beraber ölümün tarihin ilk çağlardan beri insanlar için kısmen de arzulanan bir yönü olduğu da görülmektedir.[1158] Eski Türklerde ölümle alakalı gelenek ve ritüellerin kimi zaman içerik ve anlamlarının kısmen değişmiş olarak kronolojik biçimde ardı ardına karşımıza çıktığına tanık oluruz. Türklerde ölümle ilgili anane zenginliği barındıran cenaze törenleri genel olarak; cenazenin defin işlemi, yas tutma, kurban sunma ve yemek aşamalarını ihtivâ ederdi. Günümüzde de kısmen devam ettiğini söyleyebileceğimiz yas geleneklerinin temelleri oldukça eski dönemlerde atılmış olup İslamiyetin kabulü ile beraber bu uygulamaların, sosyal hayattaki yerinin daha sınırlı bir hale geldiği muhakkaktır.

6.2. Eski Türk Toplumunda Ölüme İlişkin İnançlar

Ölümün hem topluluğun geneli tarafından hem de bireylerin zihninde tasavvur edilme biçimi, bu dünyadaki yaşamı şekillendiren temel unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[1159] Eski Türk toplumlarında ölüme ve ölüye ilişkin inançların ölüm esnası ve sonrasındaki uygulamaları çeşitlendirdiğini görmekteyiz.

Orta Asya'daki eski göçebe toplumların genelinde ölen kişi için "kergek boldu" denmesi, gerekene kavuştu manasını taşır ve bu ifade ölüm karşısında çaresizliğin bir yansımasıdır.[1160] Çin kaynakları, Türklerin savaşta ölmeyi onur; hastalanarak ölmeyi ise aşağılık bir durum olarak gördüklerinden bahsetmiştir.[1161] Savaşarak can vermek Türklerin de dahil olduğu bozkır toplumlarının gözünde dünyayı terk etmenin en

[1158] Hava Selçuk, *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Çizgi Kitabevi, 2020 İstanbul, s. 237.
[1159] İbrahim Onay, "İslamiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, sayı: 7, 2013, s. 234.
[1160] Gülensoy, a.g.e., s. 214.
[1161] Tryjerski, *Türkler ve Ölüm*, s. 93.

ihtişamlı şeklidir.[1162] Eski belgeler kötümser bir görüş içermekle beraber insanın bu duruma karşı mücadele verebilmek için yapabileceği bir şey olmadığından bahseder.[1163] Aynı zamanda Altay toplumlarında seçme şansı olduğunda ani ölümlerin daha fazla tercih edilen bir konumda olduğu görülmüştür.[1164] Yine de Türkler, aileden biri hayatını kaybettiğinde derin acı duyar ve ağlarlardı.[1165] Fakat savaş esnasında öldürülen düşmanların diğer dünyada ölen kişiye hizmet edeceği inanışı, ölümün tam manasıyla bir felaket olarak görülmemesini de beraberinde getirmiştir. [1166]

Harun Güngör, Türklerin evrensel dinlerle karşılaşmadan evvel evreni: yukarı dünya, orta dünya, yeraltı olmak üzere üç katlı bir yer olarak tasavvur ettiklerinden bahseder. Kişinin, güzel eylemlerde bulunmuşsa ölümü ardından ruhunun göğe yükseldiği, fena eylemlerde bulunmuş ise ruhunun yeraltına gittiği hususunda bir düşünce geliştiğini ifade eder.[1167] Türklerde ölüm sonrasında gerçekleştiği düşünülen durumlardan ilki ölen kişinin ruhunun göğe uçması idi. Buna göre en eski Türk inancında tin yani ruhun doğarken bedene gelip ölürken de ağzımızdan uçarak çıktığına inanılırdı.[1168] Kut, Türkler için yaşam gücünü ifade eder, ruh ise kutu da kapsayan mahiyette olup nefeste yer alırdı. Kişinin ölümü esnasında ruh uçardı.[1169] Ögel'e göre kişinin ruhunun Gök=Tengri'den geldiği; ölümün ardından da yine ona döneceği düşünülmekteydi.[1170] Ölen kişinin ruhunun kuş olarak simgelenmesi[1171] genel bir inanış olup Orhun Abidelerinde geçen uçmak kelimesi bunun bir yansımasıdır.[1172]

Abidelerden Bilge Kağan Yazıtı'nda: *"Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı."* cümlesi geçmektedir.[1173] Uçma eylemi büyük dinlerde tabir edildiği üzere tam bir cennet anlayışını karşılamamakla beraber ruhların yaşanılan yerden göğe yükseldiğini ifade ederdi. Ancak günümüze yakın, daha geç

[1162] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 41.
[1163] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 67.
[1164] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 70.
[1165] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 73.
[1166] Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s. 61.
[1167] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 158.
[1168] Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 482.
[1169] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 62.
[1170] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 35.
[1171] Günümüzde Kazakistan'da evlerde bulunan kırlangıç yuvaları, bu kuşların ailenin ölmüş ata ruhlarını taşıdığı inancıyla dağıtılmamaktadır. Bu gibi davranışlar, eski Türk inanışlarının bir neticesidir. (Bkz. Yörükan, Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri, Şamanizm, s. 76.)
[1172] Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, s. 158.
[1173] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 19.

dönemlerde cennet fikrinin de oluştuğu anlaşılmaktadır.[1174] Ruhun göğe uçması ifadesinin Türk yazıtlarında önemli şahıslar için söylendiği, kimi zaman da "sonkur olmak" deyiminin karşımıza çıktığı; ancak zamanla ruhun göğe uçmasının daha geniş manada kullanıldığı görülmüştür.[1175] Bu tasavvurun ölüm sonrası uygulamalarda da ifade edildiğini söylemek mümkündür. Örneğin Köktürklerde yıldırım düşmesi sebebiyle hayatını kaybedenlerin hemen defnedilmesi sakıncalı bulunur, ölen kişi dört ayaklı bir sedyeye yatırılarak ölünün toprakla ilgisi kesilir ve ölen kişinin ruhunun göğe yükselmesi teşvik edilirdi.[1176] Buna göre ruhun göğe yükselmesi olumlu bir durum olup bunun tersi olabilecek durumun da mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Türk kültür tarihi bakımından Güngör'ün verdiği bilgiler ışığında ruhun, gökyüzüne uçması dışında yeraltına gitmesi gibi bir ihtimal daha bulunduğu anlaşılmaktadır. Türklerin eve geri dönmesinden korktuğu ruhlar muhtemelen bu ruhlardı. Dolayısıyla cenaze törenlerinin eski Türklerde olabildiğince görkemli yapılmaya çalışılmasının sebebi ölü ruhlarının akrabalar için tehlike arz ettiğine inanılmasıdır.[1177] İnanca göre ölen kimsenin ruhu bir yıllık süreç içerisinde tekrar evine dönebilirdi.[1178] Cinayete kurban gidenler, intihar edenler ve evlenmemiş kadınların ruhları dünyadaki görevlerini ifa etmeden dünyadan ayrıldıkları için tehlikeli ruhlar grubuna dahil edilmekteydi.[1179] Köktürklerin inancına göre yıldırım düşmesi neticesinde hayatını kaybeden kişilerin içine başka ruhların girdiği, kişinin hayatını kaybetmesinin de bu ruhlardan kaynaklandığı düşünülürdü. Yıldırım düşmesi sebebi ile hayatını kaybedenler normal bir merasimle defnedilirse inanca göre toplumun büyük sorunlar yaşamasına sebep olabilirlerdi.[1180] Şiddet, intihar gibi durumlar neticesinde ölen kişilerin ruhlarının tehlikeli olabileceği inancının devamı olabilecek biçimde Altaylarda intihar ederek ölen kişilerin, kötü ruhlara dönüştüğü düşünülerek canlılara zarar verememesi için yüzüstü gömüldüğü bilinmektedir.[1181]

[1174] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 121.
[1175] Onay, İslamiyetten Önce Türklerde Ölüm…, s. 236.
[1176] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 285.
[1177] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 79.
[1178] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 76.
[1179] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 129.
[1180] Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 285.
[1181] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 143.

Mezarların başına taş dikme anlayışının da ölen kişinin serbest kalan ruhunun hapsedilmesi amaçlı olduğuna inanılır.[1182] Ayrıca ölü, çadır dışına taşınırken de çok eskiden beri ruhun çadıra geri dönmemesi için kapıdan değil duvardaki bir boşuktan çıkarılması göze çarpan bir uygulamadır.[1183]

Türklerde İslam öncesi dönemin din adamı olarak bilinen kamlar, ruhlarla ölümcül insanlar arasında aracılık eder bu sayede iyi ruhları hoşnut ederek yararlı etkilerinin sürmesini sağlamaya aynı zamanda kötü ruhların da zararlı etkilerinden korunmaya çalışırlardı.[1184] Çoruhlu'nun çalışmasında belirttiğine göre Türkler eski dönemlerde ruhların kimi zaman hortladığına ya da bazen başkasının bedenine girdiğine inanırlardı. Bu şekilde hortladığına inanılan ruhların ölüler alemine gönderilmesi görevi şamanlar tarafından gerçekleştirilirdi.[1185] Şamanlar, yeryüzündeki ruhların hayattayken yaşamış oldukları evlerin etrafından ayrılmadıkları ve öfkeli anlarında yaşayan yakınlarına zarar verebilecekleri düşüncesiyle bu ruhları uzaklaştırmakla görevlidir.[1186] İnanışa göre ölünün ruhu şaman tarafından yeraltına götürülünceye dek evde dolaşırdı.[1187]

Bahsi geçen bilgilerden hareketle ruhun göğe yükselmesi gibi bir durumun yanında ölen kişinin ruhunun hayattaki tanıdıklarından kopmama ve onları rahatsız etme gibi eylemlerinin olacağına dair bir inanç geliştiği görülmektedir. Bununla birlikte, ruh hakkındaki tasavvurların ve icra edilen uygulamaların nedeni konusunda da farklı değerlendirmeler görmek mümkündür.

Tryjersky, ölünün ruhundan korunma amaçlı gerçekleştirilen eylemlerin ölüye duyulan korkudan ziyade saygıdan olduğunu ifade etmiştir.[1188] Acıklı biçimde ölen kişilerin; bilhassa şamanların cenazelerinin saldırgan bir hayalet biçiminde geri dönüşünden duyulan korku neticesinde gerçekleştirilen ve kısmen günümüzde de yansımalarını gördüğümüz bir eylem cesedin göğsüne bir metal malzeme konulması ya da başının gövdesinden ayrılmasıdır.[1189] Günümüzde ölünün üzerine bıçak konulması şeklinde Anadolu'da varlığını sürdüren bu geleneğin temel amacı ölünün

[1182] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 160.
[1183] Tryjerski, *Türkler ve Ölüm*, s. 243.
[1184] Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 102.
[1185] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 123.
[1186] Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 29.
[1187] Yıldız Kocasavaş, "Türklerde Yas ve Ölü Gömme", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, cilt: 3, Ankara 2002, s. 109.
[1188] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 207.
[1189] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 139.

dirilip yaşayanlara zarar vermesini engellemektir. Anadolu'da yapılan araştırmalar, bu geleneğin devam ettiği halde anlamını yitirdiğini göstermektedir.[1190]

Şamanların defni konusunda da geliştirilen bir takım inançlar olduğu görülmektedir. Şamana ait davul, şamanın ölümü sonrasında ormanda parçalanıp bir ağacın dalına asılır; şamanın cesedi de davulun asıldığı ağacın yanına gömülürdü. Şamanların mezarları için olabildiğince yerleşimden, yollardan ve hayvan sürülerinden uzak yerler tercih edilirdi.[1191] Halk, şamanın defnedildiği alana bir daha gitmemeye dikkat ederdi.[1192] Eski Türklerde kamların ölüsüne duyulan korkunun bir benzeri de hanlara duyulmuş, bu nedenle bu cesetlerin uğursuzluk getireceği inancıyla kara süyek olarak bilinen halk, bu cesetleri kendi ölülerinden uzak tutarak defnetmiştir.[1193]

6.3. Mezarların Gizlenmesi

Tarihî kaynaklara göz attığımızda ölüm durumunda hazırlanacak mezar yerinin, yapılacak törenin ve uygulamaların Türk toplulukları içinde de bir takım farklılıklar gösterdiğini tespit ederiz. Uygulamadaki bu farklılıklar kişinin sosyal statüsü ve ölen kişinin yanına bırakılacak eşyaların değeriyle de alakalı olabilmektedir.

Kabirlerin gizli tutulması halk değil seçkin insanlar için geçerli bir uygulama idi.[1194] Türk kökenli toplulukların ölüyü gizleme inancı, saptırmalı mezarlar yapmalarını beraberinde getirmiştir, bu tip mezarlarda ölü çoğunlukla toprak yığınının altında değil mezara yapılan bir cep içine defnedilmiştir.[1195] Bunun için defin izlerinin yok edilmesi amaçlı cenazeye şahitlik edenlerin öldürülmesi, hayvan sürüsünün mezar yeri üzerinden geçirilmesi gibi eylemler söz konusu olmuştur.[1196] Bir başka seçenek ise pek çok tabut hazırlanması ve bu tabutların hazırlanan yerlere gömülmesi şeklindedir.[1197]

Hunlar ve daha sonraki dönemdeki Türklerin, kabirleri yüksek yerlere ve dağbaşlarına yaparak gizli tuttukları bilinmekteydi.[1198] Hakanların defin merasiminde mezarın gizli tutulması için yapılan bir başka eylem de mezar için birkaç çukur

[1190] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 146.
[1191] Sadettin Gömeç, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt: 22, sayı: 33, 2003, s. 91.
[1192] Gülensoy, a.g.e., s. 284.
[1193] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 112.
[1194] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 299.
[1195] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 40.
[1196] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 298.
[1197] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 299.
[1198] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 8.

kazılmasıydı. Cenazenin ya da küllerin düşman eline geçmesi aşağılanmak anlamına gelirdi bu nedenle kabrin gizli tutulabilmesi için açılan pek çok çukurdan birine cenaze ya da küller yerleştirilirdi.[1199] Cenaze için ikinci çukur açma adeti Köktürkler itibariyle görülmüştür.[1200] Hazar Türklerinde hakan öldüğünde onun için yirmi odalı büyük bir mezar yapılır, her odasında bir mezar kazılırdı. Toz haline gelinceye kadar taş kırılır, bu toz mezara döşenir. Tozun üzerine kireç dökülür, kurt, haşerat zarar vermesin diyerek mezarı nehrin altına yaparlardı. Defin işlemi tamamlandığında ise mezarın hangi odasında olduğu bilinmesin diye hükümdarı gömenlerin başı vurulurdu.[1201] Hazar hakanları, Edil nehri suyunun bir bölümü bir tarafa çekildikten sonra sudan etkilenmeyecek biçimde yapılan ve içi altın dokumalı ipekli kumaşlarla örtülen bu mezar odalarına defnedilir ve nehrin suyu bu mezar üzerinden akıtılırdı.[1202]

6.4. Ata Mezarlarının Kutsallığı ve Ziyaret

Ataların kabirlerine yapılacak saldırılar konar göçer kavimler için oldukça büyük bir saygısızlıktı.[1203] İskit kralı, Pers hükümdarı Darius'un meydan okumalarına karşılık ata mezarlarını bulup onlara el sürdükleri takdirde karşılığını sert biçimde alacaklarını ifade etmiştir.[1204] Hunlarda da aile mezarları oldukça değerliydi, mezar açmak bir nevi öç almak ya da hakaret etme biçimi olarak düşünülürdü.[1205] Hunların ölülerini silahları, kıymetli eşyaları, tam teçhizatlı atlarıyla; kadınları ise mücevherleriyle defnetmesi neticesinde mezarlarda meydana gelen soygun, savaş çıkmasına sebep olmuştur.[1206] Proto Moğolların Hunlardan intikam almak adına Hun mezarlarına saldırdığı, Hunların ise büyük bir ordu ile Moğollara karşılık vermek için yola çıktığı bilinmektedir. Hunlar, bu saldırı neticesinde doğuya taarruz ederek Moğolları yenmişlerdir.[1207]

Kimi mezarların gizlenmesinin sebebi de ata ruhlarına duyulan saygı ve onların kendilerine yardımcı olacağı beklentisidir. Eski devirlerde insanlar, ata ruhlarını memnun ettiğinde ondan yardım alacaklarına inanır, onlardan yardım temin

[1199] Barthold, *Orta Asya Tarihi Dersleri,* s. 21.
[1200] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 297.
[1201] İbni Fadlan, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, s. 46.
[1202] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 102.
[1203] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 115.
[1204] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 281.
[1205] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 204.
[1206] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 84.
[1207] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 182.

edebilmek için de ölülere kurban adarlardı.[1208] Ataların ruhlarına kurban sunma; ölmüşlerin, dünya hayatına müdahil olmamalarının bir karşılığı biçiminde görülmüştür.[1209] Ata ruhlarının hayattaki yakınlarının yaşamını etkileyebileceğine olan inanç sadece Türklerde değil eski pek çok kavimde görülmüş bir inanç sistemi olup atalar kültü olarak adlandırılmıştır. Tryjerski, bunu atalara tapma olarak ifade etmiş ve bunun dışında ölülere tapma kültünün de var olduğunu, buna göre ölmüş akraba ya da düşmanlara tapınıldığını, düşmana ait kafatası ve kafa derilerinin saklanmasının bunun bir göstergesi olduğunu da dile getirmiştir.[1210] Bahaeddin Ögel ise Hunların savaşlarda kafatası topladığına ilişkin bir vesika olmadığını söyleyerek bu âdetin yalnızca devlet geleneği olarak sürdüğünü ifade etmiştir.[1211] Atalar kültü inancı, Türkler için hayatını kaybeden kişinin tanrılaştırılması değil ruhuna duyulan saygıyı ifade etmiştir.[1212] Eski Türkler, hayatını kaybetmiş olan atalarının ruhlarına ve mezarlarına saygı gösterirlerdi. Millet için emeği geçtiği düşünülen kişilerin kabirleri yakınından geçilirken özenli davranırlar, mezardan uzaklaşana dek atlarına binmezlerdi.[1213]

Hyung-nularda insan dahi olsa atalara sunulan kurbanın toprağa, göğe sunulan kurbanlarla aynı değerde olduğu düşünülür.[1214] Atalar kültünde ölmüş olan baba ve diğer atalar, inanışa göre ruhları vasıtasıyla yaşamını sürdüren aile üyelerini korumaya devam eder, onlara karşı duyulan minnet ise başta kurban sunma olmak üzere çeşitli biçimlerde ortaya konmuştur.[1215] Ölmüş ataların toplumca saygı görmesi, baba hukukunun geçerli olduğunun göstergesidir.[1216] Bununla bağlantılı olarak eski Türk inanışında ölünün ruhunun da yuğ töreninde düzenlenen ziyafete katıldığı inancı hakim olup yas tutanlar ölünün ruhunu eğlendirmeye çalışarak ileriki zamanlarda da onun koruyuculuğuna sığınmak isterlerdi.[1217] Türklerde gördüğümüz, her sene ata mağaralarına yapılan ziyaretlerin de atalar kültü ile ilgili olduğu düşünülmektedir.[1218]

[1208] Yörükan, *İslam Öncesi Türk Dinleri Şamanizm*, s. 35.
[1209] Gumilev, *Hunlar*, s. 50.
[1210] Tryjerski, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 188.
[1211] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 140.
[1212] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 112.
[1213] Gömeç, *Eski Türk Dini*, s. 89.
[1214] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 195.
[1215] Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 46.
[1216] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 67.
[1217] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 27.
[1218] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 392.

Hun Devleti'nde kutsal sayılan bir Ata Mağarası olduğunu Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Kutsal sayılan bu mağaraya yalnızca şamanlar değil tüm devlet teşkilatı saygı gösteriyor ve bu saygının neticesi olarak yılın belli aylarında büyük bir tören eşliğinde burası ziyaret ediliyordu. Törenlere hakan başkanlık ediyordu..[1219]

Köktürklerde de kutsal mağara inancı mevcut olup Çin kaynaklarında buna dair tespit edilen rivayetlerde mağara ve dağların mühim unsurlar olduğu görülmektedir.[1220] Doğu Köktürkler ile alakalı bilgi veren Çin kaynakları Türk kağanının her sene asilleri kurban sunmak üzere ata mağaralarına götürdüğü[1221] bilgisini vermektedir. Yine Çin kaynakları, Batı Köktürklerin de her beşinci ayın sekizinci gününde ata ruhlarına kurban sunmak amacıyla bir araya geldiklerinden bahseder.[1222] Pelliot, bir Çin kaynağından şöyle bir cümleyi çevirmiştir. *"O (kağan) her yıl kurban için beyleri atalar mağarasına götürürdü."* Bahsi geçen mağara,Türklerin atasının, bir dişi kurt ile sığındığı yerdir. Ancak bahsi geçen durum genel bir kült olmayıp Türk ulusun kurucuları için geçerlidir.[1223]

Uygurlara ait Sine Uşu Yazıtı'ndan, 748 yılında Atalar Mezarlığında düzenlenmiş merasim sonrası Uygurların Türk devletinin başına geçtikleri anlaşılır. Kitabede geçen Ata Mezarlığı kavramı da Türk neslinin çoğalmasını sağlayan büyüklerin gerçek ya da simgesel mezarları olduğunu düşündürür.[1224] Türklerin, ölen kağanlarının ruhlarını kutsal kabul ettikleri bilinir, tarihî kaynaklar da Karlukların İslamiyeti benimsemeden önceki duvarlarına önceden yaşamış hanların resimlerinin tasvir edildiği bir tapınakları olduğundan bahsetmektedir.[1225]

6.5. İnsan Kurban Etme

Eski Türk topluluklarında bilhassa törenler esnasında kutsal sayılan varlıklara kurban adamanın büyük önemi vardı. Çoğunlukla at ve koyun cinsinden seçilen kurbanlar dışında tarihî kaynaklarda Türklerin insan kurban ettiğine ilişkin bir takım bilgiler bulunmakla beraber bunun aksini iddia eden bilgilerin de mevcut olduğu görülmektedir. Bahsi geçen bu âdetin üzerinde iki yönlü durmanın daha doğru olacağı açıktır.

[1219] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I,* s. 80.
[1220] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 53.
[1221] Liu Mau Tsai, a.g.e., s. 23.
[1222] Chavannes, a.g.e., s. 89.
[1223] P.W.Schmidt, a.g.m., s.76.
[1224] Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", s. 68.
[1225] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 111.

Türklerde hayvan olarak kurban sunma geleneği bulunmasına rağmen insan kurban etmenin görülmediği kuvvetli iddialar arasındadır. Türk kökenli olabileceği üzerinde durulan Choularda gök cisimlerine ait kültlerin yer aldığı bir dini inanç mevcuttu. Çin topraklarında görülen insan kurban etme geleneğini de Choular ortadan kaldırmışlardı.[1226] Eberhard, insan kurban etmenin örneklerine Türklerde rastlanmadığını ileri sürerken Türklerin kendi hâkimiyeti altındaki halklara da bunu yasak ettiğini ifade eder. İnsan kurban etmek, Sadettin Gömeç'e göre de bozkır kavimlerine değil tarım toplumlarına ait bir adetti.[1227]

Bu konuda diğer bir görüş ise Türk kökenli topluluklarda insan kurban etme geleneğinin var olduğudur. Yörükan'ın çalışmasında belirttiği şekliyle; Eski Türkler, ölünün çadırını, eşyasını, hizmetkarlarını, varsa esirlerini de öbür dünyada efendilerine hizmet etmesi için gömerler çünkü ölen kişinin aynı hayata devam edeceği düşüncesi hakimdir.[1228] Bununla bağlantılı olarak Bozkır kökenli bir topluluk olan İskitlerde insan kurbanının var olduğu tarihi kaynakların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Heredot, İskitlerin savaşlarda esir aldığı kişilerin bir kısmının kafasının üzerine şarap serptikten sonra boğazını bir kase üzerinde kestiklerini ve bu kanın odun yığınları üzerine taşınarak palanın üzerine döküldüğünü ifade eder ayrıca kurban edilen kişinin sağ kolunun omzundan kesilerek havaya fırlatıldığı ardından ise düştüğü yerin terk edildiğini anlatır.[1229] Yine Herodot'un naklettiğine göre İskit kralı defnedilirken mezara eşlerinden biri, içkisini hazırlayan kişi, aşçısı, uşağı, silahtarı, bir haberci ve atları boğularak ölüyle beraber gömülmüş aynı zamanda ilk hasattan elde edilen ürünler ile altın kupalar da ölünün beraberinde mezara yerleştirilmiştir.[1230] Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde bulunan bir İskit kurganında bir adam ve kadının cenazesine rastlanmış, İskit toplumunun erkek egemen bir toplum olması, kadının erkeğe kurban edildiği düşüncesini meydana getirmiştir.[1231] Karasuk mezarlarında yalnız gömülen ölülere rastlandığı gibi birkaç kadın ve çocukla beraber gömülen ölülere de rastlanmıştır, bu buluntuların erkeğin aile üzerindeki hakimiyetinin bir göstergesi olarak algılandığı da görülmüştür.[1232] Güney Sibirya'da

[1226] Çin Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi,* cilt: 8, İstanbul 1993, s. 323-329.
[1227] Gömeç, *Eski Türk Dini*, s. 95.
[1228] Yörükan, *İslamiyet Öncesi Türk Dinleri Şamanizm*, s. 31.
[1229] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 260.
[1230] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 263.
[1231] Gülensoy, a.g.e., s. 58.
[1232] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 31.

bulunan mezarlarda ise kurban edildiği düşünülen erkek cesetlerine rastlanmıştır.[1233] Gumilev, bazı Çin metinlerinden hareketle Türk kökenli kimi topluluklarda dul kadınların kurban edildiği anlamını çıkardığını ifade eder.[1234]

Türk topluluklarında insan kurban etme uygulamasıyla ilgili örneklerden biri Hunlarla ilişkilidir.

Çin metinlerine göre Li Huang-li adlı Çinli esirin başı vurulup kanının kahraman Hunların mezarlarına akıtıldığı, bahsi geçen insan kurban etme eylemlerinden biridir.[1235] Bu durumla ilgili tarihi kayıtlarda iki rivayet geçmektedir. Çin generali Li Kuang-li'nin ordusu ile savaşan Hunlar eğer generali yakalarlarsa onu yerin koruyucu ruhlarına kurban edeceklerine dair yemin etmişlerdi. Ancak Hun devlet geleneğine uymayan bu gibi halk inançlarının önlenerek generalin ağırlandığı; ayrıca Hun hakanının kızını da generale vererek onu yücelttiği anlatılır.[1236] Bu anlatının tam manasıyla aydınlatılmamış yönleri mevcut olup bunun tam tersinin iddia edildiği de tarihi kayıtlarda mevcuttur. Buna göre bahsi geçen Çinli general M.Ö. 91'de esir düşüp bir yıl kadar Hunlarda esir kalmış, Hun hakanının annesi hastalandığında[1237] yerin koruyucu ruhlarına kurban sunma amaçlı esir olan Li Kuang-li'yi yakalayarak kurban ettikleri de anlatılan diğer bir rivayettir.[1238] Hyung-nu ve Tu-küelerde ölüm sonrasında hizmetçiler, akrabalar, metresler ölen kişiyle beraber gömülürdü, kimi zaman bu kurban sayısının binleri bulduğunu söyleyen tarihçiler mevcuttur.[1239] Eberhard'ın işaret ettiği üzere Çin kaynaklarına göre Tu-küelerin, dişi kurt tarafından emzirildiği düşünülen ilk atası, inanışa göre av esnasında bir geyik öldürmüş ve bunun neticesinde o gün itibariyle kurban olarak insan göndermek mecburiyetinde kalmışlardır.[1240]

Köktürk tarihinde İstemi Kağan'ın cenaze törenine şahit olan Bizans elçileri de bu törende binek atlarıyla beraber dört esirin, kağanın oğlu Türkşad tarafından İstemi

---

[1233] Gumilev,*Hunlar*, s. 49.
[1234] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 73.
[1235]Gumilev, *Hunlar*, s. 159.
[1236] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s. 108.
[1237] Hun Ch'an-yüsünün annesi hastalandığında Çinli Erh-shih generali yakalanmış, kendini yakalayanlara sinirlenerek '*ölürsem Hyung-nular da yok olacaktır'* demiştir. Çin kaynaklarında, generalin öldürülmesinin ardından Hun ülkesinde hayvanların öldüğü, insanların hastalandığı ve ürün yetişmediğinin bahsi geçer. (Bkz. Han Hanedanı Tarihi, Hyung-nu Monografisi, s. 41)
[1238] Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s. 109.
[1239] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 311.
[1240] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 86.

Kağan için kurban edildiğini nakletmişlerdir.[1241] Bu törende ölen kağanın atlarıyla beraber ortaya getirilen dört esirin, diğer dünyada kağanın emrine girmesi söylendiği nakledilmiştir.[1242] Yine Bizans kaynaklarının verdiği bilgilere göre Türk hakanlarının mezarlarının yakınında Türklerin esir ettiği düşman başbuğlarının öldürüldüğü anlaşılır. Bu geleneğin temeli Şamanizmin benimsendiği diğer kavimlerde olduğu gibi öldürülen adamın öbür dünyada ölen kişiye hizmet edeceği düşüncesidir.[1243] İnsan kurban edilmesine ilişkin diğer bir anlatı ise Köktürk ve Oğuzlar arasındaki mücadelede Kül-Tegin'in Alpagut ile on kişiyi tutsak ettiği, Köktürkler tarafından öldürülen Tunga-Tegin'in yuğ töreninde bu kişilerin ona esir olarak kurban edildiğidir.[1244] Böylece insan kurban etme adetinin Türk kültüründe izlerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Gökalp'in belirttiğine göre önemli kişilerin cenaze merasimlerinde genç yiğitler de bulunur, ayın ortaya çıkıp batmasına kadarki süreçte savaş manevrası yaparlardı.[1245] Gençler tarafından yapılan mübarezeler ayın küçülmesinin ardından birkaç esirin başının kesilmesi ve savaşçılara kımız sunulmasıyla sona ererdi.[1246]

Ölen kişinin ardından eşinin de onunla birlikte defnedilmesi uygulaması Uygurlarda da varlığını devam ettirmiş gözükmektedir. Bu inanç doğrultusunda Uygurlarda P'i-chie Kağan hayatını kaybettiğinde tüm maiyeti ve ilteberleri, eşi Ning-ku'o'un da onunla gömülmesini istemişlerdir.[1247] Çinli eşi, kendisini öldürmemeleri için yalvarmış ve ardından Çin'e dönmüştür.[1248] Tuna Bulgarlarında ise canlı kurbanların efendileriyle beraber yakıldığı ya da canlı biçimde çukura gömüldüğü bilinmektedir.[1249] Carpini, Orta Asya Türklerinin ölü definlerinden bahsederken devletin ileri gelenlerinin ölülerinin gizli biçimde kıra götürüldüğünü ve büyük bir çukura gömüldüğünü; yanında açılan bir başka çukura ise ölünün en sevdiği cariyelerinin gömüldüğünü ifade etmiştir.[1250]

Türklerde insan kurban etme âdetinin yanında insanların kendilerini kurban olarak sunmaları yönünde geleneksel bir davranışın izlerinin varlığı da ileri sürülebilir. Yani

[1241] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 132.
[1242] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 101.
[1243] Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s. 19.
[1244] Sümer, *Oğuzlar*, s. 16.
[1245] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 79.
[1246] Atsız, *Türk Tarihinden Toplamalar*, s. 42.
[1247] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 132.
[1248] Gülensoy, a.g.e., s. 251.
[1249] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 311.
[1250] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 297.

birinin ölümü ardından kimi intihar eylemlerinin gerçekleşmesi de döneme ilişkin verilen bilgiler arasındadır. Grousset, bu ve benzer biçimde kağanın ölümü sonrası yaşanan intiharları İskitlerden başlayıp Hunlar ve Moğollarda da varlığını sürdürmüş bir bozkır töresi olarak nitelemiştir.[1251] Akhunlarda kuşaklı alpler olarak bilinen topluluğun kurallarına göre bunlardan biri öldüğünde, diğer alplerin kendini kurban ettiği bilinirdi. Bu birlikler yirmi kişiyi geçmeyen sayılardan oluşmuştur.[1252] Köktürklerde de Hie-li kağan hayatını kaybettiğinde (MS 634), doğduğu zaman emanet edildiği T'u-yü, Hie-li ile beraber defnedilmek için başını keserek kendi yaşamına son vermiştir.[1253] Kırgızlara ait Manas Destanı'nda da Almambet, babası Aziz Han'ın yerine geçmiş ve Kireşti şehrindeki davaları görmek üzere bu şehre gelmiştir. Şehir halkının ileri gelenlerinden birkaç memur zincire vurulmuş yedi kişiyi Almambet'in önüne getirip *"Eskiden kalmış bir geleneğe göre saygılı büyüklerimizin şerefine günahlı adamları kurban etmek adetimizdir. Bunları sizin şerefinize kurban olarak keseceğiz.Kabul buyurunuz"* dedi. Almambet, böyle kanlı bir geleneği duymamıştı, getirilen yedi kişiyi serbest bırakarak halkın sürdürdüğü bu geleneklerinden iğrenerek nefret duydu[1254] biçiminde insan kurban etmeye dair bir anlatıya rastlanmaktadır.

Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Türkler ile Çinlilerin insan kurban etme geleneklerini erken unutmasına karşın Moğolların insan kurban etme adetini XIII. yüzyıla kadar sürdürdüğü bilinmektedir.[1255]

6.6. Yuğ Törenleri

11. Yüzyıl Türk müelliflerinden Kaşgarlı Mahmut, "yoğ" kelimesinin ölüyü gömmekten dönenler için üçüncü veya yedinci günlerde verilen yemek olduğunu nakletmiştir.[1256] Annamarie Von Gabain çalışmasında, "yog" kelimesinin yok etmek kelimesiyle aynı kökten geldiğini aynı zamanda Altay kökenli bir kavim olan Moğol dilinde de bu kelimenin anlam değişikliği yoluyla besin, yemek, sevinç gibi

[1251] Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 137.
[1252] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 89.
[1253] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 195.
[1254] İnan, *Manas Destanı*, s. 26.
[1255] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 101.
[1256]Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lugâti't Türk*, (Çev. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 979.

anlamları karşıladığını ifade etmiştir.[1257] Dolayısıyla yog kelimesinin, ölüm ile ilgili olarak yok olmak, kaybolmak anlamını karşıladığını söylemek mümkündür.

Kaşgarlı Mahmud'un belirttiği üzere yog aşı, "Birisinin ölümü münasebetiyle verilen ziyafet[1258] ya da ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek [1259] anlamlarına gelir. Basan da ölünün gömülmesinin ardından verilen yemektir. Bu yemeklere "yug basan" adı verilmektedir.[1260] Esasen eski Türk inanışında ölen kişinin ruhu hemen gökyüzüne yükselmez, bir süre boyunca evinin etrafında dolaştığına inanılırdı bu nedenle ölen kişinin ruhunu teskin etmek amaçlı kurban kesilerek yuğ ayini yapılırdı.[1261] Bilindiği gibi eski Türkler için cenaze törenlerinde yemek verilmesi oldukça önemliydi. Cenaze yemeği ölünün gömüldüğü gün ya da üçüncü, yedinci ve kırkıncı günlerde verilirdi.[1262] Genel olarak Türk inancında bir takım rakam ve sayısal değerlerin kozmik ve dini hayatla simgesel değerler taşıdığını söylemek mümkündür. Ölüm sonrası verilen yemeklerde de bu rakamsal değerlere dikkat edildiği anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla Bozkır kökenli topluluklarda cenazeyle ilişkili olarak, yemek vermek-sunmakla ilgili uygulamalar ve bu konulardaki sayısal değerlerin simgesel değeri oldukça köklü bir gelenek olarak gözükmektedir. Kaynakların belirttiğine göre İskitlerde halktan biri öldüğünde ceset bir arabaya konularak yakınları dolaşılır, cenaze topluluğunun yaklaştığını görenler gelenlere yemek çıkarır ardından yemeklerden birer parça alınarak ölünün önüne konulur ve kırk gün boyunca bu uygulama sürdürülürdü.[1263] Türk tasavvurunda, cenaze yemeklerinde ölüye de mühim bir pay ayrılması icap ederdi. Hunlar, diğer alemde hayatın devam edeceği inancıyla, ölü kabre gidinceye dek ölüye yemeklerden ikram ederlerdi.[1264] Ölü kabre konulduktan sonra da ölünün yanına yemek bırakıldığı mezar buluntularından anlaşılmaktadır. Aktöbe bölgesinde Hun Dönemi'ne ait bir mezardan tahta tencere ve

[1257] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 262.
[1258] İbn Mühenna, a.g.e.,s. 91.
[1259] Kaşgarlı Mahmud, a.g.e.,Cilt 3,s. 143.
[1260] Kaşgarlı Mahmud, a.g.e.,Cilt 1,s. 399.
[1261] *Türk Tarihinin Anahatları,* s. 445.
[1262] Roux, *Orta Asya Kültür ve Uygarlık*, s. 64.
[1263] Heredot, *Tarih*, s. 264. Heredot'un diğer bozkır halklarıyla ilgili olarak ilginç bazı bilgiler verdiği de açıktır. Onun naklettiğine göre İssedonlarda bir ailenin babası hayatını kaybettiğinde akrabaları aileye hayvan götürür, bu hayvanlar kurban edilerek parçalanır, ölen kişinin eti de parçalanarak bu etlerin içine katılır ve yenirdi Heredot, *Tarih*, s. 248. Massagetlerin de yaşlanan kişinin yakınlarının bir araya gelerek sürülerinden bazı hayvanlarla beraber o kişiyi de kurban ederek etini yedikleri nakledilmiştir. Bahsi geçen bu eylemin ölen kişi için gayet memnun edici bir durum olduğu yine Heredot tarafından ifade edilmiştir.(Bkz. Heredot Tarihi, s. 98.)
[1264] Diyarbekirli, *Hun Sanatı,* s. 67.

tahta testi çıkarılması bu durumu kanıtlar biçimde Hunların mezarlara yiyecek bıraktıklarının göstergesidir.[1265]

Avrupa Hunlarına ait mezarlarda yapılan kazılar neticesinde bulunan kazanların ölünün ardından büyük topluluklara yemek verebilmek için kullanılan kazanlar olduğu düşünülür.[1266] Tarihçi Jordanes; Attila'nın cenaze töreninde yaşlıların, ölünün kahramanlıklarını dile getiren yas türküleri söyledikten sonra mezar üzerinde toy düzenleyip içki içtiklerini nakletmiştir.[1267]

Köktürklerde de ölünün külleri mezara defnedildikten sonra aynı gün içerisinde erkek çocukları güzel kıyafetlerle mezar yerinde topluca yemek yerlerdi.[1268] Sarı Uygurların[1269], cenazenın defin merasimine katılacak olanlara yemek verilmek üzere koyunlar kesildiği bilinmektedir.[1270] Oğuzlarda önemli biri öldüğünde cenazede sahip olunan hayvan sayısına göre bazen yüz, iki yüz ya da bir hayvan kurban edilir; baş, ayak, kuyruk ve deri dışında kalan yerleri yenir kalanları ise sırıklar üzerine asılırdı.[1271]

Yine bahsedilen bu cenaze törenlerinde çoğunlukla at olmak üzere çeşitli hayvanların kurban edildiği bilinmektedir. Cenaze için kesilen at ve diğer kurbanların işlevi inanışa göre ölünün hizmetine verilerek ölüye diğer dünya yolculuğunda hizmet verebilmesidir.[1272] Ya da cenaze törenlerinde kurban edilen bu atların doğaüstü bir özellik kazanarak ölen kimseye öbür alemde bineklik edeceğine inanılıyordu.[1273] Eski Türkler, ölmüş kişilerin öbür dünyada kullanmaları için at ve koyunları kurban ederek bunların baş ve derilerini kabrin çevresine dikerlerdi.[1274] Bu durum da Türklerde diğer dünya tasavvurunun bu dünyanın devamı niteliğinde olduğunun göstergesidir.[1275] Altayların en eski Türk toplulukları,ölümden sonraki yaşamın batı

[1265] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 201.
[1266] Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 191.
[1267] Ercilasun, a.g.e., s. 73.
[1268] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 112.
[1269] Sarı Uygurlar, 1081 ve 1083 yıllarında tarihî kayıtlarda Huang-t'ou ismiyle zikredilmiştir. Konuştukları dilde Moğolcanın da etkisi görülmektedir. Sarı Uygur olarak bilinen bugünkü topluluğun Uygurların 13. Yüzyıldan itibaren Moğol ve Tibetlilerle karıştığı zannedilmektedir. (Bkz. Erkin Ekrem, "Sarı Uygurların Kökeni", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, cilt: 4, sayı: 3, Eylül 2007, s. 157, ss. 156-180)
[1270] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 188.
[1271] İbni Fadlan, a.g.e., s.15.
[1272] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 310.
[1273] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s. 23.
[1274] Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* ve İslama Giriş, s. 13.
[1275] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 47.

tarafında tekrar yaşanacağını düşünürlerdi. Bu inanışın temelinde muhtemelen güneşin batıdan batması bulunmaktadır.[1276]

Temelinde ölen kişinin ruhunu teskin etme amaçlı olan yoğ aşı[1277] geleneği günümüzde Anadolu'da ölüye sevap olması anlayışıyla varlığını sürdürmektedir.[1278] Ölü evinde bulunan yiyeceklerin de Azrail ya da ölüm tarafından zehirlendiği düşüncesi de eskiden günümüze gelmiş bir inanç olarak varlığını sürdürmektedir.[1279]

6.6.1. Ölüm ve defin arasındaki süreç

Eski Türk topluluklarında cesedin ne şekilde defnedileceğine bağlı olarak ölüm ile defin arasında farklı uzunlukta süreçler yer almaktaydı. Bu süreçler; defin zamanları seçilirken kimi zaman gök cisimlerinin hareketlerinin baz alınması, defin işleminin mevsimsel şartlara uygun olup olmayışı gibi koşulların dikkate alınması neticesinde belirlenirdi. Kimi zaman cenazenin defin aşamasına kadar cenaze töreninin kısmî biçimde gerçekleştirildiği de olurdu.

Hunlarda, ölüyü gömme merasimlerinin senenin belli zamanlarında yapılmasının sebebi kurganların inşa edilme sürecinin hem zaman hem de emek isteyen bir uğraş olmasıydı.[1280] Köktürklerde ise ölünün eşyaları ile birlikte yakılması ve gömülmesi farklı günlerde gerçekleştirilirdi, ölünün yakılması için Köktürkler uğurlu günlerini seçerlerdi, cesedi yakma eylemi ilkbaharda gerçekleşmişse sonbaharda; sonbaharda gerçekleştirilmişse ilkbaharda gömülmek üzere ceset bekletilmekteydi.[1281] Tüm bunların dışında cenaze törenleri esnasında kurban sunma zaruriyeti de bu törenlerin düzenlenme vaktinin ertelenmiş olmasına sebebiyet vermiş olabilir, çünkü kurban sunmak için de uygun vaktin seçilme zorunluluğu bulunmaktaydı.[1282]

Kaynaklarda cenaze törenlerinin yapılması için belirli bir koşul sunulmamasına rağmen bu törenlerin senede iki kez olmak üzere ve ara mevsimlerde astrolojik olaylar göz önünde bulundurularak yapıldığı anlaşılmaktadır.[1283] İlkbahar ya da yaz aylarında hayatını kaybetmiş biri ağaçlar ve otların sarardığı mevsimde; sonbahar ya da kış aylarında hayatını kaybetmişse bitkilerin yeşillendiği aylarda

[1276] Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 64.
[1277] Eski Türk cenazelerinde olduğu gibi Tahtacıların kurban keserek yemek dağıtması geleneği de sürmektedir. (Bkz. Yusuf Ziya Yörükan, Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm, s. 74.)
[1278] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 40.
[1279] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 387.
[1280] Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 65.
[1281] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 112.
[1282] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 200.
[1283] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 257.

defnediliyordu.[1284] Yani defin merasimi için ya yaprakların dökülmesi ya da ağaçların yapraklanması beklenirdi.[1285] Yaprakların dökülmesi ölüme; ağaçların yapraklanması ya da tomurcuklanması ise yeniden doğuşa, yenilenmeye karşılık gelirdi.[1286] Örneğin Bilge Kağan 25 Kasım 734'te hayatını kaybetmiş, cenazesi ise 22 Haziran 735'te defnedilmişti.[1287]

6.6.2. Cenaze merasimleri

Türk kültürü açısından ölen kişinin ardından gerçekleştirilmesi zaruri olan törenler mevcuttu. Ancak bir takım eylemlerin gerçekleştirilmesi ile ölünün huzura kavuşacağı ya da hayattaki yakınlarına zarar vermeyeceğinden emin olunması gerekmekteydi. Bunun için, inanç esaslı farklı uygulamaların icra edildiğini görmekteyiz. Yine bu ritüellerin gerçekleştirilmesi konusunda dikkatli ve özenli davranıldığı da anlaşılmaktadır. Örneğin İkinci Köktürk Devleti'nin kuruluş aşamasında Türgeşlere akın yapılacağı esnada Kutluk Kağan'ın eşi İlbilge hayatını kaybetmiş, Kağanın da eşine cenaze merasimi düzenleme mecburiyeti olduğu için bahsi geçen bu sefere katılamadığı bilinmektedir.[1288] Bu bilgi, hayatî meselelerde dahi ölüye düzenlenecek yuğ töreninin oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Bu törenlerde sergilenen birtakım geleneksel uygulamaların varlığı açıktır. Bunlardan biri de ölünün ardıdan duyulan üzüntünün gösterilmesi hakkındadır.

Türk kültür tarihinin önemli bir unsuru olan Alp Er Tunga'nın[1289] hile ile öldürülmesi üzerine düzenlenen yuğ töreninde yiğitlerin kurt gibi uluduğu, atlarını yoruncaya dek sürdüğü, yakalarını yırtarak feryat ederek ağladıkları nakledilmiştir.[1290] Yine, Bozkır topluluklarından biri olan İskitlerde kralın hayatını kaybetmesi neticesinde halkın; kulak memelerini kestiği, başlarını kazıdığı, kollarını, alın ve burunlarını yırttıkları kaynaklar tarafından nakledilmektedir.[1291] Böylelikle ölünün ardından duyulan üzüntü ve keder ortaya konulmuştur. Kaynakların

[1284] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 22.
[1285] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 27.
[1286] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 363.
[1287] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 172.
[1288] Kurat, "Göktürk Kağanlığı", s. 100.
[1289] Farsların destanı Şehname'de Efrasiyab ismiyle geçer. Türk kağanlarının atası kabul edilmiş kahramanlığın simgesi olmuş karakterdir. Efrasiyab ile alakalı ilk bilgiler Avesta'da görülmekte olup Farsların başdüşmanı olarak kötü bir tipi temsil etmektedir. Divânu Lügâti't Türk'te de Alp Er Tunga adıyla geçtiği görülmektedir. Efrasiyab, İranlılara karşı Turan hükümdarı olarak görüldüğü için ona dair anlatılar yalnızca İskitleri değil Hun, Akhun ve diğer Türklerin mücadelelerini de yansıtır biçimde kabul edilmektedir. (Bkz. Tahsin Yazıcı, Efrasiyab Maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 10, İstanbul 1995, s. 478-479.)
[1290] Ercilasun, a.g.e., s. 48.
[1291] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 263.

naklettiğine göre Köktürkler de ölünün çadıra yerleştirilmesi ardından at üzerinde çadırın etrafında döner, çadır kapısının önünde yüzlerini bıçakla keserek ağlarlar, kan ve gözyaşlarını beraber akıtırlardı.[1292] İmparator Wu-ti Dönemi'nde 565 yılında elçi Wang-K'ing, Köktürklere gittiğinde kağanın ölümüyle karşılaşmıştı, T'u-küeler, kendilerine olan sadakatini göstermesi için cenaze töreninde elçiden yüzünü bıçakla kesmesini istemişler; Wang-K'ing ise buna karşı çıkarak bu isteği yerine getirmemiştir.[1293] Yine Çin kaynaklarına göre Bizans elçisi Valantin ve beraberindeki heyet, İstemi'nin cenaze törenine denk gelmiş, İstemi'nin oğlu Türkşad tarafından elçilerin Türk cenaze geleneklerine uygun biçimde yüzünü ve yanaklarını yırtması istenmişti, Bizans heyeti ise bu isteği yerine getirmek durumunda kalmıştı.[1294] 6. Ve 7. Yüzyılı kapsayan Batı Türk Devri'nde yuğ törenini işaret eden bıçakla yaralanmış yüzlere Türk duvar resmi ve heykellerde rastlanmaya başlanmıştır.[1295] Köktürk kağanı Sha-p'o Şad, Ho-chih tarafından öldürüldüğünde düzenlenen cenaze töreninden şu tasvirler aktarılmıştır: "*Boylarının içinde bütün halkı bir soy, on bin nesil intikam hissi içinde kanlı gözyaşı akıtarak göğüslerine vurarak acılarını ağızlarında tutarak nefeslerini biriktiriyorlar."*[1296]

Bilge Kağan'ın cenaze merasimiyle ilgili Kültigin Yazıtı'nda şu ifadeler geçmektedir:

> *"Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resimini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik. Kül Tigin kendisi kırk yedi yaşında bulut çöktürdü."*[1297]

Bilge Kağan'ın 22 Haziran 735'te yapılan cenaze törenine katılan tüm üst düzey görevliler saçlarını ve kulaklarını keserek matemin bir parçası olmuşlardır.[1298] Bu törendeki yas eylemleri Orhun Yazıtlarında: *"Yascı, ağlayıcı, doğuda gün doğusundan Bokli Collu halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş."*[1299] şeklinde nakledilmiştir. Bilge Kağan'ın cenaze törenine Çin, Kırgız, Otuz Tatar, Dokuz Tatar, Türgeş topluluklarından yuğcular gelmiş, dost hakanlardan biri seçilerek yuğ

[1292] Radloff, *Sibiryadan I.I.*, s. 131.
[1293] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 42.
[1294] Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 304.
[1295] Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı", s. 373.
[1296] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 129.
[1297] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 29.
[1298] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 175.
[1299] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 9.

töreninin yönetimi seçilen kişiye verilmiştir.[1300] Köktürklerde gerçekleşen cenaze törenleriyle alakalı ölümün hemen ardından gerçekçi diyebileceğimiz yakınmaların başladığı; cenaze töreninde ise daha yapay yakınmalarla karşılaşıldığı ifade edilmiştir, Çin kaynakları da bu iki eylem arasında net bir ayrım olduğunu bildirmektedir.[1301]

Ölen kişinin bir hükümdar olması durumunda vassal ve müttefiklerin cenaze merasimine temsilcilerini yolladığı bilinmektedir.[1302] Böylece, önemli kişilerin cenaze törenlerine yabancı kavimlerin de çağırılması cenazenin misafirler gelene dek bekletilmesi gerekliliğini doğurmuştur.[1303] Bilge Kağan'ın cenazesine Çin'den beş yüz kişilik bir heyet hediyeleriyle beraber gelmiştir.[1304] Ayrıca Çin İmparatoru T'ai-tsung'un, Bilge Kağan'ın cenaze töreninde kurban keserek Türklerin yas geleneklerine uyduğu görülmüştür.[1305] Benzer biçimde 821 yılında Uygurların Pao-ı (Kutlu) Kağanı öldüğünde Çin İmparatoru yas sebebiyle üç gün saraya gelmemiş ayrıca Çin Sarayı'ndaki üçüncü sınıftan yüksek memurların Uygur elçisine taziyede bulunmak üzere Hung-lu mabedine gitmelerini emretmiştir.[1306]

Ölenin ardından duyulan üzüntüyü göstermek için yapılan yaralama ve ağıtlar Uygurlar için de geçerlidir. Uygur bölgesinin Kızıl şehrinde bulunan Uygur tarzı duvar resimlerinde yuğ merasimi esnasında yüzlerini Türk usulü bıçaklayarak matem yapan kişilerin tasvir edildiği Von Gabain ve Chotscho tarafından ifade edilmiştir.[1307] Bu resimlerde Budha'nın ölümü ardından yas tutan Uygurlar canlandırılmıştır. Bir yandan ağlayan kişiler bir yandan bıçakla bıyıklarını kesmekte ve kendini yaralamakta olarak tasvir edilmiştir. Bu resimler Dunhuang 158 numaralı mabette yer alır.[1308] Yine de bu uygulamanın farklı Türk topluluklarında kısmen farklı biçimde icra edildiği de anlaşılmaktadır. Tang Devri kaynakları Kırgızların cenaze törenlerinde diğer Türkler gibi yüzlerini bıçakla yaralama geleneğinin olmadığını, ölünün etrafı sarılarak ağlandığı ve ardından ölünün yakıldığını bildirmektedir.[1309]

[1300] Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi,* s. 79.
[1301] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 244.
[1302] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 149.
[1303] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 63.
[1304] Gömeç, *Kök Türk Tarihi,* s. 77.
[1305] Taşağıl, *Göktürkler II*, s. 37.
[1306] Lİ Te Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, Tsai Wen-Shen, s. 2.
[1307] Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çerçevesinde Türk Sanatı", s. 329.
[1308] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s. 289.
[1309] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 88.

İbni Fadlan, Bulgarlar arasında seyahati süresince şahit olduğu ölüm âdetleri ile ilgili bilgiler vermiştir. Bulgarlarda ölen kişinin ardından kadınların değil erkeklerin ağlaması gelenektir, erkekler; kişinin öldüğü gün evine gelerek acıklı biçimde ağlarlar, hürlerden sonra da onların yerini köleler alır, kırbaçlarla kendilerine zarar vererek ağlamaya devam ederler. Bulgarlarda ölünün kubbeli çadırına mutlaka bayrak dikilirdi, silahları kabrin etrafına koyarlar ve iki yıl boyunca matem yaparlar, iki sene bitince bayrağı indirirler. Ölünün akrabaları saçlarını keserler ve davet verir bu şekilde matemden çıktıkları anlaşılır. Dul karısı varsa evlenir. Bahsi geçen merasimler yalnızca reisler için yapılır halk bunun yalnızca bir kısmını yapar.[1310]

Cenaze merasimlerinde icra edilen uygulamalardan bir diğeri de yapılan at koşuları olmuştur. Tarihî kaynaklardan anlaşıldığına göre Avrupa Hunlarının büyük hükümdarı Attila'nın cenazesinde naaş; ipek bir çadır içerisine tabutla yerleştirilmiş, Hun topluluğunun en seçkin süvarileri atlarıyla çadırın etrafında dönmüşlerdi.[1311] Definden hemen sonra gerçekleştirilen bu dönüşün at yarış ve oyunlarının başlangıcı niteliğinde olabileceği düşünülmektedir.[1312] Köktürklerin cenaze törenlerinde de ölü, ayinle çadıra yerleştirilir, at ve koyun kurban edilir ardından da ölünün çadırı etrafında at yarışları gerçekleştirilmiştir.[1313] Bu eylemi yedi kez tekrarladıkları bilinmektedir.[1314] Roux, bununla ilgili olarak cenaze esnasında cesedin etrafında dönülmesi olayından hareketle merkez noktasının ceset olmayıp göğe doğru yükselen direk, ateş, mezar taşı gibi ölünün göğe tırmanabileceği bir sütundan oluştuğunu ifade etmiştir.[1315] Esasen Köktürk Devri cenaze törenlerinde tahtadan yapılmış kubbeli çadır türleri kullanılmış olup ölüye ait eşyaların yakınında kimi zaman kurbanlara rastlandığı da olmuştur. Bahsi geçen cenaze törenleri bu kubbeli çadırların çevresinde yapılmış ve bu çadırların ateşe verilmesiyle devam etmiştir.[1316] Bu konuda, ölünün içerisine yerleştirildiği çadır, Roux'a göre toplumun üst tabakasından kişiler ya da hanlar için merasim düzenlenmesinde kullanılan çadır olup günümüzde de varlığını sürdürmektedir.[1317] Esasen Türkler için evrenin ufak bir simgesi durumunda olan çadır, Türklerin ev modelini oluşturmakla beraber aynı

[1310] İbni Fadlan, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, s. 36.
[1311] Ercilasun, a.g.e., s. 73.
[1312] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 316.
[1313] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s.86
[1314] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 98.
[1315] Jean Paul Roux, Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar, s.69
[1316] Emel Esin, "Bengü Taş The Rock", *Studıa Turcologica Memeorice Alexi Bombacı Dıcata*, 1982 s.151.
[1317] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* , s. 280.

zamanda onların ilk mezarları konumundadır. Çadır formundaki kümbetler; Selçuklu, Osmanlı gibi Türk uygarlıkları zamanında görüldüğü gibi günümüzde Kırgızistan ve Kazakistan'da mezar işlevindeki yapıların halen çadır formunda olduğu görülür.[1318]

Türklerde cenaze ve defin merasimlerinde görülen bir diger uygulama ise sunulan kurbanlardır. Divitçioğlu'nun belirttiğine göre yuğ törenlerinde komşu kavimlerin ölünün yakınlarına kurban ya da hediye sunmalarıyla ölüm ve kurbanın dahil edildiği şölenin sonlandığı düşünülmektedir.[1319]

Köktürklerde ölen kişinin tüm akrabaları koyun veya at olmak üzere birer hayvanı kurban ederek ölünün içine konulduğu çadırın önüne koyardı.[1320] Yine mezar yapılan yere küllerin gömüleceği gün önceden olduğu gibi kurbanlar sunulur atla mezar etrafında dolaşılarak yüzler bıçakla yaralanırdı, küller mezara yerleştirilir ve ardından öldürülen kişi sayısınca taş dikilir, kesilen kurbanların kafaları da dikili taşlar üzerine asılırdı.[1321] Yani Çin kaynakları ölümün hemen ardından yüzde oluşturulan çiziklerin de tören sırasında tekrar edildiğini bildirmektedir.[1322] Köktürklerde asıl törenler; yakılan ölü, eşyası ve atının küllerinin defnedilmesi sonrası başlardı, bu törenlerde at yarışları da tekrar edilirdi.[1323] Kao-chelerin cenaze törenlerinde de farklı türden birçok hayvanın kurban edilerek kemiklerinin yakıldığı ve cenaze alanında atlarla dönüldüğü bilinirdi.[1324] Çeşitli Türk topluluklarında merasim esnasında kabrin ve mukaddes sayılan makamların çevresinde erkeklerin at ile defalarca döndüğü bilinirdi.[1325] Ölen kişinin etrafında yürüyerek dönme geleneği günümüzde Hakaslarda devam etmektedir.[1326]

Türk kültürü bakımından yuğ törenleri yalnızca ağlama ya da ağıt yakma gibi yas ritüellerini ihtiva etmezdi, temsili dövüşler, yarışlar, ölenin kahramanlıklarının anlatıldığı türküler (sagu), ve topluca yenilen yemeği de içine alacak şekilde detaylar barındırırdı.[1327] Kaynakların belirttiğine göre Kao-cheler, cenaze merasimi gibi

[1318] Ünver Günay, Harun G, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s.109.
[1319] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 140.
[1320] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 22.
[1321] Taşağıl, *Göktürkler I*, s. 112.
[1322] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 271.
[1323] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, s. 156.
[1324] Radloff, *Sibiryadan I.I.*, s. 128.
[1325] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş*, s. 73.
[1326] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 166.
[1327] Pirverdioğlu, "Türklerde Nevruz ve Bayram Geleneği", s. 87.

toplantılarda erkek kadın farkı gözetmeden bir araya gelirlerdi. Cenaze törenleri, ölünün ailesi haricinde herkesin eğlendiği, müzik aletlerinin çalınıp şarkılar söylenen törenlerdi, sadece ölünün ailesi ağlardı.[1328]

Çeşitli Türk topluluklarının defin yöntemi konusunda da dönemsel veya koşullara gore değişen farklı uygulamalar icra ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak Çin kaynakları ve dönem seyyahları Uygurların farklı bir ölü gömme yöntemi olduğunu, buna göre bir çukura taşıdıkları ölünün elinde gerilmiş yay, kolunun altında mızrak, kemerinde kılıcı olmak üzere mezarın ortasına ayakta olacak biçimde yerleştirip mezarı açık bıraktıklarını nakleder.[1329] Yine Uygurların ölülerini yakıp bir piramidin tepesinde küllerini sakladığı da dönemle ilgili bilgiler arasındadır.[1330] Uzun süredir Budist olan ve Çin'in Gan-su eyaletinde yaşayan Sarı Uygurların ise cenaze törenlerinin pekçok şamanist unsurlar barındırdığı görülmüştür. Sarı Uygurlar, ölülerini üç veya yedi gün saklayıp bu süreçte din adamlarını çağırıp dualar okuttukları, ölünün evden çıkarılırken Altaydaki Türkler gibi *"çocukları yanına alma, sürülerimize ve servetimize dokunma, arzu ettiğin hedeflere koş, iyi ülkelere git! İyi lamaları çağırıp, senin ruhuna dualar okutacağız. Sen fazla bekleme, güzel yerlere git"* denirdi. Sarı Uygurlar, ihtiyar ve din adamı lamaların cesetlerini yakarlar, bu onlar için en çok kabul gören defin şeklidir. Sarı Uygurlar için ölüyü toprağa defnetme ikinci derecede bir defin şekli sayılır.[1331]

6.6.3. Ölüm ve evlilik ilişkisi

Konargöçer halklar için evlilik ve ölümün iç içe geçmiş olgular biçiminde karşımıza çıkması, özellikle önemli şahıslar için düzenlenen cenaze törenlerinin farklı boylardan gençlerin tanışma vesilesi olması söz konusudur.[1332] İslam'ın Türklerce kabulünden çok önce Çin vesikaları, Türk cenaze törenlerinin yeni izdivaçlara vesile olduğunu ifade etmiştir, buna göre cenaze merasiminin olacağı gün genç kızların ve erkeklerin birbirini beğenip bunu ailelerine iletmeleri üzerine çoğunlukla izdivacın gerçekleştiği nakledilmiştir.[1333] Kuzey Hanedanları Tarihi'nde geçen Türklere ilişkin kayıtlara göre Köktürklerde cenazeye ait küllerin gömüldüğü gün tanışma ve evlilik isteklerinin ailelere iletildiği, gençlerin anne ve babalarının ise çoğunlukla bu

[1328] Radloff, *Sibiryadan I.I.,* s. 129.
[1329] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 231.
[1330] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 232.
[1331] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 188.
[1332] Kapusuzoğlu, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze", s. 509.
[1333] *Türk Tarihinin Anahatları,* s. 447.

isteklere mani olmadığı nakledilmiştir.[1334] Bu nedenle cenaze törenlerine gidilirken erkek ve kadınların en güzel giysilerle ve olabildiğince özenli davrandığı aktarılanlar arasındadır.[1335] Cenaze törenleri esnasında genç erkek ve kızlar bu özenli kıyafetleriyle dans ederlerdi.[1336]

6.6.4. Yas kıyafetleri

Ölüm sonrası yerine getirilmesi gereken uygulamaların bir parçası da yastır. Eski Türk topluluklarından bazılarının yas süreçleri için farklı kıyafetler giydiği bilinir. Hunların ise cenaze merasimlerinde giydikleri yas elbiseleri olmadığı bilinmektedir.[1337] Türklerde yas sırasında siyah renk daha ağır bir matemi ve ölene daha yakın olmayı ifade ederken mavi daha sınırlı derecede yas tutmayı ifade eder veya ölenle yakınlığın ilk dereceden olmadığını gösterirdi.[1338] Oğuzlarda ilk sırada gelen yas alameti açık renkli elbiselerin çıkarılıp karalar giyilmesidir.[1339] Yas esnasında siyah giyme adeti Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Türkmenler ve Osmanlılarda da aynı biçimde devam etmiştir.[1340] Dede Korkut Hikâyelerinde Kam Püre'nin oğlu Bamsı Beyrek'in düğün sonrası kafirlerce kaçırılması sonrasında babası, annesi, eşi ve kız kardeşlerinin kıyafetlerini yırtıp ağladıkları, yanaklarını yırttıkları, saçlarını yoldukları ve siyahlar giydiklerinden bahsedilir.[1341]

Yas esnasında tatbik edilen bir başka gelenek de kıyafetlerin ters giyilmesi şeklinde gerçekleşir. Eski dönemlerden beri Türklerin cenaze törenleri için çoğunlukla özenli giyinmeleri olgusundan yola çıkan Tryjersky, kıyafetlerin ters giyilmesini insanların yeni bir elbise alamayacak durumda olmalarına bağlamıştır.[1342] Altayların Kuznitsk civarında yaşayan Türk topluluklarında, eşleri hayatını kaybeden kadınların da yas tuttukları yedi günlük süre içerisinde kıyafetlerini ters giydikleri bilinmektedir.[1343] Rasonyı'nın görüşüne göre Türklerin ve Macarların mezarlara eşyaları ters biçimde yerleştirmeleri, diğer dünyanın bu dünyanın tersi olacağı inancıyla gerçekleşen uygulamalar olup şamanizmle ilişkilidir.[1344] Macar bilgini Gyula Laszlo da

[1334] Kapusuzoğlu, "Çin Kaynakların aGöre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze", s. 509.
[1335] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 23.
[1336] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 138.
[1337] *Han Hanedanı Tarihi, Hyung nu Monografisi*, s. 9.
[1338] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 189.
[1339] Sümer, *Oğuzlar,* s. 415.
[1340] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 152.
[1341] Ergin, *Dede Korkut Hikayeleri*, s. 71.
[1342] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm,* s. 153.
[1343] Gülensoy, a.g.e., s. 240.
[1344] Kocasavaş, "Türklerde Yas ve Ölü Gömme", s. 108.

incelemeleri neticesinde Türk halkları ve yurt kuran Macarların eşyaları kabirlere ters koyduğu sonucuna varmıştır. Türklerin gerçekleştirdiği bu eylemin temelinde öteki dünyanın bu dünyanın tersi olduğu fikri yatmaktadır.[1345] Eliade de benzer biçimde birçok Asya halkının öteki dünyayı bu dunyanın tersine dönmüş bir benzeri olarak düşündüklerini ifade eder. Türk toplulukları için bahsi geçen tersine evren simgesi geçerlidir. Ölülere dair merasimlerin kimi yerlerde güneşin batmasının ardından yapılması öteki dünyada gündüz olduğunun ve ölmüşlerin yeni bir güne başladığının düşünülmesinden kaynaklanmaktaydı.[1346] Ölüye sunulan hediyelerin de kabrin üzerine ters çevrilerek kimi zaman da kırılarak konulması, öteki dünyada bu nesnelerin düzgün ve kırılmamış olacağına inanılmasından kaynaklanmaktaydı. [1347]

Osmanlı Sultanı Yavuz Selim'in yeğeni Süleyman, 1513 yılında vefat ettiğinde tabutun önünde giden atların eğerlerinin ters; kuyruklarının kesilmiş olduğu, yayının ise kırılarak tabutunun üstüne konulduğu[1348] tersine evren fikrinin Osmanlı Devri'nde de gelenek olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

6.7. Cenazelerin Defni

Tarih boyunca Türklerin cenazelerini birbirinden farklı yöntemlerle defnettikleri bilinmektedir. Sınırları oldukça büyük coğrafyalara uzanan Türk topluluklarının başka kültürlerden etkilenmesi bu defin çeşitliliğin sebeplerinden biridir. Yine yaşanan bölgelerin coğrafî koşulları ile iklim şartlarının da bu defin yöntemlerinin farklılaşmasında rol oynadığı düşünülür.

Eski çağlarda cenaze defni ile ilgili birbirinden farklı pek çok yöntem olduğu görülmektedir.[1349] Hun kavimlerinde ölünün eşyaları ile beraber gömülmesi, ölüyü çömeltip toprağa verme, izlerine sınırlı rastlanan yakma, mezar üzerine taş yığma, kurban edilen hayvanların kafasını sırığa geçirme[1350] gibi geleneklerin var olduğu Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir. Jean Paul Roux; bu defin yöntemlerini gömme, yakma, sergileme biçiminde temel manada üçe ayırmış ancak dördüncü bir yöntem olarak ender görülse de cesedin terk edilmesini de bunlara dahil etmiştir.[1351]

[1345] Rasonyı, *Tarihte Türklük*, s. 28.
[1346] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 122.
[1347] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 122.
[1348] Sümer, *Oğuzlar*, s. 416.
[1349] Kapusuzoğlu, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze", s. 510.
[1350] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları* , s.94
[1351] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 218.

Bunlar içinde yer almayan, ölünün suya gömülmesi eylemi de diğer bir yöntem olarak ele alınmalıdır.[1352]

6.7.1. Ölüyü terk etme

Ölüyü terk etmenin temelde iki metodu olduğu bilinir. Birincisi ölünün çadırda bırakılıp uzaklaşılmasıdır ki bunun sebebi ölümcül hastalık korkusu olabilir, bir diğeri ise ölünün açık alanda bırakılarak hızlı bir biçimde oranın terk edilmesi şeklindedir.[1353] Asyalı toplulukların ölülerini toprak üzerine bırakmalarının sebebi tam olarak anlaşılamamıştır. Cesedin açık alana terk edilmesinin sebebi olarak akla gelen iki durum söz konusudur. İlki bahsettiğimiz gibi yaşanılan bölgenin iklim özelliklerinin her defin çeşidine uygun olmayışıdır. Yani kışın donan toprağı kazarak cesedi gömmenin oldukça uğraştırıcı olmasıdır. Diğer sebep ise cesedin, ağacın yaratıcı gücünden faydalanılarak ölünün göğe yükseltilme isteğidir.[1354]

Andronovo kültüründe[1355] küçük çocuk mezarlarına çok nadir rastlanır, doğumun hemen ardından hayatını kaybeden çocuklar ağaç kovuklarına saklanır ya da ağaç dallarına asılırdı.[1356] Taştık kültüründe[1357] cesedin teşhir edilme geleneğinin var olduğu bilinmektedir. Hatta bu kültürün ikinci devresi olduğu zannedilen dönemde ölülerin toplu biçimde gömülmesi de ortaya çıkan uygulamalardan biridir. Bu cesetlerin önce teşhir edildiği ardından da kemiklerin gruplar halinde defnedildiği bilinmektedir.[1358] 5. yüzyıl civarında Yenisey'in üst kolunda bulunan Tu-poların, (Tuvalar olduğu muhtemeldir) cesetlerini sergiledikleri Çin kaynaklarının verdiği bilgilerle sabittir.[1359] Orta Asya Türk toplumlarında uygulanan ölünün ağaca asılması, Çin kaynaklarında Shu Zang olarak bilinmektedir. Bu eylem, Köktürkler yönetiminde yaşamış Tatabılar, sonrasında ise Tuva ve Yakutlarda görülmüş bir

[1352] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 222.
[1353] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 161.
[1354] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 224.
[1355] MÖ 1700 itibariyle savaşçı ve göçebe bir kavim olan Andronovo uygarlığının Orta Asya'da hâkimiyeti görülmeye başlanmıştır. Bu kültüre ait ilk buluntulara Minusinsk bölgesinde rastlanmış olup kültürün yayılım alanının Doğu Kazakistan olduğu görülmektedir. Ziraat ve hayvancılıkla geçimlerini sürdürmüş bu uygarlık, atı binek hayvanı olarak ilk kullanan topluluktur. Proto-Türk kavimlerinden biri sayılmaktadır. (Bkz. Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, s. 47-48.)
[1356] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s. 45.
[1357] Tagar kültürü ile beraber Karasuk kültürünün devamı sayılır. Tagar ve Taştık kültürü insanları ağaçlardan kubbeli evler yapmayı da biliyorlarlardı. Tagar kültürüne ait hançer, bıçak ve ok uçları tunçtan mamul olup bu kültürlerin önemli buluntularıdır. Tagar ve Taştık kültürleri MÖ 700 ile 100 yılları arasında varlıklarını sürdürmüştür. (Bkz. Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, 2017, s. 7.)
[1358] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s. 52.
[1359] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 266.

gelenektir.[1360] Cesedi ağaç bir iskelenin üzerine yerleştirme neticesinde ortaya bir tür cenaze tapınağı çıktığı ve bu sayede ölüye duyulan saygının gösterildiği düşünülmüştür.[1361] Cesedin ağaca asılması ya da ağaçtan yapılmış bir iskele üzerine bırakılması şeklinde gerçekleşen bu yöntem kimi zaman da cenazelerin dağ tepelerine bırakılması şeklinde gerçekleşmiştir. Tuvalılar ve Moğolların da cenazelerini dağ tepelerine terk etmeleri, ölünün Tanrı'ya daha çabuk ulaşacağının düşünülmesinden kaynaklanmaktaydı.[1362] Mervezî, seyahat ettiği Kırgız ülkesinde vahşi bir topluluk olduğundan ve ölülerini iple ağaca bağlayarak çürümeye bıraktıklarından bahsetmiştir.[1363]

Ölünün ağaç üzerine bir iskeleye yerleştirilmesiyle hükümdarın keçe üzerinde göğe yükseltilmesinin temel olarak benzer bir anlayışla gerçekleştirildiği düşünülmüş olup ağaç iskele üzerine ölüyü yerleştirmek, Altay toplumlarında geçerli olan ağacın yaratıcı gücünden faydalanma amaçlıdır.[1364] Bu eylemin bir başka amacı ise toprağa gömülecek ve ölünün yeniden dirilişini sağlayacak olan kemiklerin korunabilmesi için çürüyen etlerinden arındırılmak istenmesidir.[1365]

6.7.2. Kemiklerin saklanması

Kemikler, inanca göre ölen kişinin tekrar dirilmesini sağlayacaktır bu nedenle kutsal sayılmıştır.[1366] İskelet, vücudun ölüm sonrası bütünlüğünü devam ettiren tek bölümü olduğundan devamlılığı ifade etmiştir.[1367] Orta Asya'da bireyin ölümsüzlüğü için çok eski uygarlıklardan beri ölünün kemiklerinin korunmasının mühim olduğu bilinir. Eliade, bu inanışın Sibirya'ya özgü olduğunu ileri sürer.[1368] Eliade ve Lot-Falck, ölünün kemiklerinin yeniden doğuş için gerekli olduğunu; saklanması zaten zor olan cesedin bulunmadığı durumlarda kafatasının kâfi olduğunu düşünmüşlerdir.[1369]

Ölenlerin kafataslarının bir anı olarak korunması gerektiği inancıyla kafa kemiğinin üzerindeki dokudan temizlenip delikler balçıkla kapatılarak yüz hatlarının kafatası üzerinden şekillendirilmesi suretiyle gerçekleştirilen işlem Czaplıcka'ya göre

[1360] Kapusuzoğlu, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze", s. 512.
[1361] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 221.
[1362] Gömeç, Eski Türk Dininin Temel Özellikleri, s. 97.
[1363] Sağır, a.g.m., s. 37.
[1364] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 224.
[1365] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 259.
[1366] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 62.
[1367] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 137.
[1368] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 48.
[1369] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 132.

Türklere ait bir gelenektir.[1370] Bahsi geçen bu geleneğe ilişkin örnekler, MÖ 6. yüzyıl ile MÖ 2. yüzyıl arasında Tagar[1371] mezarlarında karşımıza çıkmaktadır.[1372]

Ölünün etleriyle kemiklerini birbirinden ayırma geleneğinin benzer biçiminin Orta Asya Zerdüştlerinde görüldüğü bilinir. Bu âdet, Sibirya kökenli gelenekten farklı bir anlayışla meydana gelmiş farklı bir coğrafyanın ürünüdür. Türk hakanları tarafından Horasan ve Maveraünnehir'e tayin edilen yabgu ve şadlar da çoğunlukla yerli din olan Mazdeizmi kabul etmişlerdi. Buhara'yı Türk hakanları adına yöneten Tuğ-şad'ın da annesi ile beraber bu dini kabul etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Taberî'nin, 121 yılına (miladi 739) dair naklettiklerine göre Tuğ-şad'ın ölümünün ardından eti kemiklerinden ayrılarak kemikleri Buhara'ya götürülmüştür. Nerşehi de bu bilgileri doğrular nitelikte 'Buhar-Hudat'ın yani Buhara şehrinin sahibinin vasiyetini söyledikten bir saat sonra öldüğünü ve uşaklarının Tuğ-şad'ın etini kemiklerinden ayırarak kemiklerini Buhara'ya götürdüklerini bildirmiştir.[1373]

Kemiklerin ruhun varlığını sürdürmesi için önemli olduğu anlayışı sabittir. Bu düşünceyle Lot Falck, insanlarda olduğu gibi hayvanların tekrar doğuşu için de kemiklerin vazgeçilmez olduğunu ifade etmiştir.[1374] Eski Türk toplulukları, aynı coğrafyadaki başka halklarla birlikte ölünün kemikleriyle beraber kimi hayvan kemiklerinin de korunması hususunda aynı fikri paylaşmaktadır.[1375]

6.7.3. Ölünün yakılması

Türk kökenli topluluklarda ateşin temizleyici bir güç olduğuna inanılması eski dönemlerden beri bahsi geçen bir konudur. Türklerin ölülerini yakmaları konusunda çeşitli inançlar dahilinde bir takım nedenleri olduğu muhakkaktır. Bahsettiğimiz eski Türk topluluklarının ölü defin yöntemlerinin kimi zaman iç içe geçmiş olduğu görülmektedir. Ölünün yalnızca yakılması yanında yakılarak külünün toprağa gömülmesi ya da teşhir edilen cesede ait kemiklerin toplanarak toprağa gömülmesi bu yöntemlerin kimi zaman beraber uygulandığını gösterir niteliktedir.

[1370] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 241.
[1371] MÖ 800. Yıllar itibariyle Minusinsk'te ortaya çıkmış Proto-Türk topluluklardan biri olup hayvan üslubunun görüldüğü Ordos bronzları bu döneme aittir. (Bkz. Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, s. 48.)
[1372] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s. 52.
[1373] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 182.
[1374] Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 49.
[1375] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 234.

Türklerde ölü yakma adetinin Andronovo kültüründe ortaya çıktığı; Karasuk[1376] ve Tagar Dönemlerinde de varlığını devam ettirdiği öne sürülen iddialar arasındadır.[1377] Tagar kültürü sonrasında meydana gelen Taştık kültüründe ise yakmaya ek olarak toprağa gömme uygulamasının da var olduğu bilinmektedir.[1378]

Bazı Çin belgeleri Hunların ölüyü yakma işlemini bilmediklerinden ve ölüyü yalnızca gömdüklerinden bahseder.[1379] Tryjersky'e göre ise ölünün yakılması yöntemi Hunlardan itibaren soylu sınıf için uygulanmıştır.[1380] Avrupa Hunlarının da ölülerini yaktığı bilinir, bu geleneğe sahip olmalarının ölü yakan bir topluluk olan Alanlarla olan temastan kaynaklanmasının ihtimaller arasında olduğu düşünülmektedir.[1381] Şerif Baştav ise Avrupa Hunlarının ölenin cesedinden ziyade kurban olarak kesilen hayvanın kemikleri, ölen kişinin silahları ve atın eğer takımının yakılmasının ardından gömüldüğünü ifade etmektedir.[1382]

Köktürklerde görülen ölünün yakılması âdetinin, başta Budizm olmak üzere yabancı dinlerin etkisiyle ortaya çıkmış olması muhtemeldir.[1383]Tu-küelerde ölen kişi bir tören eşliğinde çadıra konur, ceset kendine ait tüm servetle ve atıyla beraber yakılır, küller mezara yerleştirilirken tekrar kurban kesilirdi.[1384] Çin kaynakları ise Köktürklerin ölülerini ilk etapta yaktıklarını daha sonra (7. Yüzyıl sonrası) ise gömmeye başladıklarını nakletmiştir.[1385] Tang Sülalesi Dönemi kayıtlarında T'ü-küelerle ilgili; ülkelerinde yaz olmasına ragmen çiğ düştüğü, beş güneşin aynı anda doğduğu, kırmızı bir sisin tüm çayırları kapladığı ve buna rağmen Hie-li Kağan'ın bir şey yapmamasının göğe saygısının olmadığının bir göstergesi olduğu ifade edilmişti; ayrıca gelenekleri doğrultusunda yakılması gereken ölülerinin gömülmeye başlanmasının ve mezarlar yapılmasının da atalarının talimatlarına karşı gelmek, ruhlara saygısızlık ve başlarına gelen tüm felaketlerin sebebi olarak görüldüğü

[1376] Yenisey Irmağı civarında ortaya çıkmış ve Andronovo kültürünün devamı niteliğindedir. Demir madeni Karasuk kültürü ile beraber işlenmeye başlanmıştır. İlk araba ve çadırların da bu döneme ait olduğu düşünülür. MÖ 1200 ile 700 yılları arasında varlık göstermiştir. (Bkz. Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, 2017, s. 7.)
[1377] Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 64.
[1378] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 219.
[1379] Tryjersky, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 228.
[1380] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 272.
[1381] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 92.
[1382] Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", *Türkler I,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1402.
[1383] Onay, "İslamiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri", s. 239.
[1384] Eberhard*, Çin'in Şimal Komşuları,* s. 86.
[1385] Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 149.

nakledilmiştir.[1386] T'u-küelerin hakanı Hie-li Kağan 634 yılında öldüğünde ise cesedi âdetlere uygun biçimde Pa Nehri doğusunda yakılmıştır.[1387]

XI. asır tarihçilerinden Gerdizî, Kırgızların ölü definleri ile alakalı şu bilgileri verir: "Kırgızlar, Hintliler gibi, ölülerini yakarlar ve "ateş en temiz şeydir, ateşe düşen her şey temiz olur. Ölüyü de ateş kirlerinden ve günahlarından temizler" derler.[1388] Taşağıl, Arap müelliflerin Kırgızların ölülerini yakan tek Türk toplumu olduğu konusunda verdikleri bilginin aksine Kırgızların ölülerini yakan Türk topluluklarından yalnızca biri olduğunu ifade etmektedir.[1389] Tarihî kayıtlara göre Kırgızlar, ölülerinin etrafını çevirerek ölüyü yakarlardı, ölünün kemikleri toplanır, bir yıl sonrasında kemiklerin üzerinden atlar ve mezar yaparak kemikleri gömerlerdi.[1390] Ancak ölümden bir sene sonraki kemiklerin defnedildiği bu törende tam anlamıyla üzülüp ağlarlardı.[1391]

Cesedin toprağa gömülmesi ile yakılarak toprağa gömülmesi birbirinden farklı olup külün gömülmesi Tu-küeler, Uygurlar, Yenisey Kırgızlarında görülmüştür.[1392] İbni Fadlan, ateşin ölü defninde kullanılmasının ölüleri temizleyip pakladığının düşünülmesinden ileri geldiğini bildirmiştir.[1393] Ölenin bedeninin ya da eşyalarının yakılması da küle dönüşüp ortadan kaybolan bu nesnelerin diğer dünyada var olacağı inancıyla yapılmıştır.[1394] 14. yüzyılın başında yazılmış Mecmu'üt Tevarih'de Yafes'in oğlu Hazar'ın, bir çocuğunun ölmesi üzerine onun cesedini yaktığı anlatılır; Hazarların cenazelerini yakmaları da bu sebebe bağlanmaktadır.[1395]

Türklerde nadir görülmüş ya da kayıtlara nadiren geçmiş olan ölülerin veya küllerinin suya gömülmesi ile alakalı olarak ise daha sınırlı bilgi bulunmaktadır. Eski Oğuzların, Al Bîrûnî'nin aktardığı bilgilere göre ölülerini Amu Derya'ya attığı bilinmektedir, kimi araştırmacılar da cesetlerin suya batırılmasının eski bir Hun geleneği olduğu görüşündedir.[1396] 12. yüzyılda yaşamış olan İdrisî ise Kırgızların ölülerini yakarak küllerini Manhar nehrine attıklarını, bu nehirden uzak kalanların

[1386] Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s. 271.
[1387] Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s. 195.
[1388] İnan, *Eski Türk Dini*, s. 11.
[1389] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 229.
[1390] Ögel, *İslamiyetten Evvel Türk Kültür Tarihi*, s. 209.
[1391] Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 69.
[1392] Tryjesrky, *Türkler ve Ölüm*, s. 278.
[1393] Şeşen, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 70.
[1394] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 107.
[1395] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 31.
[1396] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 271.

ise ölülerini yaktıktan sonra, nehre ulaşması için külleri, yer üzerinde rüzgara doğru savurduklarını bildirmektedir.[1397]

6.7.4. Ölünün gömülmesi

Ölünün toprağa gömülmesi çok eski dönemlerden beri gerek Türk toplulukları gerekse başka toplumlar için en sık kullanılmış defin yöntemlerinden biridir. Ölünün gömülmesi yöntemi; kendi bünyesinde kefen ve tabut kullanımı gibi uygulamalar da barındırmaktadır.

Ölümün Türklerin nazarında bir son olmaması, yaşamın bir şekilde devam edeceği inancı, ölünün dünyada ihtiyaç duyulabilecek eşyalar ve kişilerle beraber gömülmesini beraberinde getirmiştir. Kabirlerin ölülerin barınacak alanı olarak görülmesi, olabildiğince temiz ve düzenli tutulmaya çalışılması, kabirlerin üzerine basmamaya dikkat edilmesi bu düşüncenin bir yansıması olarak karşımıza çıkar.[1398]

Afanesyova kültüründe cenazelerin kırmızıya boyanıp o şekilde defnedildiği bilinmektedir, ölülerin üstü ise toprak ve taşla kapatılırdı.[1399] Andronova kültüründe mezarlar oldukça derin kazılarak üzeri ağaçlar ve yassı taşlarla kaplanırdı, mezar üzerine ise halka biçiminde taşlar dizildiği bilinirdi.[1400]

Türk kökenli oldukları kuvvetle muhtemel olan topluluklardan İskitlerde de kurgan tarzı mezarlara rastlanır. Heredot, İskit kralının cenazesini anlatırken dörtgen bir mezar kazıldığını, ölünün karnı yarılarak içinin boşaltıltılıp ve hoş kokulu bitkilerle doldurularak dikildiğini nakleder.[1401]

Taştık kültürüne ait MÖ 3. Ve 4. Yüzyıllara ait Oğlaktı mezarında mumyalanmış ölünün maske ve büyük bir kukla ile gömüldüğü görülmüştür. Bu kültüre ait kurganlar Türk çadırlarının çatısına benzemekteydi.[1402] Bahsi geçen kuklalar; içi ot doldurulmuş ve kıyafet giydirilmiş biçimde olup ölünün yanmış kemiklerinin tozu da bir torbayla bunun içine konulmaktaydı.[1403]

[1397] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 102.
[1398] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 158.
[1399] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 18.
[1400] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 25.
[1401] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 263.
[1402] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s. 54.
[1403] Nikolai Bokovenko, "Tagar Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, cilt:1, Ankara 2002, s. 772.

Türk topluluklarında çoğunlukla cenazenin defin işlemi tamamlandığında mezarın üstünde bir tümsek meydana getirildiği bilinmektedir.[1404] Hunların ölüme dair inançlarını en net biçimde yansıttığını söyleyebileceğimiz mezar yapıları da kurgan olup koru- fiilinden türemiştir, kale ve şehir anlamlarına da gelebildiği gibi mezarın üzerindeki toprak yığınları ve taşlar sebebiyle de kurgan denilmiştir.[1405] Kurganların anlam itibariyle koruyucu bir yapı olması çadırların koruyuculuğu ile benzerlik göstermektedir. Bu nedenle kurganlar ve çadırlar Türklerin diğer dünya inanışında aynı amaca hizmet etmektedir.[1406] Bu yapıların Hunların defin ve ölüm konularına dair inançları gereği çok daha önceki dönemlerde yani proto-Türk Devri'nde oluştuğu düşünülebilir.[1407] Bunlar sıradan mezarlar olmayıp taş ve ahşaptan yapılmış, süs eşyaları ve kıymetli eşyalarla donatılmış ufak yeraltı saraylarıdır.[1408] Bununla bağlantılı olarak Pazırık buluntuları, Türklerin ölü gömme geleneklerini oldukça net yansıtan detaylar barındırır. Pazırık'tan çıkarılan cesetlerin tahnit edilmiş biçimde ve gövdelerinin dövmeyle kaplanmış olduğu görülür. Mezardan çıkarılan atların kulaklarında birbirinden farklı şekiller bulunması, bu hayvanların birbirinden farklı kabilelerce getirildiğini düşündürmüştür. Atların yele ve kuyruklarının kesilmiş olması eski Türklerin yas alametlerinin bir göstergesi olup bu hayvanların aygırlardan seçilmiş olması da Türk geleneğine uygundur.[1409] İnan, bu sayılan özelliklerden yola çıkarak Pazırık kurganının Hun ya da proto-Türk kökenli olduğunun altını çizmiştir.[1410] Noin Ula[1411] civarındaki kurganlardan birinde özenli biçimde giydirilmiş ölü bulunmaktaydı. Mezar odası keçe, yün ve ipek örtülerle kaplanmıştı. Aynı zamanda hayvan mücadelelerini işlemiş levhalar ve eğerler bulunmaktaydı.[1412] Kurganlar hakkındaki kültürel uygulamaların sonraki dönemlerde de canlılığını koruduğunu söylemek mümkündür.

[1404] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları,* s. 50.
[1405] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları,* s. 57.
[1406] Onay, "İslamiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri", s. 237.
[1407] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı,* s. 76.
[1408] Groot, *Hunlar ve Türkistan,* s. 27.
[1409] İlhami Durmuş, "İskit Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, cilt:4, Ankara 2002, s. 21.
[1410] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı,* s. 92.
[1411] Noin Ula civarındaki kurgan buluntularının, Büyük Hun Devleti'nin doğusunda yer alan Moğol kabilelerini yöneten prenslere ait olup MÖ 1. Yüzyılın başlangıç evresine tarihlenmiştir. Hun Türklerinin büyük oranda Çin kültüründen etkilenmeye başladığı döneme rastgelen buluntulardır. (Bkz. Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 57.)
[1412] Aslanapa, *Türk Sanatı,* s. 6.

Volga'da Bulgar kültürünün başlangıç çağına ait buluntu yerlerinden sayılan merkezlerden biri ölü gömme adetleri bakımından Macar kültürüne yakın olduğu görülmüştür.[1413] Macarlara ait 1067 yılına ait bir belgede Szazd'da manastır kurulmasından bahsedilirken Peçenek mezarlarına giden bir yolun bahsi geçer. Belgenin yazıldığı dönemde de o bölgede Macarlar ve Peçenekler tartışma durumundaydı. Peçenek mezarlıkları, büyük bölgeleri içine alan ve oldukça uzak mesafelerden görünebilen tümseklerden meydana gelmekteydi. Korhany, yani defin tepeciği sözcüğünün kurgan sözcüğüyle benzerliği neticesinde kurgan sözcüğünün de Macaristan'da yayıldığı bilinir.[1414]

Görüldüğü gibi ölü defin yöntemlerinden olan gömme, eski çağlarda Türk topluluklarında oldukça yaygın bir uygulamadır.[1415] Bununla ilgili olarak tabutların da kullanıldığı bilinmektedir.

Hunların defin törenine dair bilgilerin Çin kaynaklarında M.Ö.III. yüzyıla ait olduğu bilinir. Tarihî bilgilerden hareketle Türklerin ölü defni esnasında tabut kullanımına ilişkin bilgilere rastlamak da mümkündür. Bu bilgiler Hunların ölülerini tabuta yerleştirerek defnettiği şeklindedir.[1416] Han Hanedanlığı Dönemi'nde Hunları anlatan Çin kaynakları da defin esnasında kullanılan tabutların, iç ve dış tabutlar olmak üzere iki katlı olduğunu ve tabutların içine altın, gümüş gibi madenlerle giysiler konulduğu bildirmektedir.[1417] Ancak verilen bu bilgilerden farklı olarak Hyung-nulara ait kimi mezarlarda ölüler tabutlar içinde bulunmuşken tabutsuz gömülen kişilere de rastlanmıştır, bu durum, toplumdaki statü farklılığına bağlanabilir.[1418] Tarihçi Jordanes, Attila'nın cenazesinden bahsederken naaşın ilk olarak altın, sonra gümüş, son olarak da demir bir tabut içerisine konulduğunu ifade eder.[1419] Tryjesrki ise eski Türklerde tabut kullanımının fazla olmadığını ifade etmiştir, Orhun Yazıtları ve Çin yıllıklarında buna dair bir bilgi geçmediğini; soyluların da yakılarak küllerinin gömüldüğünün düşünülmesi, halktan olan kişilerin ise bozkıra bırakılması, Türk topluluklarında defin sırasında tabut kullanımının yaygınlaşmasının muhtemelen

[1413] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş*, s. 242.
[1414] İsmail Mangaloğlu, "Peçenek Macar Münasebetleri ve A.P. Horvath'ın Eserinde Peçenekler", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2009, sayı :15, ss. 69-90, s. 88.
[1415] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 272.
[1416] *Han Hanedanlığı Tarihi Hyung-nu Monografisi*, s. 9.
[1417] Han Hanedanlığı Tarihi Hyung-nu Monografisi, s. 9.
[1418] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 194.
[1419] Ercilasun, a.g.e., s. 73.

Uygurlarla başladığını düşündürmektedir.[1420] Eski Altay toplumlarında da tabutlar genellikle içleri oyulmuş ağaç gövdeleri olup ölünün tahtaların içine, ağaca yerleştirilmesiyle ağacın yaratıcı gücünden faydalanarak ölüye ebedi bir yaşam sağlanacağı düşünülmüştür.[1421]

Gömülen cenazelerin kumaşlara sarılması da tarihî kaynaklarda karşımıza çıkan bilgilerdendir.. Buna göre Hunlarda tabutlar gümüş ve altın işlemeli kumaş vc kürklerle örtülürdü.[1422] Tüm Türk topluluklarının Hunlar itibariyle ölülerini sırmalı kıyafetlerle gömmesi[1423] defin esnasında kıyafet ya da kumaş kullanıldığının başka bir göstergesidir. Türk kökenli topluluklar için ölü defnedilirken kefen kullanılmasının köklerinin oldukça eski dönemlere dayandığını iddia eden Bazın; Orhun abidelerinde bir cümlenin '*kefeni getirdi ve dikti'* şeklinde tercüme edilebileceğini ifade etmiştir.[1424] Kaşgarlı Mahmut da ölen beylerin üzerine örtülen bir kumaş çeşidi olarak *'esük'* kelimesinden bahsetmektedir.[1425] Bu bez ölünün üzerine örtülür ve defin sonrası parçalanıp yoksul halka dağıtılırdı.[1426]

6.7.5. Ölünün mumyalanması

Türklerde gördüğümüz cenaze ve defin merasimleri konusundaki önemli ayrıntılardan biri bekleme süresidir. Ölünün defnedilmesi için belli bir sürenin geçmesinin beklenmesi, tahnit gibi farklı uygulamaların ortaya çıkmasını sağladığı düşünülebilir.

Örneğin Bozkır topluluklarından biri olan İskitlerde ölünün defin anına kadar cenazede meydana gelecek bozulmayı engellemek için tahnit işlemi yapılmış olduğu görülür.[1427] Roux da benzer biçimde ölünün kemiklerinin muhafazası ile kişinin ölüm sonrası yaşamın sürdürüleceği düşüncesi hakim olduğundan çeşitli organların boşaltılması suretiyle yapılan tahnit işlemlerinin yalnızca cesedin cenazeye kadar dayanabilmesi amaçlı gerçekleştirildiğini söyler.[1428]

Arkeolojik buluntulardan hareketle mumyalama işleminin eski Türklerde oldukça sık kullanıldığı sonucuna varılmaktadır. Hunlara ait olduğu bilinen Pazırık

[1420] Tryjesrky, *Türkler ve Ölüm*, s. 194.
[1421] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 363.
[1422] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 177.
[1423] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 76.
[1424] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 184.
[1425] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 241.
[1426] Gömeç, *Eski Türk Dini*, s. 101.
[1427] İlhami Durmuş, *İskitler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 123.
[1428] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 260.

Kurganı'ndaki[1429] cenazelerden 3 ve 4 numaralı olanların da deriyle kaplanarak tahnit edildiği; kemiklerle beraber tepesi açılmış mumya kafataslarına rastlandığı görülmüştür.[1430] Tahnit işlemi cesedin bozulmasının önüne geçme amaçlı olup ölünün iç organlarının çıkarılması ve mumyalama işleminin gerçekleştirilmesidir.[1431] Bu tahnit işleminin prensler, kağanlar gibi yönetim sınıfından olanlara uygulandığı bilinmektedir.[1432]

Bilge Kağan, Tonyukuk, Kül Tigin gibi Köktürk hanedanı mensubu olan kişilerin ölüm tarihleri ile defin tarihleri arasında uzun bir vakit olması cenazelerin tahnit edilerek mumyalama işleminin gerçekleştirilmesini beraberinde getirmiştir.[1433] Mumyalama işlemi daha sonraki devirlerde Anadolu Selçuklu hakanlarında da görülmüştür.[1434]

6.7.6. Tullama

Eski Türklerin cenaze geleneklerinden biri tullamadır. Harbe girecek savaşçılar atlarının kuyruğunu bağlar veya keserdi, bu eylem o kişinin savaşta kendini feda edebileceğinin bir göstergesi idi, aynı zamanda çarpışma esnasında ölürse eşinin ve atının ersiz kalacağı bilindiğinden tullama töreni gerçekleştirilirdi.[1435] Ölen kişinin atının kuyruğu kesilerek bozkıra atılması, günümüzdeki *'dul kalma'* ifadesi ile ilişkilidir.[1436]

Pazırık'ta bulunan atların kulak, kuyruk ve yelelerinin kesilmiş olması da Türk yas geleneğinin bir yansımasıdır.[1437] Hoço'da 8-9. Yüzyıllara ait süvari tasvirinde atın kuyruğunun düğümlenmiş olduğu görülmektedir.[1438] Kurıkan resimlerinin bir kısmında da at kuyruklarının düğümlü olarak tasvir edildiği görülmektedir, aynı geleneğin Malazgirt Savaşı sırasında Alp Arslan'ın atının kuyruğunu bağlamış

[1429] Pazırık, MÖ 3. Ve 4. Yüzyıllara ait olduğu düşünülen Hunlara ait buluntuların yer aldığı bir kurgandır. Mezara dolan suların donması neticesinde binlerce yıl bozulmadan kalan ve günümüzde Ermitage Müzesi'nde sergilenen eşyalar bu kurgandan çıkarılmıştır. Kurganda eğerli ve koşumlu; kimi zaman ren geyiği maskesi taşıyan ve kulaklarında işaret olan, yele ve kuyrukları kesilmiş atlar ile beraber örtüler, insan ve hayvan mücadelelerini betimleyen kumaşlar, atlı araba, halı ve çeşitli eşyalar bulunduğu bilinir. (Bkz. Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2017, s. 1.)
[1430] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 237.
[1431] Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s. 76.
[1432] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 237.
[1433] Ünver ve Günay, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 110.
[1434] Durmuş, *İskitlerin Kimliği,* s. 624.
[1435] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s. 110.
[1436] Gülensoy, a.g.e., s. 215.
[1437] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 68.
[1438] Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 17.

olmasıyla görüldüğü de nakledilir. Tullama geleneğinin daha ileriki dönemlerde Moğollarda da görüldüğü bilinir.[1439] Osmanlı Hanedanı Dönemi'nde de savaş öncesi at kuyruklarının düğümlenmesi şeklinde bu geleneğin varlığını sürdürdüğü görülmüştür.[1440] Kırgızlarda yas göstergesi olarak halen ölen kişinin atının kuyruğu mezarına dikilmektedir.[1441]

6.7.7. Arınma merasimi

Türk kültüründe cenaze törenlerinin ardından ölünün evinde yaşayan yakınları, yeniden sosyal hayata dönmeyi sağlayacak arınma törenlerine tabi tutulur; insanlar, hayvanlar ve çadırlar iki ateş arasından geçirilerek arındırılırdı.[1442] Ölünün defni ardından gerçekleştirilen bu temizlenme aşamasında ölünün takibinden kurtulmak amaçlı eşyaların alevden geçirilmesi ile ateşten atlama ritüelleri gerçekleştirilirdi.[1443] Bu konuyla ilgili örneklerden biri olarak, İskitler; ölünün defninin ardından temizlenme gereği duyarlar; başlarını ovarak yıkarlar, vücutlarını temizlemek için ise ateşte kızdırdıkları taşlarla bir tören yaparlardı.[1444]

6.8. Mezar Taşları ve Heykeller

Eski Türklerde mezarlar üzerine dikilen taşlar, balballar ve ölen kişiyi temsilen yapılan heykeller olmak üzere iki farklı biçimde incelenebilir.

Yunan kaynaklarının İskitlerin cenaze törenleri ile ile ilgili verdiği bilgiler, bu törenlerin oldukça kanlı olduğunu gösterir. Köktürklerin mezar üzerine balbal dikme geleneğine karşılık İskitlerin, hükümdarın hizmetindeki adamlardan elli kadar kişiyi öldürerek ölü atlar üzerine bindirip mezarın çevresine yerleştirdikleri ifade edilmektedir. Mezarın çevresine bu ölülerin konulmasının diğer dünyada ölenin hizmetini yapması düşüncesiyle gerçekleştirildiği düşünülür; bu, Köktürklerin mezarlara ölen kişinin öldürdüğü düşmanın heykellerini dikmesiyle aynı doğrultuda yapıldığı düşünülen bir eylemdir.[1445]

[1439] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 203.
[1440] Kocasavaş, "Türklerde Yas ve Ölü Gömme", s. 115.
[1441] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 76.
[1442] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 101.
[1443] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 326.
[1444] Heredot, *Heredot Tarihi*, s. 264.
[1445] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 191.

6.8.1. Balballar

Balballar, mezarına dikildiği kişinin hayatı boyunca öldürmüş olduğu düşman sayısını belirten taşlardır.[1446] Balbal adı verilen ve düşmanı simgeleyen bu taşların eski Türklerin yaşamını sürdürmüş olduğu alanlarda yoğun biçimde görüldüğü bilinmektedir.

Türkler yedinci yüzyıl civarında Altaylara geldiğinde iki ayrı toplulukla mücadeleye girmişlerdir. Bu civardaki balbalların da iki şekilde olduğu; Esin tarafından ifade edilmiştir. Birincisinin üst kısımlarının sivri; diğerlerinin ise üst kısımlarının yuvarlak olduğu görülmüştür. Görülen 486 balbalın 329 tanesinin tepesi sivriyken; 157 tanesinin ise yuvarlak biçimli olduğu görülmüştür. Balballar, gelişigüzel yapılmış heykeller olmayıp her biri bir kişiyi temsil ederdi, yukarıdaki rakamlardan hareketle Altay civarına 7. Yüzyılda yerleşen Türklerin, bozkırlı düşmana karşı daha başarılı olduğu görülmektedir.[1447] Balbal dikme inancından hareketle insan öldürmekten korkulmadığı aksine ne kadar çok öldürülürse öbür dünyada itibarın o kadar yüksek olacağının düşünüldüğü açıktır.[1448]

Doğu Türklerinden bahseden Çin kaynakları da ölen kişinin küllerinin gömülmesinin ardından mezarı üstüne kişinin hayatta iken öldürdüğü kişi sayısında taşın üst üste dizilerek bir hatıra direği meydana getirildiği ve kesilen kurbanların kafalarının bu direk üstüne asıldığını nakletmiştir.[1449] Köktürkler ve Kırgızların karşılıklı büyük mücadeleler veren Türk toplulukları olduğu malûmdur. Kül Tigin Yazıtı'nda da Kırgız Kağanı'nın balbal olarak dikildiği ifadesi geçer.[1450] Fakat Orhun Abideleri, balbal adı verilen heykellerin dikilmesi sürecinde herhangi bir tören yapılıp yapılmadığına dair bilgi vermemektedir. Kül Tigin kurganının çevresinde hendeklerden bir set olup kapısında birbirine dolanmış iki koyunun heykeli olduğu bilinmektedir.[1451] Köktürklerle savaşan kişileri canlandıran balballar; Moğol, Töles, Türgiş gibi çeşitli Türk boylarından idi. Dokuzoğuzların hakanı Baz Kağan'ın da bu balballar arasında bulunduğu bilinmektedir. Bu balbalların portreleri ile kıyafetler, saçlar ve eşyalar da oldukça belirgindir.[1452]

[1446] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 159.
[1447] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 326.
[1448] Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s. 20.
[1449] Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 23.
[1450] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 17.
[1451] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 399.
[1452] Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 9.

Oğuzlarda da ölen kişi sağlığında düşman öldürmüş ise öldürdüğü düşman sayısınca ağaçtan suret yontar ve mezarı başına dikerlerdi, bunların ölünün hizmetçisi olduğuna inanarak cennette ölüye hizmet edeceklerini düşünürlerdi.[1453]

Balbal dikme anlayışı gereği ilk dönemlerde bu heykellerin yalnızca ölen kişinin hayatta iken öldürdüğü düşmanları temsilen; daha sonraları ise başka amaçlar doğrultusunda dikildiği düşünülmektedir. Çünkü mezarlara dikilen bu heykellerle beraber kadın heykellerinin de bulunması bunların ölen kişinin heykeli olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.[1454] Zira eski Türk metinleri, ölüler anısına dikilen abidelerin bir kısmının ölen kişi ve eşinin heykellerinden oluştuğunu; bir kısmının ise öldürülen düşmanları temsilen dikildiğini nakleder.[1455]

6.8.2. Ölüyü temsil eden heykeller ve mezarların niteliği

Türk kültür tarihi bakımından kişinin defnedildiği mezar ve mezar yerinin önemli olduğunu söylemek mümkündür. Türkler, inançlarının gereği olarak ölülerini defnettikleri mekanlara önem vermiş ve buraları gözetmişlerdir. Groot'un dediği gibi mezarlar, inanca göre ölen kişinin kuş şekline bürünerek ebedi yaşama gönderildiği son durak olmuşturr.[1456] Mezar yerleriyle ilişkili olarak Türk kültüründe balballar dışında öleni temsilen dikilen taşlar ve heykellerin varlığını da görmekteyiz. Bununla ilgili olarak; bir "alp" hayatını kaybettiğinde mezar üstüne onun anısına bir sütun dikilir, bina şeklinde inşa edilen mezar üzerine alpin hayattayken verdiği mücadeleler resmedilirdi.[1457] Bu mezar taşlarında Türklerin inanç dünyasında önemli bir yeri olan kimi varlıkların da resmedildiği görülmüştür. Buna göre eski Eski Türk mezar taşlarına geyik, dağ keçisi, antilop gibi hayvanları şematik olarak yansıtılması durumu Türk mezarlarının ayırıcı özelliklerindendir.[1458] Mezar taşlarının koç ve koyun biçiminde betimlenmesi, bu taşların geleneksel Türk dininde en temel ve en eski ibadet esası olan kurbanı temsil ettiğini de göstermektedir.[1459]

Bu konuyla bağlantılı olarak erken Hun Dönemi'ne ait Moğolistan bozkırları ve Güney Baykal ötesinde bulunan taş mezarlarda güneş diski ve geyik desenleriyle

[1453] İbni Fadlan, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, s. 15.
[1454] Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair", *Belleten Dergisi*, cilt: 11, sayı: 43, Ankara 1947, s. 516.
[1455] Roux, "Türk Göçebe Hayatının Dini Bakımdan Anlamı", s. 81
[1456] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 21.
[1457] Esin, *Ötüken İllerinde MS 8. ve 9 Yüzyıllarda Sanatkar Adları :Türk Kültürü El Kitabı*, s. 50.
[1458] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 23.
[1459] Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 162.

süslenmiş mezar taşları olduğu görülmüştür.[1460] Türk mezarlarının genel olarak göl ya da su kenarlarına, güzel manzaralı yamaçlara yapılmış olduğu görülmektedir. Özellikle mezar taşının baktığı yön bir dağ zirvesi görüyorsa taşın bu yüzünde farklı işlemeler olduğu göze çarpar.[1461] Bozkır kökenli bir topluluk olan ve Türk oldukları yönünde kuvvetli değerlendirmeler bulunan Vusunlara ait kimi mezarlarda da kilden yapılmış damgalara rastlanmıştır. Bahsettiğimiz Vusunlar ölülerini 550 cm yüksekliğinde 5-10 m çapındaki türbelere defnetmişlerdir.[1462] Altayların doğusunda Tölös boylarının mezarlıkları ise tüm bozkıra yayılmış biçimde bulunur. Bu mezarlar salar olarak adlandırılır ve sağ elinde kalkan, belinde kılıç, üzerinde cüppe bulunan; yanak kemikleri çıkık olarak tasvir edilmiş erkek figürleri bu mezarlarda tasvir edilmiş olarak görülmektedir.[1463] Yine de mezar taşı, türbe biçimindeki yapıların genel geçer olmadığını da söylemek mümkündür. Yenisey mezartaşları üzerinde Bazin'in yaptığı incelemeler, kadınlar ve on altı yaşından küçüklere mezar taşı dikilmediğini ortaya çıkarmıştır.[1464]

Tryjerski; Türk mezarlarındaki taş sütunların nasıl ortaya çıktığının tam olarak açıklanamadığını ancak bunlardan birinin ölen kişiyi, daha basit olan diğerinin ise düşmanı simgelediğini belirtmiştir.[1465] Ögel'in belirttiği üzere Köktürk Yazıtlarının bulunduğu alandaki iki mezarın Kültigin ve Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülmüştür. Kültigin'in mezarının yanında iki heykel bulunmakta olup bunlar ellerini kavuşturmuş biçimde ayakta duran heykellerdir. Bu heykellerin mezar taşı gibi dikildiği ve insan biçiminde olduğu görülür. Mezarın yakınında ise bir aslan heykeli ile bir sunak bulunmaktadır.[1466] İnan, Köktürkler Dönemi'nde ölüyü anma merasimi için kabrin üstüne inşa edilen ölü heykeli ile tapınağın, tözün (yani atalar kültünün) daha gelişmiş biçiminden ibaret olduğunu belirtmiştir. Köktürklerde ölüler kültüne çok önem verilmiş olup yapılan kazılarda ölülerin heykelleri ile beraber merasim için yapılan tapınakların enkazına ulaşılmıştır. [1467] Yani Köktürklerin mezarın üzerine bir

[1460] Gumilev, *Hunlar*, s. 62.
[1461] Groot, *Hunlar ve Türkistan*, s. 22.
[1462] Sergei Yatsenko, "Vusunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, cilt: 1, Ankara 2002,s. 1210.
[1463] Gumilev, *Eski Türkler*, s. 325.
[1464] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, s. 137.
[1465] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 51.
[1466] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 135. Barthold'a gore ise; Köktürk tarihinde Bilge Han adına dikilmiş anıtın yakınında gerçekleştirilen kazılar neticesinde bir mezar çukuru bulunamamıştır. Radloff, hayatını kaybeden Türk kağan ve prenslerinin hatırası için dikilen anıtların yuğ törenleri vasıtasıyla dikildiğini ifade etmiştir. (Bkz. Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair, s. 529.)
[1467] İnan, *Eski Türk Dini*, s. 61.

heykel koymasının ölüyü temsil etmek amaçlı olduğu düşünülmüştür. Çin kaynakları ise Köktürklerin ölünün mezarı üstüne öldürdüğü insan sayısınca taş diktiğini nakletmiştir.[1468] Köktürklerde önemli bir kişinin hatırasına dikilen taşlardan meydana gelen anıt kompleksi tören alanlarıdır, bu alanda ölen kişinin heykelleri, yazıt ve balballar bulunmaktadır.[1469] Orhun Abidelerinde Kültigin kardeşi Bilge Kağan'ın mezarı için şu sözleri söyler:

> *"Ben ebedi taş yontturdum. Çin kağanından resimci getirdim, resimlettim. Benim sözümü kırmadı. Çin kağanının maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum."*[1470]

Ayrıca Türklerin, ölülerinin mezarlarına bark adı verilen ufak evler yaptığı bilinmektedir.[1471] Köktürkler, mezarların üzerine ev yapar, evin duvarına ise ölünün resimlerini çizerlerdi.[1472]

Uygurlara ait olan ve 6-8. yüzyıl civarına tarihlenen Bugut Yazıtı'nda ise, belden üstü kurt; belden aşağısı insan biçiminde tasvir edilen bir varlığın kabartması bulunmaktadır. Bu yazıtın taş bir kaplumbağa üzerine oturtulması buranın bir kağan mezarı olmasıyla ilgilidir.[1473] Oğuzlarda ölen beyler, ellerinde kadeh olacak biçimde silahları ile beraber bu kubbeli türbelere gömülmüşlerdir[1474] 10. yüzyıl civarında Oğuzlarda ise mezar; bir oda şeklinde açılır, tavanı yapılır son olarak da çamurdan kubbeye benzer bir bölüm ilave edilirdi, bu mezar yapısı Selçuklu Devri'ndeki kümbetlere biçim olarak epeyce yakın olup aynı zamanda Türk çadırına da benzemekteydi.[1475]

Moğolistanda Türk mezarlarının üzerinde bulunan anıtların büyük kısmının kafası olmadığı görülmüştür, bu durum bazı araştırmacılar ve Roux tarafından dikkat çekici bulunmuş ve düşmanın kafatasının alınmasıyla bu durum arasında bağlantı olabileceği düşünülmüştür.[1476] Vladimirtsoff ise eski Türk mezarlarının olduğu civarda yaptığı kazıların birinde bir Türk askerinin mezarında iyi korunmuş Türk

[1468] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 166.
[1469] Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, s. 189.
[1470] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 7.
[1471] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II,* s. 158.
[1472] Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 131.
[1473] Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", s. 67.
[1474] Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültürü*, s. 83.
[1475] Sümer, *Oğuzlar,* s. 45.
[1476] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.130.

fenotipinde bir heykel bulmuştur. Buna benzer heykellerin daha öncelerde yerüstünde de bulunmasına rağmen başları olmadığı görülmüştür. Moğolların; bu heykellerde resmedilen eskiden yaşamış olan kişilerin, insanlara zarar vereceği inancıyla heykellerinin başlarını kırdığı bilinmektedir.[1477]

Ölünün defin sürecinde ağaç malzemenin kullanılması ya da mezar üzerine ağaç dikilmesi gibi eylemlerin de anlamlı inançlar gereği gerçekleşen gelenekler olduğu düşünülür. Ağacın yeniden diriliş sürecinde etkili olduğuna inanılması neticesinde kimi Türklerin ölülerini ağaç kovuklarına bıraktığı, ağaç üzerine terk ettiği ya da ağaç gövdelerini tabut göreviyle kullandıklarından bahsedilmişti. İnanca göre ağacın ölümden sonraki yaşam üzerindeki etkisi oldukça önemliydi.[1478] Mezarlar üzerine ağaç dikilmesi geleneği de inanca göre ölünün dirilmesini kolaylaştıracak bir eylem olarak düşünülmüştür.[1479] Mezarların ağaç altına yapılması da Türk ve Moğol toplulukları tarafından uygulanan bir gelenektir. Yakutlarda da bu inanç mevcuttur.[1480]

Yakın dönemlerde Kazakistan'da ölen erkeğin mezarına saplanan bir mızrak ya da direğin tepesine atının kafasının geçirilme adeti varlığını devam ettirmekte idi.[1481] Ölümün ardından bir yıllık süreç içerisinde tüm adetler yerine getirildiğinde mızrak parçalanır ve artık ruhun göğe uçtuğuna inanılırdı.[1482]

[1477] Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s. 21.
[1478] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 362.
[1479] Tryjersky, *Türkler ve Ölüm*, s. 287.
[1480] Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitki ve Hayvanlar*, s. 362.
[1481] Bugün de Doğu Anadolu'da kimi bölgelerde evlerin girişine koç kafası asma adetinin sürdüğü görülmektedir. (Bkz. Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 94.)
[1482] Gömeç, *Eski Türk Dini*, s. 92.

SONUÇ

Bu çalışmada Türk kökenli olduğu düşünülen topluluklar ile Türk topluluklarının İslam'dan önceki sosyal hayatlarında ne gibi gelenek ve uygulamalara sahip oldukları saptanmaya çalışılmıştır.

İnsan hayatının önemli aşamaları sayılan doğum, evlilik ve ölüm, toplumsal hayatın önemli parçaları olan törenler; Türk topluluklarının yaşam biçiminin oluşmasında önemli rol oynayan savaşçılık ve bunlara dair âdetler, araştırmada ele alınmış olan konulardır.

Türklerle ilgili tarih kayıtlarını tutan toplum temsilcilerinin dahil olabileceği ölüm, cenaze gibi hususlarda daha geniş ve kapsamlı bilgiye rastlanırken Türk toplumu içinde yaşanan ve diğer milletlerce şahit olunması güç olan; doğum, çocuk eğitimi, aile gibi hususlarda kaynakların daha sınırlı bilgi verdiği görülmektedir.

Eski Türk devletlerine ait yönetim kademesinin geleneklerini kayda geçiren tarihî kayıtlar ve Türk toplumu arasında gezmiş seyyah ve müelliflerin anlattıklarından yola çıkılarak Türk hakanlarının çoğunlukla Türk budununun geleneklerini sürdürdükleri, halktan farklı bir yaşam sürdürmedikleri görülmektedir.

Çalışmanın araştırması olan konular hakkında çok genel ifadelerden ziyade ulaşılabildiği oranda her Türk topluluğunun gerek köklerinden getirdiği gerekse toplumsal etkileşimler yoluyla kazandığı kendine has özellikleri üzerinde durmanın daha doğru sonuçlar vereceği düşünülmüştür. Din değişimlerinin, inançların ve toplumsal etkileşimlerin de âdetler üzerinde bir takım değişimlere yol açtığı düşünüldüğünde tüm Türk uluslarının gelenekleri konusunda çok net bir genellemeye varılmamasının uygun olduğu görülmektedir. Yine de bu durum; çeşitli Türk topluluklarının milli kültürü meydana getiren pek çok alanda oldukça benzer ya da ufak farklılıklar içeren geleneksel uygulamalara sahip olduğu sonucuna varmamıza engel değildir..

İncelenen dönem göz önüne alındığında toplumsal hayata yön veren unsurlardan biri olan inançları geleneklerden ayırt etmenin ve bağımsız değerlendirmenin de kolay olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla; çoğunlukla bir takım inançların, hayatta kalabilme çabasının, ailenin varlığını koruyarak dolaylı olarak toplumun devamını sağlayabilmenin, anlaşılamayanı kendince anlamlandırmanın eski Türk toplumunda

sosyal gelenek ve uygulamaları meydana getirdiği görülmektedir. Araştırma kısmında bahsi geçen pek çok uygulamanın kimi zaman değişmeden kimi zaman da farklı biçimde anlamlandırılarak günümüzdeki Türk kökenli halklar arasında da varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu durumdan yola çıkılarak Türk kökenli topluluklarda geleneklere bağlılığın çok eski devirlerden itibaren kuvvetli bir nitelik taşıdığı ve varlığını devam ettirdiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Abdulaziz el Alevi, "Fazlullah el Ömerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 19, İstanbul 1999, ss. 483-484.

Abu Hayyan, *Kitab Al-İdrak Li Lisan Al-Atrak*, (Çev: Ahmet Caferoğlu), Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.

AÇA Mehmet, "Reşideddin Oğuznamesinde Kadın", *Milli Folklor Dergisi,* cilt: 10, sayı: 76, 2007, ss. 76-93.

AHMETBEYOĞLU Ali, "Roma Tarihçici Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* cilt: 18, sayı:1, 2003, ss. 1-14.

AHMETBEYOĞLU Ali, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.

AKDES KURAT Nimet, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 2, Ankara 2002, ss. 75-124.

ALFÖLDİ " Türklerde Çifte Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi,* (ss. 507- 519), 1943.

ARIK Feda Şamil, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 17, sayı: 28, 1995, ss. 1-50.

ASLAN APA Oktay, *Türk Sanatı,* Remzi Kitabevi, İstanbul 2017.

ATSIZ Hüseyin Nihal, *Türk Tarihi Üzerine Toplamalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

AVCI Casim, "Mesûdi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 29, Ankara 2004, ss. 353-355.

BANARLI Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt: 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

BANG W., RAHMETI G.R., Oğuz Kağan Destanı, *İÜEF Türk Dili Semineri,* İstanbul 1936.

BARTHOLD Vasily Vladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri,* Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

BARTHOLD Wilhelm, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair", *Belleten Dergisi*, cilt: 11, sayı: 43, 1947, ss. 515-539.

BAŞTAV Şerif, "Avrupa Hunları", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 1, Ankara 2002, ss. 1356- 1405.

BAŞTAV Şerif, "Sabir Türkleri", *Belleten Dergisi,* cilt: 5, sayı: 17-18, 1995, ss. 53-99.

BAYAT Fuzuli, *Anahatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2006.

BAYKARA Tuncer, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.

BAYKUZU Tilla Deniz, "Geç Dönem (IV. V. YY) Hun Devletleri Hakkında Çin Kaynakları", *Istem Dergisi*, sayı: 18, 2011, ss. 39-47.

BAYKUZU Tilla Deniz, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilig Dergisi*, sayı: 44, 2008, ss. 195-210.

BAYKUZU Tilla Deniz, "Merkezi Çin'de Kurulan Hun Devletleri: I İlk Chao (Han) Devleti", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 6, sayı: 12, 2004, ss. 78-96.

BERTOLD Spuler, "Göktürklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülazahalar", *VIII. Türk Tarih Kongresi* (ss. 659-665), Ankara 1976.

BEŞTAŞ Merve, BATUR Zekerya, "Divânu Lûgati't Türk'te Çocuk Dünyası ve Çocuk Eğitimi", *Turkısh Studies Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, 2011, ss. 247- 262.

BİLGİN Orhan, "Gerdizî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 14, İstanbul 1996, ss. 29-30.

BOKOVENKO Nikolai, "Tagar Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 1, Ankara 2002, ss. 767-781.

BROOK Kevın Alan, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri,* (Çev: İsmail Tulçalı), Nokta Kitap, İstanbul 2005.

BULUÇ Sadettin, "Şamanlık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 11, 1968.

CAFEROĞLU Ahmet, "Tukyu ve Uygurlarda Han Ünvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt: 1, 1931, ss. 105-121.

CAFEROĞLU Ahmet, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", *IV. Türk Tarih Kongresi* (ss. 169-174), Ankara 1973.

ÇAKMAK Tülay, "Hsiung-nu Kişi Ad ve Unvanlarının Eski Çince Yazı Çevrimi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* sayı: 21, 2003, ss. 1-17.

ÇANDARLIOĞLU Gülçin, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü" *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 2, Ankara 2002, ss. 334-372.

ÇANDARLIOĞLU Gülçin, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003.

CHAVANNES Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.

ÇOBANOĞLU Özkul, "Türk Mitolojisinde Al Ruhu ve Okra İlişkisi", *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (ss. 981-987), 2012.

ÇORUHLU Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2010.

ÇORUHLU Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000.

CUVENYNÎ, *Târîh-i Cihângüşâ*, (Çev: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

DE GROOT Jacob Maria, *Hunlar ve Türkistan*, (Çev: Ahmetcan Asena), Pan Yayıncılık, İstanbul 2011.

DİVİTÇİOĞLU Sencer, *Orta Asya Türk İmparatorluğu,* Alfa Basım Dağıtım, İstanbul 2016.

DİYARBEKİRLİ Nejat, *Hun Sanatı,* Kültür Yayınları, İstanbul 1972.

DURALI Şaban Teoman, "Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 1, Ankara 2002, ss. 469-493.

DURMUŞ İlhami, "Eski Türk Savaş Araç Gereç ve Taktiği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı: 4, 2019, ss. 49-70.

DURMUŞ İlhami, "İskit Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 4, Ankara 2002, ss. 10-31.

DURMUŞ İlhami, "Massagetler", *Bilig Dergisi*, sayı: 3, 1996, ss. 86-91.

DURMUŞ İlhami, "Sarmatlar", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 1, Ankara 2002, ss. 983-984.

DURMUŞ İlhami, *İskitler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

EBERHARD Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası,* cilt: 7, 1942, ss. 125-191.

EBERHARD Wolfram, *Çin Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

EBERHARD Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev: Nimet Uluğtürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

EKİCİ Metin, *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

EKREM Erkin, "Sarı Uygurların Kökeni", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt: 4, sayı: 3, 2007, ss. 156-180.

ERCİLASUN Ahmet Bican, *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

ERGİN Muharrem, *Dede Korkut Kitabı,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

ERGİN Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2009.

ERKAN Mustafa, "İbn Muhenna", TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 20, İstanbul 1999, ss. 218-219.

ERKUL Ali, "Eski Türklerde Aile" *TürklerAnsiklopedisi,* cilt: 3, Ankara 2002, ss. 159-175.

ERÖZ Mehmet, GÜLER Ali, *Türk Ailesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1998.

ESİN Emel, "Bengü Taş The Rock", *Studıa Turcologica Memeorice Alexi Bombacı Dıcata*, 1982.

ESİN Emel, *"*Katun"*, Erdem Dergisi*, cilt: 7, sayı: 20, 1991, ss. 471-482.

ESİN Emel, "Kün-Ay", *VII. Türk Tarih Kongresi* (ss. 313-360), 1970.

ESİN Emel, *Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı: Türk Kültürü El Kitabı*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

ESİN Emel, *İslamiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı: Türk Kültürü El Kitabı*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

ESİN Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

ESİN Emel, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2004.

ESİN Emel, *Ötüken İllerinde MS 8. ve 9. yüzyılda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları: Türk Kültürü El Kitabı,* Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

ESİN Emel, *Türk Kozmolojisisne Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

ESİN Emel, *Türk Kültür Tarihi "İç Asyadaki Erken Safhalar*", Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1985.

FAYDA Mustafa, "Taberî", TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 39, İstanbul 2010, ss. 319-320.

GÖKALP Ziya, *Malta Konferansları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

GÖKALP Ziya, *Türk Töresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

GÖKALP Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi,* İnkılap Kitabevi, İstanbul 1991.

GOLDEN Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* (Çev: Osman Karay), Karam Yayınları, Çorum 2007.

GÖMEÇ Sadettin, "Eski Türk Dininin Temel Özellikleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, 2019, ss. 84-123.

GÖMEÇ Sadettin, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 22, sayı: 33, 2003, ss. 79-104.

GÖMEÇ Sadettin, "Kağan ile Katun", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt: 18, sayı: 29, 1996, ss. 81-91.

GÖMEÇ Sadettin, "Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma", *Türk Kültürü Dergisi,* sayı: 394, 1996, ss. 79-85.

GÖMEÇ Sadettin, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı: 4, 1998, ss. 38-52.

GÖMEÇ Sadettin, "Umay Meselesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* cilt: 5, sayı: 1, 1990, ss. 277-282.

GÖMEÇ Sadettin, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

GÖMEÇ Sadettin, *Türk Destanlarına Giriş*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.

GÖMEÇ Sadettin, *Türk Kültürünün Anahatları*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.

GROUSSET, *Bozkır İmparatorluğu,* Ötüken Yayıncılık, İstanbul 1980.

GÜLENSOY Tuncer, *MÖ 4500 MS 13. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.

GÜLER Ali, *İlk Yazılı Metinlerde Aile Unsurları: Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* Cilt 1, T.C. Başbakanlık Aile Kurumu, Ankara 1992.

GÜLTEPE Necati, *Türk Kadın Tarihine Giriş,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

GUMİLEV Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

GUMİLEV Lev Nikolayeviç, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul 2003.

GUMİLEV Lev Nıkolayeviç, *Hunlar,* (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

GÜNGÖR Harun, *Türk Din Etnolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012.

Heredot, *Heredot Tarihi,* (Çev: Burcu Uzunoğlu), Panama Yayıncılık, Ankara 2017.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, (Çev: Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Mühenna, *İbn Mühenna Lügatı,* (Çev: Abdullah Battal), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

İbni Batuta, *İbni Batuta Seyahatnamesi,* Cilt 1, (Çev: Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbni Fadlan, *İbni Fadlan Seyahatnamesi,* (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayıncılık, İstanbul 2017.

İNAN Abdulkadir, "Eski Türklerde ve Folklorde Ant", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Dergisi*, cilt: 6, sayı: 4, 1948, ss. 279-290.

İNAN Abdulkadir, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi ile İlgili Gelenekler"*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,* cilt: 6, sayı: 3, 1948, ss. 127-137.

İNAN Abdulkadir, "Güvey", *Türkiyat Mecmuası,* cilt: 9, İstanbul 1951.

İNAN Abdulkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 3, Ankara 2002, ss. 54-63.

İNAN Abdulkadir, "Türk Mitolojisinde Kötü Bir Ruh", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, sayı: 1, 1933, ss. 160-165.

İNAN Abdulkadir, *Eski Türk Dini*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

İNAN Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

İNAN Abdulkadir*, Manas Destanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992.

İNAN Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.

İNAYET Alimcan, "Divanı Lügatit Türk'teki Doğumla İlgili Örf Adet ve Ritüeller", *Uluslararası II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu "Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi"* (ss. 417-428), Ankara 28-30 Mayıs 2008.

İZGİ Cevat, "İbnü'd- Devâdârî", *TDV İslam Ansiklopedisi,* cilt: 21, İstanbul 2000, ss. 11-13.

İZGİ Özkan, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler" *Tarih Dergisi*, sayı: 31, 1977, ss. 29-36.

İZGİ Özkan, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt: 20, sayı: 31, ss. 51-92.

İZGİ Özkan, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 1, Ankara 2002, ss. 678-704.

İZGİ Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

İZGİ Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2014.

KAPUSUZOĞLU Gökçen, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt: 34, sayı: 58, 2015, ss. 507-522.

KAŞGARLI Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk,* I,II,III,IV. Cilt. (Çev:Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

KİBAR Osman, *Türk Kültüründe Ad Verme,* Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

KOCA Kürşad, UĞURLU Serdar, "Dede Korkut Hikayelerinden Hareketle Türk Kültüründe Erkek Evlat Olarak Oğul Kavramı", *Akademik Bakış Dergisi,* sayı: 22, 2010, ss. 1-10.

KOCA Salim, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", Asya Araştırmaları Dergisi, cilt 1, sayı: 1, 2017, ss. 1-18.

KOCA Salim, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 3, Ankara 2002, ss. 79-89.

KOCA Salim, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 3, Ankara 2002, ss. 8-53.

KOÇAK İnci, "Ebû Dülef", TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 30, İstanbul 2005, ss. 176-177.

KOCASAVAŞ Yıldız, "Türklerde Yas ve Ölü Gömme", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 3, Ankara 2002, ss. 107-121.

LEE Hee Soo, "Çin", *TDV İslam Ansiklopedisi,* cilt: 8, İstanbul 1993, ss. 323-329.

LİGETİ Lajos, *Bilinmeyen İç Asya,* (Çev: Sadrettin Karay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

MANDALOĞLU Mehmet, "İslamdan Önce Türklerde Aile Hukuku", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* sayı: 33, 2013, ss. 133-159.

MANGALTEPE İsmail, "Peçenek Macar Münasebetleri ve A.P. Horvart'ın Eserinde Peçenekler", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı: 15, 2009, ss. 69-90.

Manghol-un Niuça Tabça'an, *Türk Tarih Kurumu, Moğolların Gizli Tarihi* (Çev. Ahmet Temir), TTK Yayınları, Ankara 1984.

MASATTAS Adem, "Dîvânu Lugâti't Türk'te Halk Hekimliği Büyüsel ve Rasyonel Tedavi Yöntemleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, cilt: 9, sayı:4, ss. 1348-1353.

Mesûdi, *Mürûc ez Zeheb,* (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

MIKAYILOV Muhabbet, *Kafkaslarda Atlı-Bozkır Kavimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

NEMETH Gyula, "Attila ve Hunları", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 1, Ankara 2002, ss. 1406-1428.

NOGAYEVA Aınur, "Eski Türklerin Askeri Gelenekleri", *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi*, sayı: 81, 2017, ss. 166-183.

ÖGEL Bahaeddin, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 2, Ankara 2002, ss. 1550-1563.

ÖGEL Bahaeddin, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten Dergisi,* cilt: 21, sayı: 81, 1957, ss. 81-137.

ÖGEL Bahaeddin, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten Dergisi*, cilt: 15, sayı: 59, 1951, ss. 361-379.

ÖGEL Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

ÖGEL Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu,* Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

ÖGEL Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Cilt 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971,

ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

ÖGEL Baheddin, *Türk Mitolojisi,* Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

ÖGEL Baheddin, *Türk Mitolojisi,* Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

ONAT Ayşe, ORSOY Sema, ERCİLASUN Konuralp, *Han Hanedanı Tarihi Hiung Nu Monografisi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

ONAY İbrahim, "İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri", *Uluslararası Sosyal Arştırmalar Dergisi*, cilt: 8, sayı: 41, 2015, ss. 516-525.

ONAY Ibrahim, "İslamiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi,* sayı: 7, 2013, ss. 232-244.

ONAY Ibrahim, "Uygurlar ve T'ang Hanedanlığı Arasında Diplomatik İlişkiler ve Elçiler", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* cilt: 6, sayı: 15, 2018, ss. 501-519.

ONAY İbrahim, Göktürk Döneminde Uluslararası İlişkiler ve Elçiler", *Turkısh Studies,* cilt: 13, sayı: 24, 2018, ss. 141-160.

ÖNCÜL Kürşat, "Türk Kültüründe Av Ceza İlişkisi", *Electronic Turkısh Studies Dergisi,* cilt: 4, sayı: 3, 2009, ss. 1680-1688.

ÖZERDİM Muhaddere, "MS IV. ve V. Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* cilt: 13, sayı: 3, 1995, ss. 51-96.

ÖZERDİM Muhaddere, "Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten Dergisi,* cilt: 27, sayı: 105, 1963, ss. 1-24.

PİRVERDİOĞLU Ahmet, "Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği" *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 3, Ankara 2002, ss. 65-79.

RADLOFF Wilhelm, *Sibiryadan*, (Çev: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, cilt: 1, bölüm: 1, İstanbul 1954.

RADLOFF Wilhelm, *Sibiryadan*, (Çev: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, cilt: 1, bölüm: 2, İstanbul 1954.

RASONYI Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1996.

ROUX Jean Paul, *"Türk Göçebe Hayatının Dini Bakımdan Anlamı" Türk Kültürü El Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, cilt: 2, kısım: 1a, ss. 74-87, İstanbul 1971.

ROUX Jean Paul, *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev: Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

ROUX Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* (Çev: Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2014.

ROUX Jean Paul, *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar,* (Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi,* (Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.

RUDENKO Sergei, *Frozen Tombs of Sıberia The Pazyryk Burials of İron Age Horse,* California Press, Berkeley, 1970.

SAĞIR Caner, *Temim İbni Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezî'nin Tabai Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi,* (Yayılanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

SAKAOĞLU Necdet, *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi,* Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992.

SAYYID Maqbul Ahmad, "İbn Hurdazbih", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 20, İstanbul 1999, ss. 78-79.

SAYYID Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 20, İstanbul 1999, ss. 253-254.

SCHMİDT Wilhelm, "Tukuelerin Dini", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı: 14, 1966, ss. 63-80.

SELÇUK Hava, *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2020.

SEPETÇİOĞLU Mustafa Necati, *Dedem Korkut'un Kitabı*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1998.

ŞEŞEN Ramazan, Cahiz, *TDV İslam Ansiklopedisi,* cilt: 7, İstanbul 1993, ss. 24-26,.

ŞEŞEN Ramazan, İdrisî, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 39, İstanbul 2010, ss. 319-320.

ŞEŞEN Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türk Ülkeleri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

SÜMER Faruk, *Oğuzlar,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.

TANYU Hikmet, "Türk Töresi Üzerine Yeni Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* cilt: 23, sayı: 1, 1979, ss. 97-120.

TANYU Hikmet, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.

TARHAN Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi,* cilt: 1, Ankara 2002, ss. 904-921.

TAŞAĞIL Ahmet, *Bozkırın Kağanlıkları,* Kronik Kitap, İstanbul 2018.

TAŞAĞIL Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

TAŞAĞIL Ahmet, *Göktürkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, cilt: 1, Ankara 2003.

TAŞAĞIL Ahmet, *Göktürkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, cilt: 2, Ankara 2003.

TAŞAĞIL Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.

TOGAN Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, cilt: 1, İstanbul 1981

TOLMAVHEVA Marına, İstahrî, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 23, İstanbul 2001, ss. 203-205.

TRYJESKY Edward, *Türkler ve Ölüm,* (Çev: Hafize Er), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2013.

TSAİ Liu Mau, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev: Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

TSAİ When Shen, *Li Ye Tü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taipei 1967.

TURAN Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

TURAN Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi,* Bilgi Yayınevi, Ankara 1995.

ÜÇOK Bahriye, "Delhi Müslüman-Türk Sultanlığının Kuruluşu ve Sultan Raziye'nin Saltanatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* cilt: 8, sayı: 1, 1960, ss. 125-134.

ÜNVER Günay, GÜNGÖR H., *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.

YATSENKO Sergei, "Vusunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 1, Ankara 2002, ss. 1205-1214.

YAZICI Tahsin, "Efrasiyab", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 10, İstanbul 1995, ss. 478-479.

YÖRÜKAN Yusuf Ziya, *İslamiyetten Evvel Türk Dinleri*, Şamanizm, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2017.

Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	**Tuğba MEMİŞ**
Doğum Yeri	**Çankırı /Ilgaz**
Doğum Tarihi	**09/11/1987**

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	**Gazi Üniversitesi**
Fakülte	**Gazi Eğitim Fakültesi**
Bölüm	**Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi**

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	**KPDS (…..) ÜDS (….) TOEFL (….) EILTS (….)**
…	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	**Milli Eğitim Bakanlığı**
Görevi/Pozisyonu	**Öğretmen/İdareci**
Tecrübe Süresi	**9 sene**

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	

İLETİŞİM

Adres	**Gürhan TİTREK Mesleki Eğitim Merkezi / Çankırı**
E-mail	**semerkand-asya@hotmail.com**